

A TISZADOBI RÉGIÓ ÚJABB BRONZKORI LELETEI

Piros-Pozdora Máté

Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ
Magyar Nemzeti Múzeum
Nemzeti Régészeti Intézet

piros.p.mate@gmail.com

Bevezetés

Tiszadob Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye legkeletibb települése, a Tisza bal partján fekszik a holtág meanderei között. Méretéhez képest csomóponti helyzetben van, Tiszagyulaháza, Tiszavasvári, Tiszalök, valamint a tiszai pontonhídon keresztül Tiszalúc felől is meg lehet közelíteni. Az őskor óta lakott, innen kapta a nevét az Alföldi Vonaldiszes Kerámia kultúrájának Tiszadob csoportja. A település nevezetesen a központban található Tubus magtárról és az Andrassy kastélyról. A kastély területén működött 1950 és 2007 között a Gyermekváros, amely elhagyott gyermekek nevelőotthonaként szolgált. Számomra a település az első magyarországi ásatásom helyszíne, és egy olyan vidék, ahová bármikor szívesen megyek vissza. Körösfői Zsolt révén 2018-19-ben áshattam a Tiszadob-Sziget lelőhelyen, ahol előtte Istvánovits Eszter szinte a teljes 80-as éveket töltötte. Az ásatás számomra legjelentősebb momentum a remekül megmaradt Füzesabony sír volt, amely a bronzkor iránti érdeklődésemet alapozta meg. Később lehetőségem volt az Andrassy kastély kertjében a rekultiváció során részt venni a régészeti felületekben, ahol további Füzesabony sírokat is találtunk. A cikk alapját képező szakdolgozatom célja volt, hogy Tiszadob közigazgatási területén egy átfogó képet adjak a bronzkori lelőhelyekről, és leközljem az utóbbi években feltárt, publikálatlan bronzkori objektumokat és leleteket. Írásomban áttekintem Tiszadob területének eddig ismert bronzkori lelőhelyeit, majd a Tiszadob-Sziget lelőhelyen végzett 2019-es tervásatás és a 2021-es Tiszadob-Gyermekváros lelőhelyen történt régészeti felügyelet során előkerült Füzesabony kultúrához tartozó sírokat.

Lelőhelytörténet

Tiszadob-Gyermekváros

A Tiszadob-Gyermekváros lelőhely (LHA 35008) az Andrassy kastély területén fekszik, a Jósza András Múzeum anyagaiban Tiszadob-Andrassy kastély néven is szerepel. (1. és 2. ábrák) A kastélyt 1886 és 1890 között kezdte el építtetni Andrassy Gyula gróf, de halála miatt fia, ifjabb Andrassy Gyula fejezte be az enteriőrrel és a kerttel együtt 1910 körül. A kastély 1945-ben állami tulajdonba került, majd katonai kórházként üzemelt. Görög menekült gyermekeket nyaraltattak ott, majd 1950 és 2007 között Gyermekvárosként működött, elhagyott gyermekek otthonaként. Ott nevelkedett Ratkó József költő, aki verseiben is szívesen emlékezett vissza Tiszadobra. A kastély és a kert turisztikai fejlesztése 2009 óta zajlik folyamatosan. Az „U” alakú épület tervezése a naptárak és az órák szimbolikáját követi. A kastélyt övező kert az 1800-as évek végére készült el teljesen. Ennek része volt egy, a homlokzatra néző franciakert sövénylabirintussal, amelyet időnként átterveztek. A melléképületeket az 1920-as évekig folyamatosan építették fel.¹

A lelőhely 1963-ban került elő hivatalosan, amikor is Gombás András végzett helyszíni szemlét és leletmentést. Előtte már kerültek ajándékként leletek a tiszavasvári Vasvári Pál múzeumba, de ezek a tárgyak az idők folyamán elvesztek. Az utóbbi évek eredményei alapján nyilvánvaló, hogy az építkezések korábbi fázisaiban is jelentősen bolygatták a lelőhelyet. 1963 szeptemberében a Gyermekváros igazgatója az iskola alapásakor előkerült sírokat jelentett be a múzeumnak. Gombás András szállt ki a helyszínre, de nem sírokat, hanem gödröket talált.² Egy pedagógus szintén Gombás Andrásnak adott át 10 kerámiaedényt és emberi fogakat. 1975-ben

¹ Fullár 2021

² Fullár 2021

újabb bejelentésre Magyar Kálmán tartott helyszíni szemlét, aki kerámia oldaltöredékeket talált egy épület központi fűtésének alapozásánál.³ A 80-as években is voltak bejelentések, de ezeket nem követte leletmentés. A Gyermekváros régészeti kutatásában ezután majdnem 30 év hiátus következett. 2011 februárjában érkezett bejelentés, hogy a kastély pincéjében talajszintsüllyesztés közben kerámiát és csontokat találtak. Itt csak a sírfoltot sikerült megfigyelni, máshol a szintsüllyesztés nem érintett régészeti objektumot. Júniusban, júliusban és szeptemberben különféle munkafolyamatoknál számos régészeti objektum került elő, köztük több, mint 10, a Füzesabony kultúrához tartozó temetkezés. 2013-ban a parkoló építésekor további 3 sír látott napvilágot. A 2011–2013 közötti időszak leleteit Lukácsné Nagy Márta közölte 2013-ban.⁴

2019-ben a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. részére készített a Várkapitányság Előzetes Régészeti Dokumentációt próbafeltárás alapján. 120 jelenségből 15 volt bronzkorra datálható, 1 neolit, a többi pedig a modern korhoz tartozó.⁵ 2020 novemberében Jakab Attila és Tompa György végzett régészeti felügyelet közbeni bontómunkát a lelőhelyen, vezetékfektetéshez kapcsolódó árokásásnál. Ekkor is több, bronzkorra keltezhető objektum került elő, közte sírok is. Jelen állás szerint a lelőhely területén további, földmozgatással járó munkálatot nem terveznek.

Tiszadob-Sziget

A Tiszadob-Sziget (LHA 35015) a holtágak meanderei közötti szűkületben található, remek terepi adottságai miatt többkorszakos lelőhely (1. és 2. ábrák). A folyószabályozás előtt ez a Tisza jobb partján feküdt, és Ókenézhez tartozott, Tiszadob pedig a folyó bal oldalán volt. A Sziget hossztengegyén út fut keresztül, amely kettévágja a lelőhelyet is. A délnyugati oldalon a Táncsics TSz csirkefarmot létesített, amelynek alapozását 2018-ban sikerült megtalálni. 1957 novemberében gátépítéshez nyitottak egy új homokbányát az úttól északnyugatra, ahonnan leleteket jelentettek be. Csallány Dezső szállt ki a helyszínre, ahol egy komolyabb bronzdepó leleteit mentette meg. 57 bronztárgy, köztük tokosbalták, sarlók, fűrészek, lándzsahegyek és lepények mellett három díszített edény töredékeit sikerült bevenni a múzeumba. Ugyanonnan került elő

egy kis felhúzott fülű bögrécske. A beszolgáltatók elmondása szerint a leletek összefüggenek, mellettük egy csontváz feküdt, amelynek koponya nélküli vázcsontjait beküldték a múzeumnak.⁶ A lelőhely történetének következő fejezete 1964-ben íródott. A Tisza áradásakor a vízbetörés sürgős megállítására az 1957-ben nyitott bányából sürgősen földet termeltek ki. A Gyermekváros igazgatósága mentett meg kardgyöngyöt, korongolt edényeket és egy vaskard töredékét. Elmondásuk szerint a földgyaluk és a markolók csontvázas sírokat forgattak ki a földből. Később leletmentő ásatáson 12 szarmata sírt tárt fel Csallány Dezső és Gombás András, megtalálták továbbá az 1957-ben előkerült bronzdepó visszamaradt töredékeit. A jelentésben említés szintjén szó van egy néhány éve, a lelőhelytől nem messze talált mesterségesen torzított koponyájú hun kori sírról is.⁷

1983-ban Istvánovits Eszter kezdett leletmentő ásatásba, hogy az 1964-ben megtalált hun kori temetőt feltárják. 1989-ig dolgozott a területen, és nagy mennyiségű népvándorláskori lelet mellett sok Gáva és Füzesabony kultúrához tartozó objektumot azonosított. Az 1983-as ásatáson a jellemző népvándorláskori és a vaskor mellett összesen 6 bronzkori objektumot sikerült feltárni. Ezek közül többet vágott későbbre datálható jelenség. A bronzkori kerámiaanyag a Gáva kultúrához volt köthető.⁸ 1984-ben a szórványleletek mellett két jelenség volt a bronzkorhoz tartozó. A XII–XIII szelvények sarkában a humuszrétegből került elő egy Füzesabony tál és bögre. Annak helyén mélyebben, folt nélkül került elő egy második kis fülesbögre. Valószínűleg sír lehetett. A másik bronzkori objektum egy nagy, méhkasos gödör volt Gáva kerámiával és egy nagyobb állat csontjaival.⁹ Az 1985-ös szezonban egy bronzkori urnasír alsó harmada került elő, a felszín alatt 80 centiméter mélyen, folt nélkül. Összesen két urna fenekét találták meg, benne kalcinálódott csontokkal.¹⁰ 1986 a bronzkor szempontjából szerencseesebb év volt, összesen 4 objektumot találtak. Jellemző a lelőhelyre, hogy az egyik bronzkori gödör fölött szarmata gödör volt, abba beleásva pedig Árpád-kor. Az év fénypontja bronzkor terén egy tűzhely volt. Betöltésében seprűs díszítésű kerámia, két kis bronzdarab és állatcsontok. Átmérője 140 cm, a sütőlapé 110 cm. Sokáig használhatták, mert

³ Magyar 1975

⁴ L. Nagy 2013: 1–32

⁵ Fullár 2021

⁶ Csallány 1957

⁷ Csallány - Gombás 1965

⁸ Istvánovits 1983

⁹ Istvánovits 1984

¹⁰ Istvánovits 1985

a sütőlap alatt 10 centiméter volt átégve.¹¹ 1987 hat bronzkori jelenséget tartogatott az ásatáson. Néhány neolitikus gödröket vágott, a kerámiaanyag a Gáva kultúrához köthető.¹² 1988-ban három bronzkori jelenséget tártak fel, kiemelkedik egy téglalap alakú, nehezen elváló gödör, amelyben halpikkely, teknősbéka, kővéső és csont volt a bronzkori cserepek mellett.¹³ Istvánovits Eszter 1989-ben zárta a Tiszadob-Sziget ásatását, ekkor három jelenséget kötött a bronzkorhoz. Mindhárom Gáva cserepeket tartalmazott.¹⁴ 2017-ben Körösfői Zsolt tartott terepbejárást egy tervezett erdőtelepítés miatt. A felszíni leletanyag alapján a lelőhelyet kibővítette, és meg egyezett a beruházóval, hogy tervásatást végezhet, hogy az elődök által megtalált népvándorláskori temető teljes kiterjedését tisztázza.¹⁵ Így 2017 folyamán az Istvánovits Eszter féle ásatás területén kívül, illetve azon belül a nem kutatott területeket tárta fel az úttól délkeletre. A korábban megépített Táncsics Tsz csirkenevelő telepét azóta lebontották, de a lelőhely keleti oldalán előkerült alapozások segítettek a korábbi ásatások térinformatikai elhelyezésében. A megnyitott három szonda területén egy olyan objektum került elő, amely a bronzkorhoz köthető, abban egy bronzfibula kengyeltörredékét sikerült megtalálni.¹⁶ A következő év elején a beruházó kívágtta az erdőt az úttól északnyugatra is, így lehetett terepbejárást tartani, ami ismét módosította a lelőhely határait.¹⁷ 2018 tavaszán pedig lehetőség nyílt a 80as években nem kutatott részek feltárására. Ekkor került elő összesen két bronzkori jelenség. Az egyik egy remek állapotban megmaradt Füzesabony sír.¹⁸

Tiszadob Reje-halom

A Tiszadob Reje-halom lelőhely (LHA 35021) a Reje-tanya mellett található, ez a Tiszadob-Tiszavasvári műút mellett közvetlenül fekszik. (1. ábra) 1965-ben Gombás András vett át leleteket és tartott terepbejárást. Az iskolavezető adott át Gombásnak összesen 22 tételnyi bronzkori kerámiát, amelyeket az előző iskolavezetés gyűjtött a halomból szántás után. Az új iskolaigazgató feltételezte, hogy a régi vezetés költözköskor magával vitte az anyag java részét. A halom terepbejárásán Gombás nagy mennyiségben gyűjtött vonaldíszes és mészbetétes

kerámiát, korabronzkori és bronzkori anyagot. A felszántott földön őrlőköveket is talált, illetve említ még fehérkő tömböket. A tsz irodában kapott továbbá két bronzkori bögrét és csuprot. A tsz elnöke elmondása szerint a területről szállított már be 5 mázsás fehérkő tömböt is.¹⁹ Az Upper Tisza Project munkálatai során érdekes megfigyelést tettek a területen. A terepbejárási adatok alapján középső neolitikus és kora rézkori cserepeket találtak. A projekt adatai szerint a késő rézkorban egy sírhalmot emeltek a területen, amelyet egy korabronzkori egyrétegű település, majd egy középső bronzkori tell követett. Az egyrétegű telep szélén egy középső bronzkori temetőt is valószínűsítettek. Az UTP projekt során ez volt az egyetlen lelőhely, ahol egy sírhalmot épült egy tell.²⁰ 2007-ben az E-Misszió Egyesület által koordinált Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei halomkataszter összeállításánál tartott terepbejárást Bálint Marianna. Akkor a halom területét nem szántották, valamint volt rajta egy geodéziai alappont. Régészeti adatot nem tartalmazott a 2009-es bejelentés.²¹ Dani János és Bacskai István 2018-ban tartottak légifotózást a területen, és egy koncentrikus árkot figyeltek meg a tell körül. Datálni nem lehetett.²²

2010-ben készült örökségvédelmi hatástanulmány egy Tiszadob délnyugati külterületén létesítendő öntözőteleppel kapcsolatban. A vizsgált területen ekkor jelölték ki a Tiszadob, Farkasháti-dűlő III. (LHA 74341) lelőhelyet (1. ábra). Jakab Attila és Bocz Péter vezetésével bronzkori, császárkori és középkori leleteket gyűjtöttek.²³ Ugyanennek a hatástanulmánynak köszönhetőek a Tiszadob, Kapsaháti-dűlő I. (LHA 74343) és Tiszadob, Kapsaháti-dűlő IV. (LHA 74349) lelőhelyek is (1. ábra). Ezek a lelőhelyek a gyűjtött kerámia alapján bronzkoriak. Egy csatorna két oldalán helyezkednek el, vélhetően a valóságban egy lelőhelyről van szó.²⁴

2015 júniusában Füzesi András és Koller Melinda végeztek terepbejárást Tiszadob és Tiszagyulaháza között egy létesítendő baromfitelep előzetes régészeti dokumentációjához. A bejárást során egy nagy kiterjedésű, intenzív lelőhelyet találtak, amelyen őskori (neolitikum, rézkor, bronzkor, vas-
kor), népvándorláskori, szarmata és középkori

¹¹ Istvánovits 1986

¹² Istvánovits 1987

¹³ Istvánovits 1988

¹⁴ Istvánovits 1989

¹⁵ Körösfői 2017a

¹⁶ Körösfői 2017b

¹⁷ Körösfői 2018a

¹⁸ Körösfői 2018b

¹⁹ Gombás 1965

²⁰ UTP E-book 2006

²¹ Bálint 2010

²² Dani et al 2019: ábr. 23

²³ Jakab 2010

²⁴ Jakab 2010

leleteket gyűjtöttek. Ez a lelőhely kapta a Tiszadob, Ludas-hát nevet (LHA 92745, 1. ábra).²⁵

A Füzesabony-kultúra kutatástörténete

A középső bronzkorban a Kárpát medence keleti felén két nagy anyagi kultúra található, hasonló leletanyaggal. Az északi elterjedési területen a korábbi Hatvan kultúra területén megjelenő leletanyagot nevezzük Füzesabony kultúrának. Ennek a teljes elterjedését nézve a Kárpát medence csak a déli területe, északra Lengyelországig elnyúlik. Eredete egyes kutatók szerint a Kassai-medencébe vezethet (Košťany-csoport) vissza és nálunk a Hatvan kultúra területének nagy részét foglalja el. A legkorábbi lelőhelyei a Hernád völgyében találhatóak (pl. Hernádkak). Tellképző kultúra, de nyíltszíni telepeket is létrehoz. Jelentősek a Szlovákiában található erősített településeik, például Bárca (Košice-Barca), Szepescsütörtök (Spišský Štvrtok), Rozhanovce és Alsómyslye (Nižná Myšľa).²⁶ Dél felé haladva a Tisza két partján telepednek meg.²⁷

Az Ér, a Berettyó és a Körös területén megjelenő régészeti leletanyagot a magyar kutatás Gyulavarsánd kultúra néven különíti el a Füzesabonyi kultúrától. Közvetlen előzménye a korabronzkor végén a területen élő Ottomány kultúra, szintén tellképző kultúra.²⁸ Közös jellemzőjük, hogy a telkek esetén a központi mag körül árok húzódik. A Füzesabony kötött temetkezési rítust használ, a Gyulavarsánd esetében nem ismertek sírok. A két kultúra közötti különbségtétel alapja a területi eltérés mellett az, hogy míg a Füzesabony korai fázisában megtalálhatóak a Hatvan kultúra hatásai, nem tekinthető annak közvetlen folytatásának. A Gyulavarsánd kultúra esetén az korabronzkori Ottomány kultúra a közvetlen előzmény, az elterjedési területük is teljesen egybeesik. Emiatt sokan a Gyulavarsánd kultúrát a Ottomány kultúra klasszikus fázisának tartják.²⁹

A román kutatás az Otomani kultúra fogalmat használja a teljes kultúrkörre,³⁰ idősebb kutatók szerint ez a vaskor végéig folyamatosan jelen volt a Kárpát medence keleti területein – így a dák

népesség közvetlen előfutárának tekinthető. Ez a nézet egyes fémleletek félreértelmezéséből fakadt. A szlovák és a lengyel irodalom a román fogalmat vette át, Otomani kultúraként írják le azt, ami a határon innen a magyar szakirodalom alapján Füzesabony kultúra. A nemzetközi irodalomban majdnem egységesen Otomani-Füzesabony kultúrkörként (OFCC) jelölik a modern államhatárok által szétszabdalt teljes komplexumot, beleértve a magyar, a szlovák és a román terület leleteit is.³¹

A Füzesabony kultúra névadó lelőhelye Füzesabony-Öregdomb. Tompa Ferenc 1931-ben ásott ott, és 1936-ban írta le először a lelőhelyet. Szerinte a kultúrára jellemző fekete kerámia a legszebb, amit a Kárpát medence bronzkora adhat.³² Tompa Ferenc részben a füzesabonyi ásatásokra alapozva hozta létre a bronzkor első kronológiai felosztását. A mai kutatás alapjául Bóna István 1975-ben megjelent munkája szolgál, amelyben a Tompa féle periodizációt finomította. Bóna három fázist határozott meg a füzesabonyi kultúra belső periodizációját illetően. A korai Füzesabony „A” jellemzője, hogy nagyon erősen jelentkeznek benne a hatvani hatások. A „B” fázis a kultúra virágkora, a „C” pedig a késői fázis. A késői fázisban háttérbe szorúlnak az addig jellemző turbántekercsek, és inkább erős bordákká válnak, valamint megjelennek az addig ismeretlen csőtálpak és talpkarikák.³³ Egyes újabb vélemények szerint a „C” fázis, melyet a bodrogszerdahelyi temető alapján Streda nad Bodrogom vagy bodrogszerdahelyi fázisnak is neveznek inkább egy helyi variánsnak tekintendő, mintsem önálló periódusnak. Az utóbbi idők legnagyobb összefoglaló műve a Füzesabony kultúra temetkezéseit illetően Matthias Thomas 2008-ban megjelent doktori disszertációja. Thomas a teljes magyar, román és szlovák területen elterjedő komplexumot vizsgálta. A szlovák anyagot a magyar Füzesabonyhoz csatolta, hogy ne legyen tévedés a szlovák és a román Otomani kultúrával kapcsolatban. Ő összesen 5 kronológiai fázist (Stufe) különböztet meg, ezeket kilenc temető kerámiaanyagának feldolgozásával érte el.³⁴

²⁵ Lukács 2017

²⁶ Gancarski - Gašaj 2002

²⁷ Bóna 1975

²⁸ Bóna 1975

²⁹ Sz. Máthé 1988: 27–122

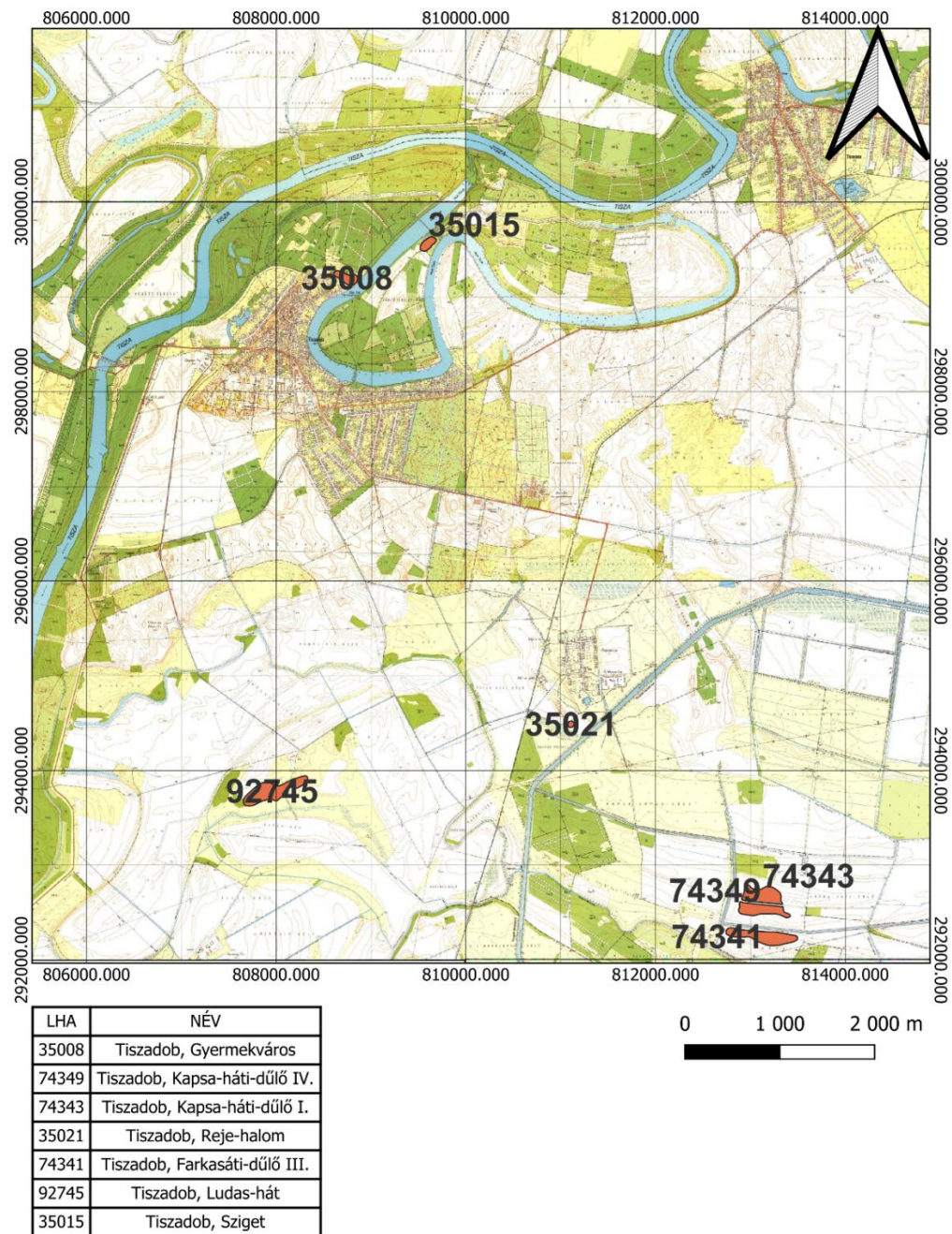
³⁰ Bader 1998

³¹ Thomas 2008; P. Fisch - Kienlin 2019

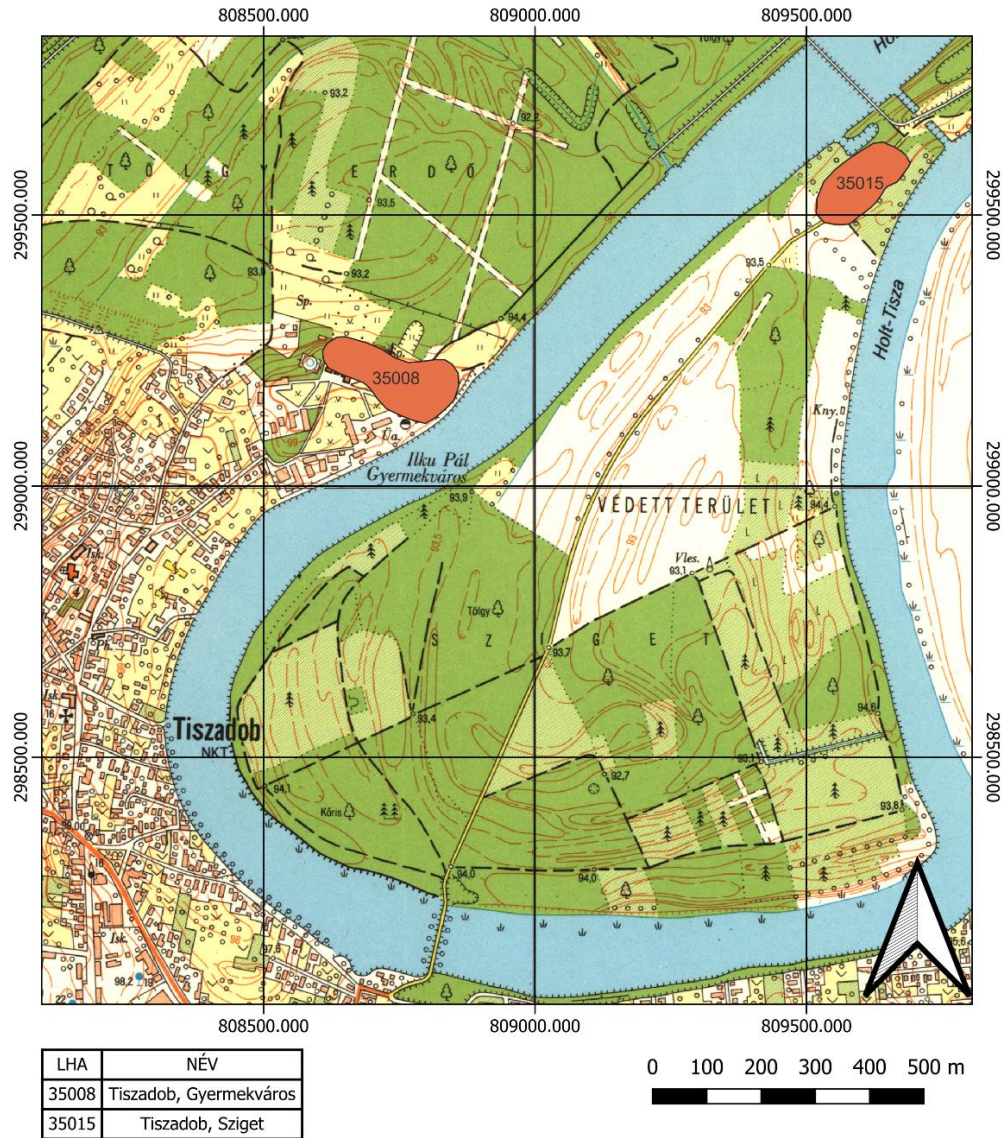
³² Tompa 1937

³³ Bóna 1975

³⁴ Thomas 2008

1. ábra: Bronzkori lelőhelyek Tiszadob területén.

2. ábra: Tiszadob – Sziget és Tiszadob – Gyermekváros lelőhelyek.

Jelen dolgozat szempontjából kiemelten fontos L. Nagy Márta 2013-as cikke, amelyben a Tiszadob, Gyermekváros lelőhelyen, az Andrássy kastély felújításánál 2011 és 2013 között talált Füzesabony sírok (összesen 21) feldolgozását adta közre.³⁵

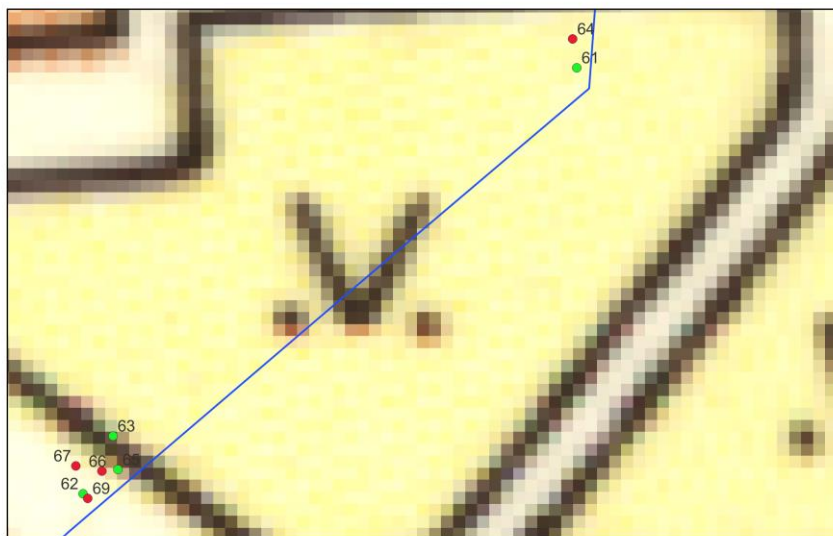
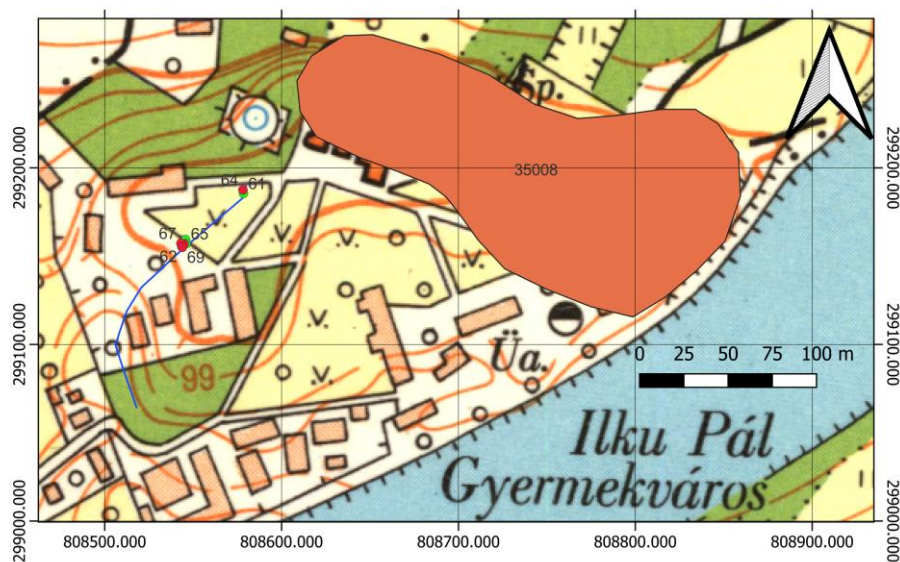
2018-ban Dani János és társai gyűjtötték össze a polgári mikrorégió középső bronzkori lelőhelyeit elsősorban topográfiai szempontú megközelítéssel. Dani a terület településhálózatát egy jól szervezett,

gazdag komplexumként jellemzi, amelyeket erődtített tellek és azok szatelitletelepülései alkotnak, amelyben a központi tellek egymástól 5–7,5 km távolságra fekszenek. A középső bronzkori telepeknek általában korabronzkori, Hatvan kultúrában gyökerező előzményük van. Egyes esetekben ezt nem követi a füzesabonyi kultúra leletanyaga. A dolgozatban vizsgált mikrorégió fejlettségének oka a szerző szerint lehet az, hogy az Alföldre vezető kereske-

³⁵ L. Nagy 2013

delmi utak mentén fekszik, amelyek nagyobb léptékben összekötötték a Balti tengert Kislengyelországon és a Kassai medencén át az Erdélyi nyersanyaglelőhelyekkel. A Tisza két partján fekvő településhálózat gázlókat és intenzív hajóközlekedést

feltételez. A vizsgált terület szomszédos Tiszadobbal és a jelen dolgozatban tárgyalt Tiszadob-Sziget, Tiszadob-Gyermekváros és Tiszadob-Reje lelőhelyeket is említi. Ezeket a klasztereket átkelési pontokhoz, gázlókhoz köti.³⁶

Jelmagyarázat

Feltárt objektumok

• Sírok

• Egyéb

— Vezeték nyomvonala

■ Tiszadob-Gyermekváros lelőhely

3. ábra: A régészeti megfigyelés eredménye Tiszadob – Gyermekváros lelőhelyen.

³⁶ Dani et al 2019

A Tiszadob, Gyermekváros lelőhely új leletei

2020 november 13 és 19 között zajlott régészeti megfigyelés közbeni bontómunka a Tiszadob, Gyermekváros lelőhelyen. (LHA 35008) Az Andrásy kastély és a park rekultiválásához kapcsolódóan vezetékelt fektettek a kastély főbejárata és a portaépület között, nagyjából az út nyomvonalát követve. A Jósza András Múzeum munkatársait értesítették a területen zajló munkákról, a beruházó és a kivitelező is szerencsére konstruktívan állt a régészeti kérdéséhez. A vezeték nyomvonala hozzávetőleg 50 cm szélességben haladt, megközelítőleg 1 méter mélységben. Ahol a régészeti érintettség miatt szükséges volt, szondákat nyitottak a nyomvonalon. Általánosságban véve elmondható, hogy a régészeti jelenségek a kastély épületének közelében sűrűsödtek, attól távolodva csökkent a lelőhely intenzitása (3. ábra). Az anyag feldolgozása során abba a problémába ütköztem, hogy a dokumentáció erősen hiányos. Mivel ez egy régészeti felügyelet közbeni bontómunka volt, a régészeti felügyeleti jegyzőkönyv a legteljesebb forrás. Rajzok készültek ugyan a helyszínen, de a Jósza András Múzeumban azóta történt két költözés során eltűntek. A fényképek sem állnak teljesen rendelkezésre, a 67-es és 69-es objektumokról a dokumentációs anyagban egyáltalán nincsen kép. A felügyelet a COVID19 első hulláma alatt zajlott, amikor minden múzeum fokozottan próbálta az egyébként színtfalak mögött zajló, mindennapi tevékenységét a közösségi oldalakon keresztül bemutatni. Ami akkor kényszer és kötelezettség volt, az most egy szerencsés véletlen, ugyanis az akkor általam promóciós céllal készített képek között van olyan, ami a dokumentációból hiányzó objektumokat ábrázolja, még ha ásatási életképként is. A térinformatikai felmérés pontállománya szerencsére rendelkezésre áll, de a terepi rajzok nélkül sajnos nem készülhet teljes értékű térképi anyag. Az előkerült objektumokat a korábbi ásatások számozását folytatva 61-gyel kezdték, 69 volt az utolsó kiadott szám. Objektum-, vagy sírlapok nem készültek. A leletanyag a dolgozat írásának időpontjában nincs leltározva, ezért az ásatáson kiosztott leletkísérő lapok sorszámaival jelölöm őket.

2020. november 13-án a vízvezeték nyomvonalán a jegyzőkönyv szerint előkerült összesen négy régészeti objektum, egy árokrészlet, egy sír és két gödör. Az árokásás folytatódásáig ezeknek a bontását és dokumentációját kezdték el. 2020. november 16-án feltárták a 62 és 63 számú gödröket és a 64-es számú bronzkori sírt. A 62-es számú gödör alatt

újabb objektum jelentkezett. 2020. november 17-én a 61-es számú árok feltárása befejeződött. Találtak két bronzkori sírt, és azoktól délre urnasírokat valószínűsít a jegyzőkönyv. Ezeken túl befejeződött a 62-es objektum bontása. 2020. november 18-án a 66 és 67-es számú sírok feltárása történt meg. 2020 november 19-én pedig a 69-es számú urnasír került kibontásra. Ezzel befejeződött a felügyelet közbeni bontómunka.

Az objektumok és leletek leírása

61. objektum

Északkelet-Délnyugat tengelyű árok. Barnásszürke foltjának jelentkezési mélysége körülbelül 110 centiméter. Metszetre bontásakor kiderült, hogy az objektum a feltárt rész nyugati oldalán jelentősen mélyebb. A mélyedés valójában egy beleásott, folt nélküli sír, amely a 64-es számot kapta. A 61-es árok egyenes aljú, meredek oldalú, egyenletes szélességű és egynemű barnásszürke betöltésű jelenség, amelyben egy darab, vastag, kőzúzalékkal soványított, kívül szürke, belül szürke és vöröses edény oldaltöredékét találták meg (leletkísérő sorszáma: 1). Az objektum két vége a szondán kívülre esik. Stratigráfiája: a 64-es sírt beleásták.

62. objektum

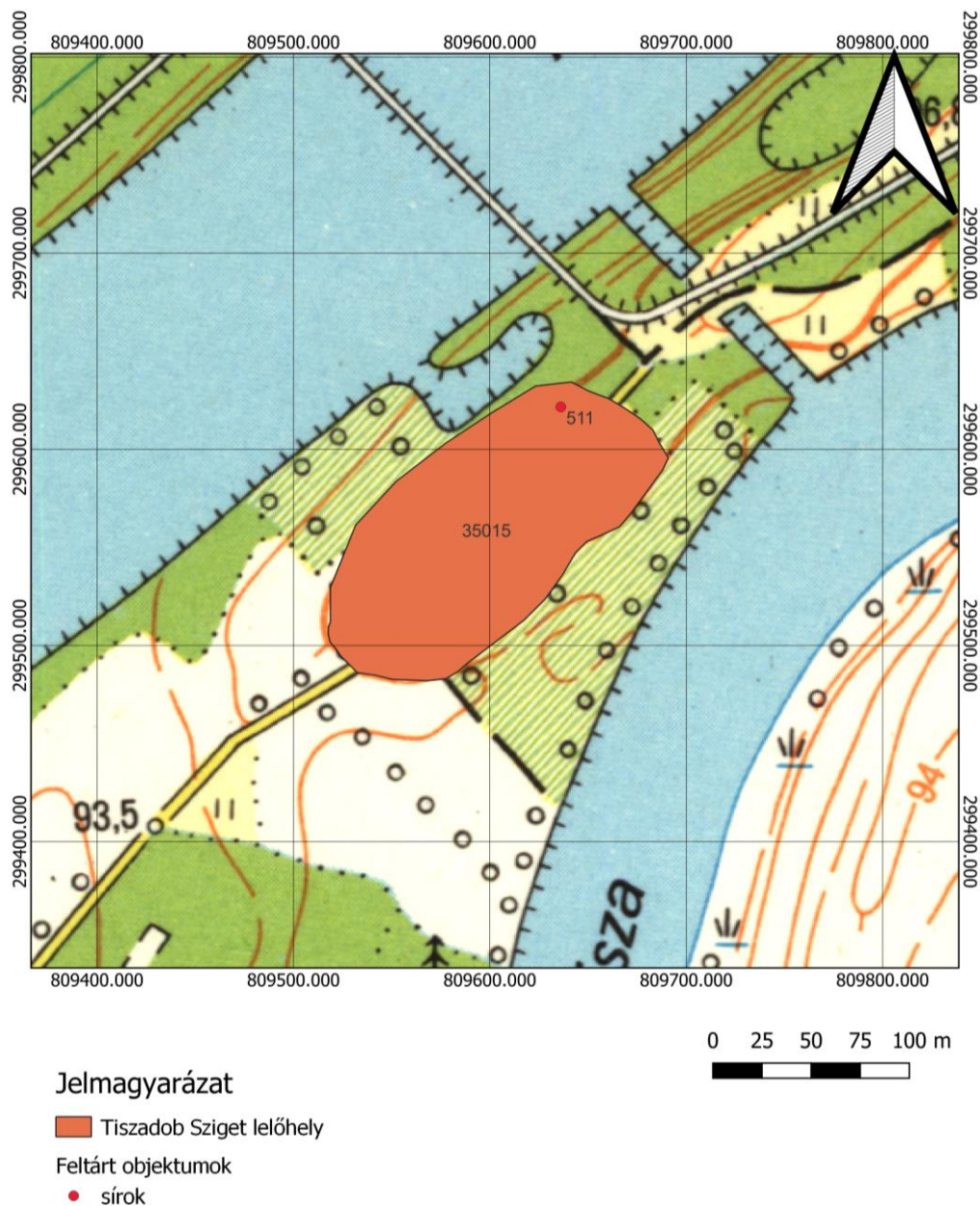
Nagy, elmosódott szélű, szabálytalan ovális alakú sötétszürke folt, sárga és fehér szemcsékkel. Bontása közben egy hozzávetőleg egy méter átmérőjű körben került elő teljesen keverten: 139 darab kerámiatöredék, amelyek között perem-, oldal- és aljtöredékek is voltak, mind kőzúzalékkal soványított, kívül és belül szürke, a vastagságuk különböző. Egyik sem volt díszített, a restaurálás során megközelítőleg ép edényt sem sikerült összerakni (leletkísérő sorszáma: 2, 3, 4, 8); 9 darab örlökötöredék (leletkísérő sorszáma: 9); 6 darab kő (leletkísérő sorszáma: 5) és egy darab patics (leletkísérő sorszáma: 7). A leletek, illetve elrendezésükben a szándékoság hiánya arra utalhatnak, hogy a 62-es objektum egy hulladék gödör volt. A leletek kibontása után jelentkeztek a 65-ös és 66-os foltok. A 66-os a 62-es gödör alatt mutatkozott, a 65-ös a 62 jelentkezési szintjétől lentebb kezdődött. A 62-es objektum alakját bontás közben nem tudták meghatározni. Stratigráfiája: a 66-os objektum fölött helyezkedik el.

I. tábla.

I. TÁBLA: TISZADOB - GYERMEKVÁROS LELETEI

1: 64. sír; 1. melléklet, 2: 67. sír; 3. melléklet,
 3: 64. sír; 2. melléklet, 4: 67. sír; 2. melléklet,
 5: 67. sír; 1. melléklet, 6: 69. sír; 2. melléklet,
 7: 69. sír; 1. melléklet, 8: 69. sír; 3. melléklet

4. ábra: Az STR 511 sír elhelyezkedése a Tiszadob-Sziget lelőhelyen.

63. objektum

A szelvényfal mellett jelentkezett egy nehezen elváló, nagyjából 70 centiméter átmérőjű, félig a szonda falába lógó félkör alakú sötétszürke folt. A falban fölötté paticsos réteg látszott. Bontása közben sekély, meredek oldalú és egyenes aljú alakot nyert. Lelet nélküli objektum, amely nem volt másik látható jelenséggel stratigráfiai kapcsolatban.

64. objektum

Folt nélkül jelentkezett, a 61-es objektum bontása közben, először annak mélyebb részének tűnt. Észak-Dél tájolású, közel függőleges oldalakkal, illetve a keleti és déli oldalon talán egy padkával. Az északnyugati sarka a szelvényen kívül esett. Benne egy zsugorított helyzetben elhantolt, gyenge meg-

tartású emberi váz, bal oldalán fektetve, Észak-Dél tájolásban. A teljesen széttöredezett koponya mellett egy felkar és egy lábszár csontjait találták meg elsődleges helyzetben, a bordák közül néhány teljesen szétmállva a testtől fél méterre feküdt keletre. Két mellékletet találtak a sírban.

1. számú melléklet: A nyak vonalában, közvetlenül a tarkó mögött egy szájával lefelé fordított bögre (leletkísérő sorszáma: 11). Szürkésbarna, enyhén domború aljú, nyomott gömbös testű, tölcseres nyakú, kihajló peremű szalagfüles korsó. A fül a peremből indul és a vállon támaszkodik, nincs felhúzva. A testet sűrű, enyhén ferde kannelúra tagolja. A teljes külső felület és a nyak belseje polírozott. Peremátmérő: 10,2 cm, Aljátmérő: 4,4 cm, Magasság: 9,7 cm (I. tábla 1. kép).

2. számú melléklet: A boka mellett az oldalán fekvő kis szürkésbarna csésze (leletkísérő sorszáma: 12). Alja egyenes, oldala nagyon enyhén S profilú, pereme egyenes. Peremátmérő: 5,3 cm, Aljátmérő: 3,5 cm, Magasság: 4,4 cm (I. tábla 3. kép).

65. objektum

A 62. objektum jelentkezési szintjétől mélyebben került elő a foltja. Dokumentációja csak a foltfotóra korlátozódik. Lelet nélküli, nagyjából kör alakú gödör.

66. objektum

A 62. objektum alatt jelentkezett. Foltja ovális, szürkésbarna, Észak-Dél tengelyű. A jegyzőkönyv alapján ez is egy sír, kibontott fotó nem áll rendelkezésre. Az általam készített fotók alapján alja egyenes, oldala függőleges, alakja ovális. A november 18-i jegyzőkönyvben szerepel, hogy a 66. és 67. számú sírokat tárták fel, illetve, hogy a 67. sír három mellékletét a múzeumba vitték. Ezek alapján a 66. sír lelet nélküli lehetett. Stratigráfia: a 62. objektum alatt, a 67. objektummal egy szinten, attól keleti irányba egy méterre, azonos Észak-Dél tengellyel.

67. objektum

A 66. objektummal egy szinten jelentkezett, a szelvény nyugati sarkában. Csak a jegyzőkönyvben szerepel, hivatalos fénykép nem áll rendelkezésre. A promóciós képek között viszont látható. Zsugorított helyzetben eltemetett emberi váz, a szelvényben a medence közepétől distalis irányba lévő csontok látszanak. Tájolása Észak-Dél. A képeken a medence, a hosszúcsontok és a láb csontjai is

elsődleges helyzetben látszanak. A sírban három melléklet volt, elhelyezésükről sajnos nem áll rendelkezésre információ.

1. melléklet: Szürkésbarna egyenes aljú, fél-gömbös testű behúzott peremű tál, díszítetlen (leletkísérő sorszáma: 17). Felülete kívül-belül polírozott. Peremátmérő: 16,7 cm, Hasátmérő: 19,8 cm, Aljátmérő: 7,4 cm, Magasság: 5,6 cm (I. tábla 5. kép).

2. melléklet: Szürkésbarna, enyhén homorú aljú, turbántekercses testű, ívelt nyakú, kihajló peremű, felhúzott fülű korsó (leletkísérő sorszáma: 18). A fül a peremből indul ki, és a vállon támaszkodik. Külső felülete és a nyak belső felülete polírozott, a turbántekercsek élei és a fül mindkét pereme rovátkákkal díszített. Aljátmérő: 2,7 cm, Peremátmérő: 7,2 cm, Magasság: 7,5 cm (I. tábla 4. kép).

3. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, turbántekercses testű, ívelt nyakú, erősen kihajló peremű, felhúzott fülű bögre (leletkísérő sorszáma: 18). A fül felső része hiányzik a perem és a nyak egy részével együtt, a fül a vállon támaszkodik. Aljátmérő: 3,2 cm, Magasság: 5,7 cm (I. tábla 2. kép).

69. objektum

A 62. objektumtól keletre egy urnasír. A képek alapján a 66. objektumot beleásták, ami az urna felét megsemmisítette. Az urna mellett kalcinálódott csontok voltak. A leletkísérőben egy számon szerepelnek az objektumban talált kerámiák, amelyekről restaurálás után kiderült, hogy három edényhez tartoznak. A leletkísérő sorszáma 20.

1. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, fordított csonkakúpos testű behúzott peremű tál töredékei egy kis füllel a perem alatt. Testének alján a talppal párhuzamosan négy borda, fölötté két vékony karcolt vonal. A fül vonalában bütyksor, a bütykök közepét a peremmel párhuzamos vízszintes rovátkolás tölti ki. A bütykök alatt girlanddíszítés, amely egy bordából és két vonalból áll. A felülete nem polírozott. Talpátmérő: 7,1 cm, Magasság: 7,9 cm (I. tábla 8. kép).

2. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, ívelt nyakú bögre töredékei, a perem nem maradt meg. A test alsó része fordított csonkakúp alakú, felső része nyomottgömbös. A nyakon három vonalból álló vonalköteg, amiből három-, vagy négytagú vonalkötegek futnak a testen ferdén balra lefelé. Felülete nincs polírozva. Talpátmérő: 6,3 centiméter (I. tábla 6. kép).

3. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú kis bögre alja. Teste bikónikus, közepén egy borda. A

borda fölött 3 vonalból álló díszítés. A fül a borda fölött támaszkodik. Felülete nincs polírozva. Talpátmérő: 2,8 cm (I. tábla 7. kép).

Tiszadob-Sziget lelőhely új bronzkori leletei

Körösfői Zsolt 2018-as tavaszi ásatásán március 23-án került elő egy Észak-Dél tengelyű, ovális, sárgával kevert sötétbarna folt (STR 511, 4. ábra). Északnyugati sarkában egy kardmarkolat tüske és másodlagos helyzetben lévő emberi vázcsontok kerültek elő. A sír délkeleti felében további vastöredékeket találtak, az ásató feltételezése szerint fapajzs lehetett. Az objektum mélyítése közben a homokban nem mutatott elválást, de előkerült egy zsugorított helyzetben eltemetett, közepes megtartású emberi váz, a bal oldalára fektetve, Dél-Észak tájolással. Bizonyossá vált, hogy két régészeti jelenségről van szó. Az emberi váz mellett egy bronztárgyat és összesen öt kerámiamellékletet helyeztek a sírba. A bronzkori és vaskori sír nem kapott külön objektum számot (mindkettő az STR 511 szám alatt van leírva), a mellékletek számozása véletlenszerű sorrendben követik egymást.

3. melléklet: A könyék alatt, oldalára fordítva elhelyezett, szürkésbarna, egyenes aljú, nyomottgömbös testű, ívelt vállú, kihúzott peremű pohár, a váll alatt induló és a test közepén támaszkodó szalagfüllel. A rajzon a váll alatt látható benyomódás valamilyen növénytől származik. Aljátmérő: 2,4 cm, Peremátmérő: 3,8 cm, Magasság: 4,9 cm (II. tábla 1. kép).

15. melléklet: A medencétől és a térdtől egyenlő távolságra szürkésbarna, négyszögletes átmetszetű, mindkét végén törött bronztárgy töredéke. Hossza: 1,3 cm, oldalai 2-3 mm (II. tábla 4. kép).

16. melléklet: A boka mögött szürkésbarna, benyomott aljú, nyomottgömbös testű, ívelt nyakú, kihajló peremű, enyhén felhúzott fülű bögre, szájával felfelé elhelyezve. A fül a peremből indul és a váll alatt, a testen támaszkodik. A test négy bütyökkel és azok között 3-4 függőleges kannelúrával tagolt. A bütykök fölött karcolt félköríves vonal. A vállon karcolt vízszintes vonal, a perem rovátkákkal díszített. Aljátmérő: 2,9 cm, Peremátmérő: 5,6 cm, Magasság: 6,9 cm (II. tábla 3. kép).

17. melléklet: A lábszárak előtt szürkésbarna, ívelt aljú, nyomottgömbös testű, ívelt nyakú, felhúzott peremű bögre, szájával felfelé elhelyezve. A fül a peremből indul, és a váll alatt, a testen

támaszkodik. A test középvonalában és a test felső részének középvonalában egy-egy borda. A bordák belső oldalán egy-egy karcolt vonal. A bordák élén rovátkolt díszítés. Aljátmérő: ~4 cm, Peremátmérő: 6,3 cm, Magasság: 9,7 cm (II. tábla 5. kép).

18. melléklet: A boka előtt, félig a 19. számú tál alatt egy szürkésbarna, enyhén benyomott aljú, nyomottgömbös testű, ívelt nyakú kihajló peremű kis füles csupor szájával felfelé elhelyezve. A fül a peremből indul és a váll alatt a testre támaszkodik. Az indítástól számítva 3 mm-re le van törve. A test középvonalában két borda, közöttük vízszintes árkolás. A bordák élei és a perem rovátkolással díszített. Aljátmérő: 1,4 cm, Peremátmérő: 2,7 cm, 2,8 cm (II. tábla 6. kép).

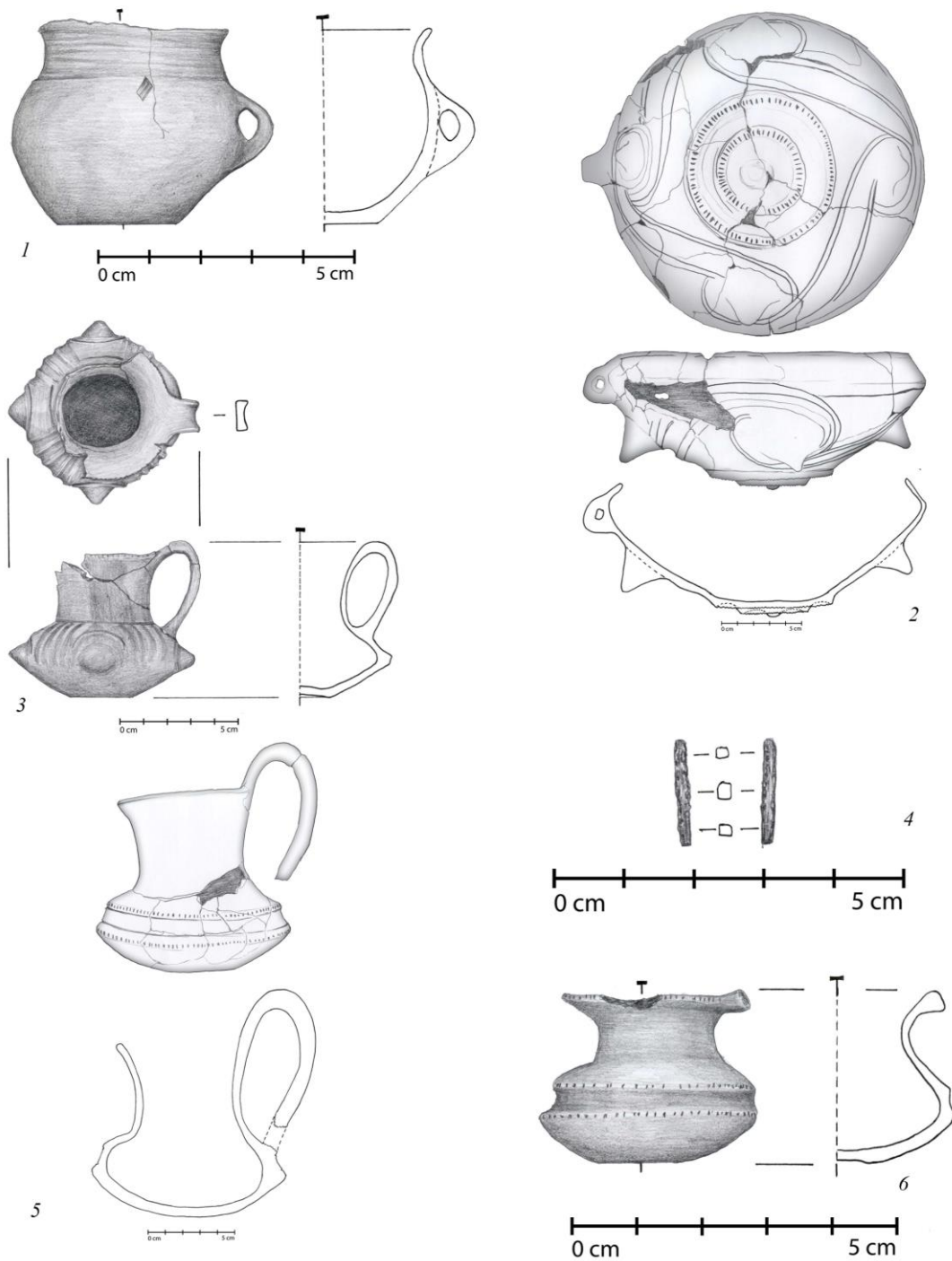
19. melléklet: A boka előtt, félig a 18. számú csupor fölött, egy szürkésbarna, félgömbös testű, behúzott peremű tál egy füllel. Alja közepén egy kis bütyök, amelyet két koncentrikus kör alakú kannelúra vesz körül. A kannelúrák között és a külső kannelúrán kívül sugár irányú rovátkolt díszítés. A testet négy nagyobb bütyök tagolja, körülöttük futókutya mintájú kannelúra, amelyet két karcolt vonal vesz körül. A perem alatt egy karcolt vonaldísz. Aljátmérő: 6,5 cm, Peremátmérő: 18,2 cm, Magasság: 8,1 cm (II. tábla 2. kép).

A leletek értékelése

A Tiszadob közigazgatási területén 2018 márciusa és 2020 novembere között összesen öt sírt tártak fel, amelyek a Füzesabony kultúrához voltak köthetőek. A sírok közül négy csontvázas temetkezés volt, egy hamvasztásos. A Füzesabony kultúra közösségei szigorú rítus szerint temették el tagjaikat. A sírok Észak-Dél tengelyűek voltak, a nőket Észak-Dél, a férfiakat Dél-Észak tájolással temették el, így mindkét nem arca keletre fordult. A Gyermekváros lelőhelyen a 2011-ben feltárt 17-es sír biztosan, és három másik sír talán nem felel meg az előbb leírt szokásoknak³⁷. A 17-es sírban egy középkorú férfi volt eltemetve női rítus szerint. A Polgár-környéki temetők feltárása alapján feltételezik, hogy ennek a megszokottól eltérő nemi identitás lehetett az oka, esetleg az, hogy az egyént rituális okokból kasztrálták. Hamvasztásos sírok kis számban, de előfordulnak. A mellékletek száma és jellege nem mutatott eltérést a csontvázas temetkezésekhez képest. Erre lehetséges magyarázat az adott egyén eltérő kulturális

³⁷ L. Nagy 2013

II. tábla.

II. TÁBLA: TISZADOB - SZIGET LELETEI

1: 511. sír, 3. melléklet, 2: 511. sír, 19. melléklet,
3: 511. sír, 16. melléklet, 4: 511. sír, 15. melléklet,
5: 511. sír, 17. melléklet, 6: 511. sír, 18. melléklet

identitása, vagy származása, és nem kizárólag a kronológiai különbség.³⁸ A sírok közül egy vázas temetkezés melléklet nélküli volt, ez jelezheti az illető alacsonyabb társadalmi helyzetét is. A másik három sírban 2, 3 és 6 melléklet volt elhelyezve az elhunyttal. A hamvasztásos sírban az urnát is beleszámolva 3 melléklet volt. Az alábbiakban típusonként lebontva értékelem a leleteket. A leletek kronológiai meghatározására a Thomas-féle 5 fokozatú skálát fogom használni, mivel az részletesebb, mint az 1975-ös, Bóna által létrehozott 3 lépcsős felosztás. Thomas elméletének alapja, hogy egyrészt a kerámia a leggyakoribb sírmelléklet, másrészt a sírokba került kerámia készítésének és eltemetésének időpontja gyakorlatilag azonos. A sírmellékletek előtérbe helyezésének oka az, hogy egy sír egy zárt egységet alkot, szemben a házikerámiát is tartalmazó települési rétegekkel. Ha a kerámia alapvetően sírmellékletnek készült, akkor a készítés és eltemetés között nem telhetett el sok idő. Amennyiben egyéb célokra is használt házikerámiát helyeztek a sírba, akkor sem lehetett nagy az időbeli eltérés, mert a bronzkori technikával készült edények átlagos élettartama nagyon ritkán haladta meg a 4–5 évet.³⁹ További előnye a kerámiának, hogy a mellékletek esetén kimagasló a díszített kerámiák aránya. Ezzel nem csak a forma, hanem a díszítés analízisére is lehetőség nyílik. Így a Füzesabony kultúra belső kronológiájának felállítására a sírokban talált kerámia mellékletek teljes mértékben alkalmasak.

Thomas első kronológiai fázisa (Stufe 1) a Füzesabony kultúra kialakulásának az időszaka. Egyértelműen érezhető a Hatvan kultúra és a Szaniszló kultúra hatása a díszítésekben, és az edények formájában, illetve a Košťany csoport (Kassai medence) szokásaiból átvett temetkezési rítus. A kerámiaanyag nem kiforrott, új és régi edényformák keverednek új és régi díszítésekkel. Ennek legjobb példája a Hernádkaki temető. Ebben a fázisban az egyseges arculat még nem alakult ki. Feltűnő ugyanakkor, hogy a sírok mellékletinél nem látható radikális változás, ami egy hirtelen népességváltozásra utalhatna. A fiatalabb kulturális fázisokhoz képest ekkor az edényformák és a díszítések változatossága jellemző. Ebben a korai időszakban a Hatvan kultúra hatása érezhető a hamvasztásos temetkezésekben is, amelyekkel az elhunyt eltérő kulturális

identitása előtt tisztelegtek. Ez lehet az oka annak, hogy a hernádkaki temetőben nem lehetett késői és korai fázist egyértelműen elkülöníteni. Ez a kulturális fázis megfelel a szlovák kutatás Košťany/Kostány-Otomani átmeneti horizontnak, vagy ahogy az újabb kutatás nevezi, a régi Otomani horizontnak.⁴⁰ Bóna besorolásában ez az A fázis.⁴¹

A második kronológiai fázis (Stufe 2) a Füzesabony kultúra szokásai megszilárdulásának az időszaka. Nagyjából megfelel a szlovák kutatás idősebb klasszikus horizontjának. Fő jellemzője a normák kialakulása a kerámiaformák, a díszítés és a halotti rítusok terén, továbbá a Hatvan kultúrára jellemző szokások visszaszorulása. Ezekre bizonyíték az ebbe a fázisba tartozó leletek első fázisnál sokkal egyszerűbb tipológiája. Edényformákban a B4A és B4B bögrék jelentik a vezérleletet, díszítéseknél pedig a bögrék esetében a turbántekercs, tálaknál pedig a bütykös díszítés. Általánosságban elmondható, hogy a plasztikus díszítések veszik át a karcolásokat és a kannelúrák helyét. Erre az időszakra jellemző lelőhelyek Gelej-Kanálisdűlő és Füzesabony-Kettőshalom. Bóna megközelítésében ez az időszak a B fázis első fele.⁴²

A harmadik kulturális fázis a fejlődés időszaka. Megjelenik a B1 bögre alapforma, amely a Füzesabony kultúra egyik legelterjedtebb ismertetőjegye lesz, viszont nem vezethető le a korábban ismert formákból. Ez az időszak nagy biztonsággal egy idősebb és egy fiatalabb fázisra bontható, amelynek határa az új alapforma megjelenése. Ezeken a bögréken jelenik meg először a spiráldíszítés, illetve újraráled a függőleges és diagonális bekarcolt minták. A tálak esetében majdnem teljesen eltűnnek a bütykök, a helyüket girland és háromszögmotívumok veszik át karcolt, illetve seprűzött minta. Érdekes, hogy a bütyökös tálak azokban a temetőkben maradnak meg, amelyeket ebben az időszakban kezdtek el használni – Gelej-Belteleki-dűlő és Bodrogszerdahely (SK). Szintén jellemző a hamvasztásos temetkezések számának emelkedése. A mai Magyarország területén a legtöbb temető ezzel a kronológiai fázissal ér véget. Ez a Bóna féle besorolásban a B fázis, illetve a B és C fázis átmenete.⁴³

A negyedik és ötödik fázist Thomas egy fejezetben tárgyalja, és körülbelül megfelelnek a Bóna féle C fázisnak. A nagy temetők közül csak Bodrogszerdahelyen található meg ez a fázis, illetve elvétve

³⁸ Dani – V. Szabó 2004

³⁹ Thomas 2008: 21

⁴⁰ Thomas 2008: 342

⁴¹ Bóna 1975

⁴² Thomas 2008: 344

⁴³ Thomas 2008: 346

Vizslás, Szabolcs, Oborin temetőiben. A szlovák kutatás szerint ez a posztklasszikus fázis. A hamvasztásos temetkezések egyre gyakoribbá válnak, a kerámiánál pedig a csőtalpak lesznek egyre nagyobbak. A karcolt díszítések előtérbe kerülnek a kannelúrák rovására. Thomas szerint a 4–5 fázisok a mai Magyarországon a Piliny, a Felsőszöcs és a Halomsíros kultúra kezdetét jelölik. Thomas elveti azt a nézetet, hogy egy teljes népességsere történt volna ebben az időszakban. Ezt arra alapozza, hogy a temetési rítusok és egyes kerámiaformák tovább élnek a Füzesabonyt követő kultúrákban.⁴⁴

Bögrék

A bögre, mint melléklet, az egyik leggyakoribb edénytípus a Füzesabony kultúrában. A melléklet nélküli 66-os sírt leszámítva mind a négy objektumban megtalálható volt, az 511-es sírba kettőt is helyeztek. A 64. sír 1. melléklete B3BB formájú, és a feldolgozott anyagban a legkorábbi edénytípus. Thomas az 1. kronológiai fázis vezérletei közé sorolja. Párhuzama a hernádkaki temetőben található,⁴⁵ illetve a Gyermekváros korábbi ásatásának 10. sírja⁴⁶ és 22 sírja⁴⁷. A B4BA típuskategóriába tartozik az 511-es sír 16. melléklete és a 67-es sír 2. melléklete. Ez már a második kronológiai fázis vezérleteinek egyike. Díszítésük ugyan más, de a forma azonos. Az 511-es sír 16. mellékletének párhuzamai megtalálhatóak Gelej-Kanálisdűlőn,⁴⁸ a Gyermekváros korábbi ásatásán pedig más díszítéssel a 23-as sírban.⁴⁹ A 67-es sír 2. melléklete Tiszadobról nem ismert, de Gelej-Kanálisdűlőn gyakori.⁵⁰ Az 511-es sír 17-es és 18-as mellékletei szintén a B4 alapformába tartoznak. A 17-es melléklet a B4AB kategória, az alapforma a Gyermekvárosból (46. sír) és Gelejről is ismert,⁵¹ de a díszítés a B4CB kategóriára jellemző általában kisebb edényeken szokott előfordulni.⁵² A 18-as melléklet egyértelműen B4CB kategória, a Gyermekvárosból nem ismert, Gelej-Kanálisdűlőn található párhuzama.⁵³ A 67. sír 3. melléklete a B4BB kategóriába tartozik, párhuzama Gelejen található,⁵⁴ illetve a Gyermekvárosban a 26. sír.⁵⁵ A 69. sír 2. és 3.

mellékletei különböznek az előzőkétől. Felületük lényegesen durvább, és a díszítéseik sem plasztikusak. A 2. melléklet a B2 főkategóriába tartozik, de túl töredékes a pontos meghatározáshoz. A 3. számú mellékletnek csak az alja maradt meg, de az alapján a B4CD kategóriába tartozhat. Hasonló kis bögréket találtak Gelej-Kanálisdűlőben,⁵⁶ de a Gyermekváros lelőhelyről nem ismert.

Poharak

Az 511-es objektumban a 3. melléklet a poharakon belül a B1B kategória. Párhuzamai megtalálhatóak a Gyermekváros 26-os és 46-os sírjaiban⁵⁷ és Gelej-Beltelekidűlőben⁵⁸. A 64. sír 2. melléklete az A1A kategória, a lehető legegyszerűbb kis pohár. Párhuzamai szinte mindenhol előfordulnak, például Gelej-Kanális-dűlő és Gelej Belteleki-dűlő.⁵⁹

Tálak

Az 511-es objektum 19. melléklete, a 67-es sír 1. melléklete és a 69. sír 1. melléklete az A1B kategóriába tartoznak. Az 511. sírból származó tál díszített, és valószínűleg eredetileg is sírmellékletnek készülhetett, ugyanis az alján lévő díszítés miatt nem áll stabilan. A 67-es sír melléklete díszítetlen, de használat nyomai nem látszanak rajta. Párhuzamai megtalálhatóak a Gyermekvárosban a 17., 22., 34., és 46. sírokban,⁶⁰ továbbá Gelej-Kanálisdűlőn.⁶¹ A 69-es sír 1. melléklete szintén ebbe a kategóriába tartozik, de a felülete sokkal durvább, mint az előző kettőnek. Díszítése a rovátkolással kitöltött, girlanddal körülvett bütyökdisz miatt a Hatvan kultúra hagyományainak továbbvitelére utal.⁶²

Értelmezés

A bemutatott leletek alapján a Tiszadob-Sziget 511-es sírja és a Gyermekváros 64. és 67. sírja a Thomas féle 2. kronológiai fázisba tartoznak. A 69. hamvasztásos sír tartozhat az első és a második fázisba is, de a tál díszítése és a kerámiák anyaga miatt mindeképpen eltérő kulturális identitású egyéhez

⁴⁴ Thomas 2008: 348

⁴⁵ Bóna 1975: T. 154; Schalk 1992: T. 12

⁴⁶ L. Nagy 2013: T. III/8

⁴⁷ L. Nagy 2013: T. V/5

⁴⁸ Kemenczei 1979: T. 122, 128

⁴⁹ L. Nagy 2013: T. VI/5

⁵⁰ Kemenczei 1979: T. 16, 18

⁵¹ L. Nagy 2013: T. IX/5; Kemenczei 1979: T. 24

⁵² Kemenczei 1979: T. 13, 24

⁵³ Kemenczei 1979: T. 21

⁵⁴ Kemenczei 1979: T. 15, 16

⁵⁵ L. Nagy 2013: T. VIII/9

⁵⁶ Kemenczei 1979: T. 20, 21

⁵⁷ L. Nagy 2013: T. VIII/7 és IX/3

⁵⁸ Kemenczei 1979: T. 11, 12

⁵⁹ Kemenczei 1979: T. 3

⁶⁰ L. Nagy 2013: T. IV/6, V/3, IX/2 és XI/7

⁶¹ Kemenczei 1979: T. 26

⁶² Dani – V. Szabó 2004: 99

tartozik, valószínűsíthetően a Hatvan-kultúrából. Ez egybevág a Gyermekváros korábbi feltárásának értelmezésével, ami szerint az ott talált sírok a Füzesabony kultúra kezdetétől a Bóna-féle B-C átmenetig datálhatóak.⁶³ A Tiszadob-Sziget 511-es sírja nem mutat időbeni eltérést a Gyermekváros sírjaihoz képest. A két lelőhely nincs egymástól messze, egy időben használták őket.

Összefoglalás

Dolgozatomnak két fő célja volt. Egyrészt egy naprakész összefoglalás a Tiszadob közigazgatási területén regisztrált bronzkori lelőhelyekről, valamint az utóbbi években ott talált leletek közlése. Írásom első részében bemutattam a lelőhelyeket, külön kitérve a még nem publikált ásatásokra és régészeti felületekre. A Tiszadob-Sziget lelőhely publikált ugyan, de a cikk a célja a népvándorlaskor bemutatása, így a bronzkor nem kapott megfelelő hangsúlyt. A Tiszadob Gyermekváros lelőhely 2021-es régészeti felületeének feldolgozása kihívás volt a dokumentáció hiányosságai miatt. Dolgozatom esélyt ad a leleteknek, hogy a 2011–13-as ásatások mellett elfoglalják az őket megillető helyet. Az újonnan előkerült leletek nem mutattak eltérést a 2011–13-as ásatások leletanyagától, mind a füzesabonyi kultúra 1–2 fázishoz voltak köthetőek. Kiemelendő, hogy a Gyermekváros 69-es objektuma legalább annyira kapcsolódik a Hatvan kultúrához, mint a füzesabonyihoz. Szintén lényeges következtetés, hogy a Tiszadob-Szigeten előkerült sír nem idősebb vagy fiatalabb, mint a Gyermekváros sírjai, vagyis a két temetkezési hely egyidőben volt használatban. A sírok közül több feltárás nélkül jelentkezett, így nem tudhatjuk, hány nem lett feltárva az ásatások során.

Köszönetnyilvánítás

A 2022-ben megvédett BA szakdolgozatomban és annak rövidített verzióját képező jelen cikk elkészítéséhez többektől kaptam segítséget. Köszönöm Istvánovits Eszternek, Körösfői Zsoltnek, Jakab Attilának és Tompa Györgynek, hogy a Tiszadob-Sziget és Tiszadob-Gyermekváros ásatási anyagait a rendelkezésemre bocsátották feldolgozásra, Lipcseiné Mester Andreának pedig, hogy ténylegesen a kezembe adta a leleteket. A II. tábla tárgyraízaért Svéda Csabát illeti köszönet. Az egész dolgot

elkészültében nyújtott segítségéért hálás vagyok P. Fischl Klárának.

Felhasznált irodalom

- Bader, Tiberius 1998: Bemerkungen zur Bronzezeit im Karpatenbecken Otomani/Füzesabony-Komplex: Überblick und Fragestellung, *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, sz. 80: 43–108.
- Bálint Marianna 2010: Jelentés és lelőhelybejelentő adatlapok, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Halomfelmérés, 2007–2008. KÖH-600/3773/2010
- Bóna István 1975: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. Archaeologia Hungarica, Series nova 49. Budapest.
- Csallány Dezső 1957: Tiszadob-Reje, Tiszadob-Sziget és Ujszentmargita-Koponya-halom helyeken végzett leletmentések. Jóna András Múzeum Régészeti Adattár 92.4.
- Csallány Dezső - Gombás András 1965: Tiszadob-Sziget /Szabolcs-Szatmár m., tiszalöki j. *Archaeológiai Értesítő* 92: 238.
- Dani János, Pusztai Sándor, Márkus Gábor, Bálint Marianna, és Bacskai István. 2019: Middle Bronze Age Settlement Network in the Polgár Microregion. In P. Fischl Klára - Kienlin L. Tobias (szerk.), *Beyond Divides –The Otomani-Füzesabony Phenomenon, Current approaches to settlement and burial in the North-eastern Carpathian Basin and adjacent areas*, 165–194. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 345. Bonn
- Dani János - V. Szabó Gábor 2004: Temetkezési szokások a Polgár határában feltárt középső bronzkori temetőben. In *Mőmös[/mőmos] III*, 91–119. Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.
<http://link.hnm.hu/lib/bib/MNMKVT77744>.
- Fullár Zoltán 2021: ERD, Próbafeltárás, tiszadobi Andrassy-kastély turisztikai célú fejlesztése. TKF-73/1855(2021).
- Gancarski, Jan, - Gašaj Darius 2002: *Miedzy Mykenami a Bałtykiem : kultura Otomani-Füzesabony*. Warszawa: Muzeum Podkarpackie, Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Gombás András 1965: Jelentés a Tiszadob Reje tanyai régészeti anyag átvételéről és a Reje-halom bejárásáról. Jóna András Múzeum Régészeti Adattár 92.5.

⁶³ L. Nagy 2013

- Istvánovits Eszter 1983: Tiszadob-Szigeti ásatás dokumentációja. Jóna András Múzeum Régészeti Adattár 97.60.
- Istvánovits Eszter 1984: Tiszadob-Szigeti Ásatás dokumentációja II. Jóna András Múzeum Régészeti Adattár 97.61.
- Istvánovits Eszter 1985: Tiszadob-Szigeti Ásatás dokumentációja III. Jóna András Múzeum Régészeti Adattár 97.62.
- Istvánovits Eszter 1986: Tiszadob-Szigeti Ásatás dokumentációja IV. Jóna András Múzeum Régészeti Adattár 97.63.
- Istvánovits Eszter 1987: Tiszadob-Szigeti Ásatás dokumentációja VI. Jóna András Múzeum Régészeti Adattár 97.64.
- Istvánovits Eszter 1988: Tiszadob-Szigeti Ásatás dokumentációja VII. Jóna András Múzeum Régészeti Adattár 97.65.
- Istvánovits Eszter 1989: Tiszadob-Szigeti Ásatás dokumentációja VIII. Jóna András Múzeum Régészeti Adattár 97.66.
- Jakab Attila 2010: Lelőhelybejelentő adatlapok és hatástanulmány, Tiszadob település, 2010. KÖH-600/2209/2010
- Kemenczei Tibor 1979: *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej*. Régészeti Füzetek Ser. 2 20. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Körösfői Zsolt 2017a: Ásatási dokumentáció, Tiszadob Sziget lh. RFO/516 (2020) 38
- Körösfői Zsolt 2017b: Jelentés terepbejárásról - Tiszadob-Sziget, 2017. RAd/10-2017
- Körösfői Zsolt 2018a: Jelentés terepbejárásról - Tiszadob-Sziget, 2018. ÖNYO/493 (2018)
- Körösfői Zsolt 2018b: Tervásatás, Tiszadob-Sziget lelőhelyen 2018-ban. RFO/517 (2020)
- L. Nagy Márta 2013: A Füzesabony kultúra sírjai Tiszadobról. *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* LV.: 1–32.
- Lukács József 2017: Előzetes régészeti dokumentáció- Tiszadob 0312/7 hrsz. baromfinevelő telep, 2016. KÖHÁT/780 (2017).
- Magyar Kálmán 1975: Jelentés a Tiszadob-Gyermekváros területén végzett helyszíni szemléről. Jóna András Múzeum Régészeti Adattár 90.26.
- P. Fischl Klára - Kienlin, L. Tobias (szerk.) 2019: *Beyond Divides –The Otomani-Füzesabony Phenomenon, Current approaches to settlement and burial in the North-eastern Carpathian Basin and adjacent areas*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 345. Bonn
- Schalk, Emily 1992: *Das Gräberfeld von Hernád-kak: Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen Karpatenbecken*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Aus dem Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin 9. Bonn.
- Sz. Máthé Márta 1988: Bronze Age Tells in the Berettyó Valley. *Inventaria Praehistorica Hungariae* 1: 27–122.
- Thomas, Matthias 2008: *Studien zu Chronologie und Totenritual der Otomani-Füzesabony-Kultur*. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 86. Bonn.
- Tompá Ferenc 1937: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912-1936. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 27–114. <https://doi.org/10.11588/BERRGK.1937.0.35643>.
- UTP e-book. The Upper Tisza Project. Studies in Hungarian Landscape Archaeology. 2006. <https://doi.org/10.5284/1000220>.

AZ KORAI MAGYARSÁG ETELKÖZI ÉRKEZÉSI IDEJÉRŐL

Baintner Károly

rakiab22@gmail.com

Bevezetés

A magyar nép történetében a nyelvi és az etnikai vonal jelentősen eltér egymástól. Mivel az etnikai szétszalazás nem sok eredményre vezet, őseinket elsősorban a nyelvi vonal mentén érdemes keresni. Beszédese lehet emellett egy kulturális folytonosságot tükröző sírmelléklet együttes is.

Az összehasonlító nyelvészet 19. századi művelői a nyugat-szibériai obi-ugorokban találták meg legközelebbi nyelvrokonainkat, de továbbra is vitatott maradt az ősmagyar törzsek migrációjának útvonala és időzítése. Az 1970-es évek végétől napjainkig a régészeti kutatás kimutatta, hogy az Urál-hegység nyugati előterében levő Káma és Bjelaja folyók vidékének kusnarenkovói régészeti kultúrája nyomon követhető az etelközi Szubbotci-típusú régészeti lelőhelyeken és a Kárpát-medencei, honfoglaláskori sírok mellékleteiben. A korai törzsek a mai Baskíriától Etelközig mintegy 2500-3000 km-t tettek meg, történelmileg nagyon rövid idő alatt. Egy részük a Volga-Káma régióban maradt, míg másik csoportjuk még a 830-as évek előtt nyugat felé vándorolt és a Fekete-tenger északi előterében telepedett meg.¹

A kutatás az írott források alapján az Etelközből való távozást 895-re teszi, ami egyben a honfoglaláskezdetét is jelenti,² bár a magyar hadsereg Kárpát-medencei feltűnése már a 862. évtől adatolt.³ Bizonytalan viszont az Etelközbe való érkezés időpontja, amit a jelen munkában az írott források és a radiokarbon datálás oldaláról is megvizsgáltam.

Az írott források

A 836–838-as kazáriai eseményekkel kapcsolatban egy bizánci görög forrás különböző neveken, de

beazonosíthatóan említi az előmagyarokat.⁴ Ennél korábbi viszont az a különböző változatokban és óbolgár fordításban fennmaradt görög forrás, miszerint 811-ben „avarok” és „szomszéd népek” segítik Krum bolgár kán seregét a bizánci császárral szemben.⁵ Király Péter szerint az „avar” elnevezés az akkor még népnév nélküli magyarokat rejti⁶, bár a magyarokra utaló „ongre” elnevezés és ennek különböző variánsai a forrás legrégebbi változatából még hiányoznak.⁷

A továbbblépéshez a megelőző történelmi eseményekből indultam ki. A hatalma csúcsponjtján levő Frank Birodalom először 791-ben, majd utána többször is megtámadta az Avar Kaganátust, közben pedig egy véres avar polgárháború is lezajlott. A szétvert avar állam maradványát Krum bolgár kán 803 és 805 között megtámadta⁸, és egy esetleges frank támadás megnehezítése végett szisztematikus népiirtással egy elpusztított gyepűt alakított ki az Alföldön. Az avarok egy részét Nagy Károly a nyugati végeken, Savaria (Szombathely) és Carnuntum (Bécsi-medence) környékén telepítette le. Nincs rá utalás, de valószínűnek tartom, hogy ezek az avarok Krum elől menekültek az Alföldről a frank védettség alá. A 9. századból az avaroknak már nincsenek nyomai az Alföldön.⁹ Mindebből következően nehezen képzelhető el, hogy az Alföldről vagy a frank fennhatóság alatti Dunántúlról fegyveres avar csapatok érkezhettek volna az ellenséges bolgár kán megsegítésére.

Egy másik szálon eljutottam a Fuldai évkönyvhöz, ami a 894-es évvel kapcsolatban így ír: „*Avari, qui dicuntur Ungari*”¹⁰, vagyis „avarok, akiket ungároknak neveznek”. A krónikás tehát mintegy 90 évvel az avar állam eltűnése után is emlékszik még az avarokra, a saját népnév nélküli magyarokat pedig avaroknak és ungároknak is nevezi. Ez a tény

¹ Türk 2010; Türk 2012a; Türk 2012b; Türk 2016a; Türk 2016b; Türk 2021a.

² Fodor 1975.

³ Somogyi–Türk 2023; Türk 2023c.

⁴ Wahlgren 2006.

⁵ *Chronicon ad annum 811*.

⁶ Király 1977, Király 1996

⁷ Bollók és B. Szabó 2022.

⁸ Makkay 2009.

⁹ Madaras 2014.

¹⁰ *Annales fuldenses*.

egymagában még nem bizonyító erejű a 811 évi elnevezésre nézve, de ez is azt a feltételezést valószínűsíti, hogy a 811 évről szóló bizánci forrás az etelközi előmagyarokról szól. Ezzel azonban még mindig nem tudjuk meg az érkezésük időpontját. A kérdést megpróbáltam ezért az etelközi csontleletek (Szubbotci-típusú lelőhelyek) datálásának oldaláról is megközelíteni.

Számítások a radiokarbon datálások alapján

Anyag és módszerek

Az Etelközbe érkező korai magyarok a folyóvölgyekben alakították ki szállásaikat, ahol az évente kétszeri áradás után a növényzet sarjadása jobb lefelőt biztosított az állataiknak, mint a környező részekben. Ásatások a Dnyeper és a Dnyeszter völgyében történtek, ahol a sírok egy részéből a sírmellékletek eltávolítása után a csontokat egyszerűen kidobták. Viszont a megmaradt humán csontok mellett a gazdájukkal együtt, egyidejűleg eltemetettlovak és juhok datálását is felhasználtuk.

A korai magyarok etelközi hagyatékának a Szubbotci-típusú régészeti lelőhelyek közé való besorolása a fegyverzet elemei (enyhén ívelt szablya, nyílhegyek, összetett reflexíjhoz tartozó íjcsontok), valamint az övkészlet darabjai alapján történt.

A felnőtt férfiak sírjait gyakran ősi kurgánok oldalába ásták, pl. a Dnyeper-völgyi két sírt, ahol valószínűleg egy apa és a fia nyugodott. A többi minta a Dnyeszter vidékéről származott a mai Moldávia és az ebből kiszakadt Transznisztria területéről. A sírokban pénzermék nem voltak. A mintavétel a combcsontból, illetve a lábközépcsontból történt. C/N meghatározás csak a legutolsó vizsgálatoknál volt, a rezervoár hatást egyébként is ki lehetett zárni. A legtöbb minta ^{14}C -meghatározását a sugárzás közvetlen detektálásával végezték Kijevben (Ki). Ez a mérés azért problémás, mert a csontból kivont szerves anyagban levő ^{14}C sugárzása nagyon gyenge, és ezt nehéz elkülöníteni a háttérsugárzástól. A többi mintánál a ^{14}C izotópot a tömege alapján határozták meg gyorsító tömegspektrometriával (AMS)¹¹ Poznanban (Poz), illetve Debrecenben (DeA). A ^{14}C atmoszférikus változásai miatti kalibrálás a mérsékelt övre vonatkozó nemzetközi standard alapján történt, mindkét módszer esetén egyformán. A normál eloszlást mutató eredeti mérési eredmények a kalibrálás után szabálytalan, rapszódikus jellegűvé váltak, tehát az egyes évek más-más

valószínűséggel estek latba. A valós érték 95,4 %-os valószínűséggel esett a megadott határértékek közé (1. táblázat).

Eredmények

A számítások alapját képező 14 minta összesen 16 datálását az 1. táblázat mutatja.

Legelőször megkerestem az összminta legkorábbi és legkésőbbi határértékét (Kr.u. 602 és 1029). Ezek egy több mint 400 éves időintervallumot fognak közre, ami mindkét irányban mindenképpen túlnyúlik a pre-magyar törzsek etelközi tartózkodási idején.

A korai magyar törzsek érkezésére vonatkozóan elvileg a legkorábbi temetkezési dátum adhatna támpontot. Ennek valós értéke viszont 94,5 %-os valószínűséggel a 602 és 873 közötti 271-éves időszakra esik, ami kevésbé informatív. A két szélső érték átlagolása (737,5) még kevésbé használható.

Felmerült a lehetőség, hogy ha a minták egy csoportjának számtani középértékeit átlagoljuk, akkor szerencsés esetben a rejtett hibák tompítják egymás hatását, pl. a plusz és mínusz értékek kioltják egymást. Az egyes mérések középértékeit ezért időrendi sorrendbe állítottam. Egy korai (800 előtti) és késői (800 utáni) csoportot alakítottam ki. A kettős mérést két külön adatként kezeltem, ezek amúgyis megoszlottak a két csoport között. Mivel a korai magyar törzsek etelközi érkezése érdekelt, ezért a továbbiakban a 800-as év előtti csoportra fókuszáltam. A humán és a ló értékek átlagolása nagyon hasonló eredményeket adott, ezért összevontam őket. Az egyes mérések középértékeinek átlagolása arra utal, hogy a korai magyar törzsek Kr.u. 772-ben már Etelközben temetkeztek (2. táblázat). Ez a számítás többféle hibával terhelt ugyan, de még így is összhangban van azzal a fentebb tárgyalt írott forrással, amely szerint az ott avarnak nevezett korai magyarok Kr.u. 811-ben már Etelközben éltek.

A Kr.u. 772 körüli temetkezési időpont csak akkor korrekt, ha az egyes minták valószínűségi középértékeinek hibái kioltják egymást. Erre azonban semmilyen garancia nincs. A másik probléma az, hogy amennyiben a 772-es év korrekten tükrözi az átlagos temetkezési időpontot, a legkorábbi temetkezésnek ennél valamivel korábbinak kell lennie. Az sem zárható ki továbbá, hogy egy rendszerben érvényesülő hiba miatt a felfelé torzított mérések eredményeit gyűjtöttem össze a korai korcsoportban, az átlagot is eltorzítva.

¹¹ Molnár 2006; Svingor 2012.

1. táblázat: A szubbotci régészeti horizontba tartozó etelközi sírokból származó csontok radiokarbon datálása.
Rövidítések: Szlob. = Szlobodzeja. – BP = Before present. – Ki = Kijev; Poz = Poznan; DeA = Debrecen Atomki;

A minták eredete	kalibrálás előtt (BP)	kalibrált határértékek	kalibrált középértékek	minta
Dnyeszter alsó folyása				
Ki 20441 Glinoje 13/2	1210,5	675-966	820,5	humán ¹²
Ki 20413 Glinoje 13/2	1080,4	886-1029	957,5	juh ¹⁴
Ki 20439 Glinoje 7/3	1100,5	774-1028	901	humán ¹³
Ki 20415 Glinoje	1120,4	774-1018	896	juh ¹⁵
Poz-42797 Szlob. 18	1270,3	664-827	745,5	humán ¹⁴
DeA-11446 Szlob. 18	1195,2	773-889	831	ló ¹⁵
<i>Butory 1, 14. kurgán, 7. sír:</i>				
Poz 166284	1185,3	710-957	833,5	humán ¹⁶
<i>Kurgán 1 Szlobodzeja, közelében, 16. sír:</i>				
Ki-20750	1280,5	656-877	766,5	humán ¹⁸
<i>Glinoje Észak 7/1.</i>				
Ki-20626	1240,5	665-890	777,5	humán ¹⁸
DeA-42899	1099,16	892-994	943	humán ¹⁸
Ki-20649	1330,6	602-873	737,5	ló ¹⁸
DeA-42898	1143,16	774-978	876	ló ¹⁸
Poz 42794 Szlob. 36	1250,3	674-885	779,5	ló ¹⁷
Poz 42796 Szlob. 37	1215,3	693-890	791,5	ló ¹⁷
Dnyeper-völgy:				
<i>Sztaraja Katyerinovka (korábban Ordzsonikidze), 32-es kurgán, 1. és. 2. sír, valószínűleg apa és fia.</i>				
Ki Katyerinovka 1:	1210,35	689-894	791,5	humán ¹⁷
Ki Katyerinovka 2:	1220,4	685-892	788,5	humán ¹⁹

2. táblázat: A radiokarbon mérések középértékei virtuális időrendi sorrendben.
(Ki = Kijev; Poz = Poznan; DeA = Debrecen Atomki).

Korai csoport	Késői csoport
Ki	820,5 humán
Poz	831 ló
Ki	833,5 humán
Ki	876 ló
Poz	896 juh
Ki	901 humán
Ki	943 humán
Poz	957,5 juh
x = 772,25 (n = 8)	x = 882,31 (n = 8)
ASM x = 772,17 (n = 3)	ASM x = 870,88 (n = 4)
Ki: x = 772,3 (n = 5)	Ki: x = 893,75 (n = 4)

¹² Kvitnickij et al. 2022.

¹³ Sinika et al. 2022.

¹⁴ A közöletlen adatért Türk Attilának mondok köszönetet.

¹⁵ Türk 2021a.

¹⁶ Telnov 2024.

¹⁷ Kozak 2017.

Két mintán (Ki-20626/DeA-42899, illetve Ki-20649/DeA-42898, 1. táblázat) kétféle radiokarbon meghatározási módszerrel is történt mérés, mégpedig a radioaktivitás közvetlen mérésével Kijevben (Ki), illetve a pontosabb AMS-módszerrel Debrecenben (DeA). Mindkét minta esetében az AMS-módszer kifejezetten későbbi datálást eredményezett, mint a radioaktivitás közvetlen detektálása Kijevben. A lócsontból vett minta esetén a két valószínűségi intervallum (602-873 vs. 774-978) részleges átfedésben volt egymással, a középértékek (737,5 vs. 876) közötti 135,5 év különbséggel. A humán minta esetén még nagyobb, 165,5 év volt a különbség (777,5 vs. 943 középértékek), és a valószínűségi tartományok teljesen elkülönültek egymástól (665-890 vs. 892-994).

A fenti két minta kevés annak vizsgálatára, hogy a fenti különbség rendszeresen érvényesül-e. Mindenesetre a 800 év alatti mintacsoportban a pontatlanabb ¹⁴C-es datálási forma dominált (5 kijevei vs. 3 poznani). A kétféle mérés középértékeinek átlagai viszont meglepően jól egyeztek, ami nyilván véletlen volt.

Amennyiben feltételelesen elfogadjuk, hogy a korai magyarság 772 táján már az Etelközben temetkezett, akkor ebből kiindulón még két további dolgot kell feltételeznünk: Az egyik, hogy a legkorábbi temetkezés ennél kb. 20 évvel korábban, 750 táján lehetett. Ez azonban még nem azonos a megérkezési idővel. Ezért ebből még önkényesen levontam egy 0-20 éves időszakot. Azért nem többet, mert a legkorábbi sírba akár egy olyan harcos is temetkezhetett, aki még más vidéken látta meg a napvilágot.

A fenti feltételezések miatt ez a számítás több sebből is vérzik, mégis levonhatjuk azt a következtetést, hogy a korai magyar népesség 730 előtt semmiképp sem érkezhetett meg Etelközbe. Az érkezés valamikor a 8. század második felében történhetett. Ez kismértékben ütközik az orosz és ukrán régészetben uralkodó véleménnyel, miszerint a korai magyar népesség a 8. század vége előtt nem jelent meg a Volgától nyugatra.

Végül megemlítem, hogy a 800. év utánra datált mintacsoportban egy humán (DeA) és egy juh (Ki) minta datálásának valószínűségi tartománya már a Kárpát-medencei magyar honfoglalás közmegegyezés szerinti 895. év dátuma utáni időre esett. Ez akár mérési hiba is lehet, de azzal is magyarázható, hogy az etelközi szállásterület még néhány évtizeden át

magyar ellenőrzés alatt maradt, és magyar néprészek is maradhattak ebben a régióban.¹⁸

Összefoglalás

A szubbotci régészeti horizont honfoglaló magyar-típusú leletekkel és temetkezési szokásokkal jellemezhető. A szerző néhány egyszerű számítást végzett a Szubbotci-típusú temetkezések humán és állati csontleleteinek a szakirodalomban található radiokarbon datálási eredményeinek felhasználásával. Egy írott forrás újraértékelése szerint a korai magyar törzsek Kr.u. 811-ben már Etelközben éltek, amit a mostani számítások is megerősítenek. Az érkezés valamikor a 8. század második felében vagy végén történhetett. A 730 előtti érkezés teljesen valószínűtlen.

A közlemény az alkalmazott számítás hibalehetőségeit is tárgyalja, másféle számítások létjogosultságát is elismerve.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondok Türk Attilának (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet), akihez régészeti konzultáció végett fordulhattam, Molnár Mihálynak és Major Istvánnak (ATOMKI, Debrecen) az AMS-ről adott információikért, továbbá Molnár Mihálynak (ATOMKI, Debrecen) és Hubai Andrásnak (Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet) segítőkész kritikáikért.

Források

Annales fuldenses, sive Annales regni francorum orientalis. 1891: Hahn, Hannover.

Chronicum ad annum 811. Fordítása: Olajos Teréz 2001: A IX. századi avar történelem forrásai. – Szegedi Középkortörténeti Könyvtár (16) 49-50.

Irodalom

Bollók Ádám – B. Szabó János 2022: *A császár és Árpád népe*. ELKH, Bp.

Fodor István 1975: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. (Magyar História sorozat). Gondolat Kiadó, Bp.

Király Péter 1977: A magyarok említése a 811 évi események óbolgár leírásában. A Magyar

¹⁸ Türk 2010; Türk et al. 2015; Türk 2021b; Türk 2022; Kvitnickij et al. 2022; Türk 2023a; Türk 2023b.

- Nyelvtudományi Társaság Kiadványa. 148. 24–40.
- Király Péter 1996: A magyarok népeve a történeti forrásokban és a szomszédos népek névhasználatában. *Életünk* (35) 94–127.
- Kozak A.D. 2017: Козак, А. Д.: Следы болезней и физической активности на скелетах из парного погребения IX в. (С. Старая Катериновка, Днепропетровская обл., Украина) (Betegség és fizikai aktivitás nyomai a Sztaraja Katyerinovkánál [Dnyepetrovorszki megye, Ukrajna] előkerült 9. századi kettős temetkezés csontvázain. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. Conference of young scholars on the Migration Period. November 4–6, 2014, Esztergom*. Eds.: Türk A. et al. MÖT Kiadványok 3.2. 355–368. Archaeolingua Kiadó. DOI 10.55722/Arpad.Kiad.2017.3.2_15
- Kvitnickij et al. 2022: Квитницкий, М. В. – Тельнов, Н. П. – Тюрк, А.: Древневенгерское погребение у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра (Ancient Hungarian Grave near Glinoe Village on the Left Bank of the Lower Dniester). *Stratum plus. Археология и культурная антропология*. 2022:5, 303–318. <https://doi.org/10.55086/sp225303318>
- Madaras László 2014: Az avarság továbbélése a 9. századi Kárpát-medencében. In: Keller László (szerk.): *Európából Ázsiába, és vissza – ismét. XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Duna-szerdahely, 176–192.
- Makkay János 2009: Indul a magyar Attila földjére. 2. kiadás. *Tractata Minuscula* 70–71. füzet. Bp.
- Molnár Mihály 2006: A szén és az idő: Radiokarbon kormeghatározás. *Fizikai Szemle* (56/6) 181–184.
- Sinika Vitalij S – Razumov Sergey N – Lisenko Sergey D – Telnov Nikolay P – Türk Attila 2022: Early Hungarian warrior grave in the lower Dniester. *Ufa Archeological Herald* (22) 19–34.
- Somogyi, Péter – Türk, Attila 2023: Новые радиоуглеродные данные о времени венгерского завоевания. Байесовская модель и возможные генетические связи индивидов из погребений III/11 и II/52 в Карош-Эперьешсег (New Radiocarbon Data to the Timeline of the Hungarian Conquest. Bayesian model and possible genetic connections of the deceased from Graves III/11 and II/52 in Karos-Eperieszög). *Stratum plus* №5. 2023, 289–306. DOI: <https://doi.org/10.55086/sp235289306>
- Svingor Éva 2012. A C-14 kormeghatározás alapjai és problémái. *Archaeometriai Műhely* (2012:3) 135–146.
- Telnov et al. 2024: Тельнов, Н. П. – Тюрк, А. – Разумов, С. Н. – Синика, В. С.: «Старые» и новые венгерские погребения на левобережье Днестра (“Old” and new Hungarian graves on the left bank of the Dniester”). *Уфимский археологический вестник* 24:1 2024, 161–180. <https://doi.org/10.31833/uav/2024.24.2.000>
- Türk Attila 2010: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.)*. Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szeged, SZTE 261–306.
- Türk, Attila 2012a: The new archaeological research design for early Hungarian history. *Hungarian Archaeology* 2012 Summer. http://www.hungarianarchaeology.hu/wp-content/uploads/2012/08/eng_turk_12Ny_0827
- Türk, Attila 2012b: Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: Tobias B. (Hrsg.): *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie, und Methodik*. Mainz, RGZM 3–28.
- Türk Attila 2016a: 10. századi magyar jelenlét a Kárpátoktól keletre. In: *Honfoglalás és megtelepedés?* Szerk.: Sudár Balázs – Petkes Zsolt. Magyar Őstörténet 4. Bp, Helikon 84.
- Türk, Attila 2016b: Возможности и перспективы археологических исследований ранней истории угров-мадяров. In: *Археологическое наследие Урала: от первых открытий к фундаментальному научному знанию (XX Уральское археологическое совещание). Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием. 25–29 октября, 2016 г.* Ред.: Голдина, Р. Д. et al. Ижевск 268–272.
- Türk Attila 2021a: A korai magyar történelem a régészet szemszögéből. *Habilitációs értekezés tézisei*. p. 13. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Bp.
- Türk Attila 2021b: A régészet szerepe és eredményei a korai magyar történelem kutatásában (The Role of Archaeological Research and its Findings in Studies on the Early History of the

- Hungarians). *Magyar Tudomány* 182(2021) S1, 129–141. DOI: 10.1556/2065.182.2021.S1.13
- Türk, Attila 2022: *Археологический материал древних венгров в евразийском контексте. In: матеріали міжнародної наукової конференції «Проблемні питання давньої історії Карпатського ареалу» до 90-річчя з дня народження професора Балагурі Е.А.* Ред.: Прохненко, І. А. et al. Ужгород 2022, 68–73.
- Türk Attila 2023a: *Az Uráltól a Kárpátokig. Régészeti és korai magyar történelem (From the Urals to the Carpathians. Archaeology and history of early Hungarians).* Középkortörténeti Könyvtár 30. – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 8. Szeged–Budapest 2023. DOI: 10.55722/Arpad.Kiad.2023.8
- Türk, Attila 2023b: History the archaeological background of Hungarian prehistory. In: Szentpétery, J. (ed.): *Psalmus Hungaricus. A Hungarian Cultural History. Volume I: From the Beginnings to 1526. Chapter 1: Hungarian Prehistory and the Foundation of the State (From the Beginnings to 1038).* Budapest 2023, 16–20.
- Türk Attila 2023c: Régészeti eredmények a magyar őstörténet kutatásában, lehetséges nyelvészeti vonatkozásokkal (Latest results of the archaeology on the early history of Hungarians, with possible linguistic evidences). *Magyar Nyelv* 2023:4, 385–402. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.4.385>.
- Türk Attila – Lőrinczy Gábor – Marcsik Antónia 2015: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez (Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung).* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4. – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 4. Archaeolingua Kiadó, Budapest.
- Wahlgren Stephanus 2006: *Symeon Magistri et Logotheta. Chronicon.* Berlin – New York, de Gruyter.

„PROXIMUM ERAT FILEKUM”

AZ 1593-AS FELSŐ-MAGYARORSZÁGI HADJÁRAT EGY FORRÁSA ÉS LEHETSÉGES
ADAPTÁCIÓI

Végh Emese

veghemese17@gmail.com

Az 1593. évi hadjárat

A hadjárat, amelyről Joó János elbeszélése is szól, a történettudomány kevésbé kutatott területei közé tartozik. Eseményei ugyan szóba kerülnek a 20. századi áttekintő művekben,¹ ám – ismeretem szerint – egyedül Tóth Sándor László támaszkodott a történetek rekonstruálásakor az általam is vizsgált szövegekre.² Az alábbi áttekintés jelentős részben az övéen alapul.

Bevezetésképp néhány mondatban összefoglalom az említett hadjárat előzményeit. 1593 nyarán a boszniai beglerbég, Hasszán pasa vezetésével – három év alatt harmadszor – oszmán haderő vette ostrom alá a horvátországi Sisakot (Siszeket).³ A pár száz fős helyőrség kitartott a túlerőben lévő oszmánokkal szemben, közben pedig a stájer Ruprecht von Eggenberg (1546–1611) generális főparancsnoksága alatt stájer, horvát, krajnai, karintiai csapatok gyűltek össze. E keresztény haderő június 22-én az Odra és a Kulpa találkozásánál döntő győzelmet aratott az oszmán felett, az ütközetben a beglerbég és a fia is elesett.

Ez az oszmán vereség több hadjáratnak is elindítója lett 1593-ban.⁴ Murád szultán Szinán pasát⁵ nevezte ki a támadó oszmán sereg élére, aki októberben bevette Veszprémet és Palotát, majd Belgrádba vonult telelni. A nagyvezír elvonulása után ezúttal a keresztény csapatok is támadásba lendül-

tek Ferdinand Hardegg gróf, győri végvidéki főkapitány⁶ vezérlete alatt, és ostrom alá vették Székesfehérvárat. Bár a várat nem sikerült elfoglalni, visszavonulás közben a Fehérvár felmentésére érkező és létszámfőlényben lévő budai pasa seregét Pákozdtól legyőzték,⁷ az itt zsákmányolt 30 falkonett pedig a későbbiekben már a királyi sereget erősítette.⁸ Ezzel a hadjárat első szakasza, a dunántúli hadműveletek, lezárult.

A második szakasz november elején kezdődött az egykori Nógrád vármegye területén. A hadjárat előtt több főúr is hódolásra felszólító levelet kapott Szinántól,⁹ például Nádasdy Ferenc, akiknek a nagyvezír tágabb értelemben az egész királyság, szűkebb értelemben egy vagy több kisebb terület vazallusságát adta volna segítségükért cserébe.¹⁰

Mivel az ajánlatok kudarcot vallottak, Szinán Szatmár és Kálló (azaz a tiszántúli főkapitányság két vára) ostromára utasította a temesvári béget, ám ez végül megghiúsult a felső-magyarországi csapatok gyülekezése miatt.¹¹ November 10-én az akkor dunáninneni kerületi főkapitányi és bánvidéki végvidéki főkapitányi tisztséget is viselő Pálffy Miklós¹² arról tudósította Mátyás főherceget, hogy Teuffenbachnak¹³ tervei vannak Szabatkát és Füleköt illetően – vagyis valószínűleg északon is hadjárat fog indulni.¹⁴

Az 1593. évi keresztény hadjárat e szakaszát Szabátka ostromától Palánk elfoglalásáig számítják. Az idő pontos meghatározását nehezíti a feltehetően

¹ Bánlaky 14. III. 2.

² Tóth 1999, 1–22.

³ Bánlaky 14. III. 2.

⁴ Így vélte egyebek között Kjátib Cselebi is, idézi Tóth 1982, 165.

⁵ Pecsevi leírásában: Szinán pasa azt mondta, „a hitetlenek Szulejmán szultán óta az iszlám néptől pofont nem kaptak, azért az iszlám határszélekre nagyon kinyújtották már a kezüket s azt ajánlotta, hogy ő szerdár lesz és az ellenségben bosszút áll.” Székfü 1916, 94.

⁶ E tisztségét 1592–1594 között viselte (Pálffy 1997, 277.). 1556-tól szinte kizárólag előkelő alsó-ausztriai nemesek töltötték be ezt a posztot, hasonlóan a komáromi főkapitányi címhez. Ezek a

várák ugyanis kiemelt szerepet játszottak Bécs védelmében. (Pálffy 2010, 151–152.)

⁷ Tóth 1999, 2.

⁸ Kelenik 1991, 16.

⁹ Tóth 1999, 2.

¹⁰ Tóth 2002, 102.

¹¹ Cristoph von Teuffenbach kassai főkapitány már szeptember végén gyülekezést rendelt el. (Tóth 1999, 3.)

¹² Pálffy 1997, 271.

¹³ A drinápolyi békéről is híres Christoph von Teuffenbach zu Mairhofen ekkor felső-magyarországi főkapitány volt.

¹⁴ Szabátka volt Fülek, és ezáltal a Budára vezető egyik útvonal elővára. (Tóth 1999, 4.)

eltérő naptárhasználat, annyi azonban bizonyos, hogy Szabatkát 2–3 hétig ostromolták Teuffenbach csapatai, bevétele után Fülek alá vonultak.¹⁵ Bár a felmentésükre küldött sereg vereséget szenvedett, a védők így sem adták meg magukat könnyen: körülbelül két hétig tartották a várat kapitulálás előtt.¹⁶ A sikeres keresztény ostrom hatására aztán több környékbeli várat is hátra hagytak a törökök.

Joó János és fragmentuma

A szerzőről

Joó János Zala megyei első generációs nemesi családban született.¹⁷ Apja kincstári jogügy-igazgatóként dolgozott, és ő segítette elő, hogy fia 1578-ban kancelláriai titkár¹⁸ lehessen.¹⁹ Ezt a tiszteletet 1587-ig viselte,²⁰ ekkor ugyanis személynökké nevezték ki.²¹ Ez akkoriban nem volt egyedülálló eset, a 16. század második felétől a humanista értelmiséget mind jobban felváltották az olyan kisnemesi és polgári származású hivatalnokok, akiknek rokonai korábban is a kincstárt szolgálták.²² Ugyanakkor Joó anyagi helyzete tükrözte a korabeli viszonyokat: titkárként jelen kellett lennie a királyi udvarban, de fizetése nem volt elegendő az ottani életvitel fenntartására.²³ 1583-ban mégis nagy útra kellett vállalkoznia: Rudolf király küldöttként tárgyalta az északmagyarországi főurakkal a soron következő országgyűlés összehívásáról.²⁴ Munkáját elismerés követte: fizetését megemelték, majd 1584-ben köznemesként bekerült a Consilium Hungaricumba is.²⁵ 1587-ben és 1591-ben is azon tanácsosok között

volt, akik igyekeztek felhívni a figyelmet a magyar végvárrendszer állapotára – eredménytelenül.²⁶ A hosszú háborúban is jelen volt, több eseményt meg is örökített (ahogy az alábbi szöveg is mutatja). Amint ismert, a felség sértési perbe fogott Illésházy István feljelentésére élete vége felé felségárulással is megvádolták. A fej- és jószágvesztés alól csak birtokai átadásával bújhatott ki.²⁷ Halálának dátuma sem ismert, csak annyit tudni, hogy feleségét 1610 februárjában már özvegynek írták.²⁸

Az elbeszélésről

A kéziratot²⁹ idén júliusban sikerült először kezemen tartanom. A szöveg lapmagassága átlag 26,3 cm, lapszélessége átlag 16,7 cm. Külső margója átlag 2 cm. Belső margója a rectokon átlag 1,6 cm, míg a versokon mindössze 0,3 cm.³⁰ A kézírás egyenletes, kissé jobbra dőlő folyóírás, biztosan nem, hanem Istvánffyé. A sorok távolsága is egyenletes, bár az utolsó sorok kissé lejtenek a külső margó felé. Őrszó minden verso jobb alsó sarkában található. A lapoknak eredeti számozásuk nincs, ám az OSzK-ban minden recto jobb felső sarkát beszámolták 1-től 9-ig. A szövegben, amint erről alább lesz szó, egy széljegyzet található.

Az átirás során több dolgot is figyelembe kellett vennem. A szöveg írója folyamatosan rövidítéseket használt, ezeket a könnyebb olvashatóság kedvéért jelölés nélkül feloldottam (például Ung.ae helyett Ungariae került a szövegbe). Nyelvi szempontból egy helyen találtam feltűnő szóhasználatot: „aiunt ultra sex mille non fuisse”.³¹ Itt a hat után az ezer

¹⁵ Az oszmánok megpróbálták felszabadítani a várat, de érkezésükről Teuffenbach tudomást szerzett, így nem tudtak rajtuk ütni. A keresztény sereg egy része a felmentők elé ment, és Fülektől nem messze szétkergette őket. Erről a csatáról keveset tudni, annyi azonban bizonyos, hogy a keresztények táborbontás közben ütöttek rajta az oszmán haderőn, és egy részüket egészen Szécsényig kergették. (Tóth 1999, 9–18.)

¹⁶ Tóth 1999, 19.

¹⁷ Fazekas 2018, 152.

¹⁸ Ferdinánd igazgatási reformjai miatt egy nagyjából állandó, de leginkább tapasztalt hivatalnoki réteg kezdett ekkoriban kialakulni. A tisztségek betöltésekor egyre nagyobb hangsúlyt kaptak az olyan kulcsszavak, mint az alkalmasság, a tapasztalat (gazdasági szakismeret és szervezőkészség, melyeket korábbi kincstári kisebb tisztségekben sajátított el) vagy különféle készségek (leginkább a nyelvtudás). (Pálffy 2010, 209–210.)

¹⁹ Nagy 2009, 471–474.

²⁰ Fazekas 2018, 224.

²¹ Fazekas 2018, 282.

²² Esetükben a képeségek terén a magyar törvények és jogszabások alapos ismerete jelentett sokat. (Pálffy 2010, 211.)

²³ Többször is kérte segélyt az uralkodótól, aki amúgy tartozott is nekik. (Nagy 2009, 474–477.)

²⁴ Eredetileg csak Báthory Miklóssal kellett volna csak beszélnie, akinek Rudolf egy sajátkezű levelet is küldött általa (első a maga nevében!). (Nagy 2009, 479–480.)

²⁵ Fazekas 2018, 92.

²⁶ Nagy 2009, 483–484.

²⁷ 1601-ben Illésházy két neki szóló magánlevet tárt az uralkodó elé, hogy gyengítse Joó helyzetét. Birtokait Joónak életében nem is sikerült visszaszereznie, majd csak özvegye kapja vissza Körmendet, amit néhány évvel korábban 21 000 tallérért vettek meg. (Nagy 2009, 491–494.)

²⁸ Nagy 2009, 472.

²⁹ OSzK Kt Fol. Lat. 3606/1–3. (1. kötet, 1r–9r) Az első kötet halványsárga borítójú, középen az Istvánffy család címerével. Összesen öt szöveg olvasható benne, három különböző személy tollából, töredékesen. Az első – második és a második – harmadik szövegek között 1-1 üres oldal is található.

³⁰ Az első két szöveg ugyanazon személytől származik az írásképe alapján. Mindkettőnél előfordul sajátosság, hogy a belső margó néhol eltűnik a kötésben, néha egy-egy szó olvashatóságát is megnehezítve.

³¹ App. hist. [3r]

többes számú alakjának, azaz milia-nak kellene szerepelnie, ám – akár elírás miatt – egyes számban áll. A központosítása számomra néhol következetlen volt: a kettőspont például hol egy teljes mondat végét, hol csak egy tagmondatét jelöli, ezért ezen változtattam. Egységesítettem a diftongusok használatát is,³² mert a szöveg közlésénél az érthetőséget tekintettem az elsődleges szempontnak. A szerző következetesen nagy kezdőbetűvel írta a tisztségszavakat is, ezeket én külön jelzés nélkül kisbetűvel írtam át.³³ A betűvel jelölt tőszámot feloldottam (XXV M helyett viginti quinque milia), bizonytalan olvasatot két helyen találtam, esetükben []-be téve közlöm az általam kiegészített betűket. Egyetlen helyen találtam szakasztörést, ezt megtartottam. A szöveg ezek után ez:

[1r]... sint, et quam certa spes facta sit omnibus non amissum tantum proxime Siscium, sed et alias tempore maiorum nostrorum expugnatas arces et regiones recuperandi. Ergo refocillatis et recuperatis non parum ex iis, quae in Sclavonia paulo ante acta fuerant, Ungarorum et aliarum gentium animis ineunte anno millesimo quadringentesimo nonagesimo tertio iussu imperatoris nostri undique, quo maior potest, exercitus cogitur in Ungaria inferiori. Res omnis curae comitis Ferdinandi ab Hardek, tunc Jauriensis confinii praefecti committitur, ut is cum universo exercitu cis- et ultradanubiano praeter cunctionem, quo commodiori possit modo, unum ex presidiiis Turcicis adoriatur et, quanto maiora damna queat, in dicione Turcica dare et inferre sagat atque conetur. Exercitum cisdanubianum (scribo enim haec Posonii) duxit baro Nicolaus Palffii, totius eius tractus usque ad superiorem Ungariam praefectus, optime de patria suoque principe et rege meritis. Ultradanubiano exercitui praefuit comes Georgius de Zrinio et cum eo comes Franciscus Nadasdii, uterque bellicosus et magni nominis vir. In utroque exercitu non minimus aliorum etiam baronum magnatumque et nobilium fortiumque virorum numerus adfuit. Stipendiarii milites non adeo multi fuere. Maior pars ex plebea et populari tantum hominum caterva selectiore tamen conflata fuit, ut quae armis et viribus multum valeret. Ultro enim omnes [1v] in hanc expeditionem veluti in sacrum quoddam bellum concurrerunt, ut vix aliquem ad militiam aptum domi mansisse existimares. Facto itaque hoc pacto numeroso et iusto exercitu et dato per Hardekium die universus exercitus ad Comaronium utrinque in ripa Danubii castrametatur.

Inde post paucorum dierum consilia Wespremium versus suscipitur iter, ut, quia illud paulo ante per Szinanum expugnatum fuerat, nunc ope divina nostrorum virtute recuperetur. Vix paucula quaedam milliarum emensa fuerant, cum de repente belli duces ex tempore et occasione consilium capientes mutata sententia (credibile est singulari et speciali Dei praepotentis eiusdemque sancti spiritus instinctu) iter versus Albam Regiam, multorum Hungariae regum sepulchris celebrem accipiant, ut illam Dei auxilio expugnent et inde aliis etiam hostium circumvicinis castellis et praesidiis potiantur. Quo ubi perventum est, cingitur confestim obsidione locus, nec miles quicumque eorum omittit, quae ad recte agendum pertinere visa sunt, omnia animose gratanter et cum summo animi ardore aggrediens et perficiens ita, ut ipsa suburbia ad primum impetum mox ceperit et aliquos irruptiones ad arcis portam fecerit magnamque praedam ex ipsis suburbiis retulerit. At dux exercitus, comes Hardekus, qui caeteris prudentior esse debebat, impatiens laboris et rei familiari curandae potius, quam militiae assuetus nedum continuat ipsam obsidionem, sed ne [2r] quidem curare novit, quid vel prius vel posterius fieri debeat aut qua ratione in re gravi progredi oporteat. Dumque stolidus et imprudens nec ipse obsidionem continuare scit, neque aliis rerum militarium magis gnaris curam eius committere vult, defectum victus et nonnullarum rerum in excusationem adferens concludit mente captus homo, ut missa obsidione Albae Regiae, quae iam fere per quadriduum non inutiliter duraverat, receptui canatur, et quisque domum, ut potest, dilabatur. Iamque matutino tempore cum bombardis et pulveribus multos tam Germanos quam Ungaros dimiserat (cum eximia omnium ceterorum ducum militumque admiratione) et pedetentim ceteros quoque omnes sequi iusserat, cum ecce nuncium adfertur passam Budensem cum iis Boznensibus Turcis, quos strages in Sclavonia nuper residuos fecerat, ac cum ingenti janitscharorum copia multisque aliis suis militibus non procul ea nocte in quadam silva pernoctasse et in procinctu esse, ut iamiam nostros incautos a tergo adoriatur et omnem nostrum exercitum debeat. Defertur nuncium primo ad Palffium. Is rem cum comite Hardekio et cum comite Zrinio ac Francisco Nadasdio caeterisque militiae peritis viris communicat. Itur in eam sententiam (licet detrectante Hardekio), ut cum iis, qui nondum adhuc abiverant implorato divino auxilio animose obviam hosti eatur et longe

³² Pl.: cedunt helyett caedunt, cesoque helyett caesoque, copij helyett copijs

³³ Pl.: Comes helyett comes, Passa helyett passa, stb.

ultra Albam cum eo in aperto campo prelium committatur, [2v]ne forte Deus optimus maximus suorum misertus superbum et temerarium multitudi- neque suorum luxuriantem hostis animum deprimat nostrisque victrices suas manus praebeat et potenter ipsum hostem eiusque caput conterat. Reditur itaque obviam hosti alacriter ac, ubi ipse hostis non procul in quibusdam rubetis ad pugnam suas acies iam disposuisse conspicitur, parantur hinc quoque confestim alae, disponuntur acies, distinguuntur ordines ac lento gradu ipsi hosti audacter in conspec- tum itur. Turca ultra quam quadraginta aenea tor- menta secum duxerat, sed videri prius a nostris non poterant, quam contra eos exploderentur. Nostri apud se nihil tale habuerunt, quia vel domum iam omnia remissa fuerant vel, quae reduci debebant, ob temporis brevitatem assequi nostros haud potuerant. Visa Turcae commoditate suas bombardas explo- dendi eas in nostros admodum celeriter et frequen- ter exonerant, sed divino numine sic volente omnes frustra, quia globi fere omnes omnium nostrorum capita longe excedunt ita, ut ex ictu globorum vix paucissimi quidam, qui longius ab anterioribus aci- ebus retro distabant, interirent. Qua explosione sic continuata eodem mo[do] acclamato pro more ve- teri divino nomine nostri in janitscharos primum, deinde mixtum in totam turbam Turcicam infestis hastis prorumpunt, ipsum peditatum inclinatam mox mirum in modum proterunt et dissipant. Videns passa cohortes janitscharorum, in quibus spem om- nem repositam habebat, ad internationem deleri ac se quoque iam acceptis vulneribus periculo [3r] pro- ximum esse, nihil cunctatus fuga sibi consulendum decernit. Ducitur itaque, ut potest, celeri equo Bu- dam versus, fugiunt et ceteri sui omnes, ut possunt, maxime, insequuntur hinc nostri hostem eadem ce- leritate, nec ullum vivum ex pacto capiunt, et ja- nitscharos quidem omnes caedunt equitibus admo- dum paucis fuga elapsis denique eam in hoste strag- em edunt, quam a magna hominum memoria Christianos in eis edidisse nemo recordatur. In uni- versum viginti quinque milia Turcarum in hoc conf- lictu fuisse et vix quatuor millia salvos evasisse fer- tur. Nostros, qui ipsi congressui praesentes fuerunt, aiunt ultra sex mille non fuisse. Exutus fuit hic passa Budensis omnibus suis impedimentis bellicisque apparatibus, quae proculdubio magna fuit et opulen- tissima praeda. Victo fugato cesoque passa Budensi et occiso flore militiae Turcae bego quoque Al- bensi cum aliquot aliorum confinium beghis in hac pugna interempto poterat quidem facili labore etiam sine assultibus intra paucissimas horas ipsa Alba in Christianorum potestatem venire. At

Hardekus proprio gladio in sinistram crus a seme- tipso converso tantillum laesus sicut in omnibus improvidus et ad segnitiam potius ac molliem, quam ad laborem et virtutem natus fuerat, ita plus in suo exiguo vulnere positum ratus, quam in prosequenda victoria ac fortuna a divina maiestate Christiano populo data statim absoluta pugna cum toto exercitu in stationes redit manubias amplamque pradam domi per fas et nefas colligit et huc illucque a milite distractam exigit et extorquet. Et haec quidem ab harum [3v] inferioris Ungariae partium exercitu inicio mensis Octobris acta fuere. Sequitur nunc, ut brevissime, quae ab altero nostro exercitu Cassoviano mense Novembri gesta sunt, subiiciamus.

Ea, quae circa Cassoviam est, Ungaria potentes multarumque clientelarum barones et nobiles habet, qui magnam manum militarium hominum mag- numque numerum equorum praestantissimorum maximis sumptibus alunt eaque pars regni rebus ab omnibus praestantissima nobilissimaque nobis est et fertilissima. Imponi solet hoc iam tempore per caesarem Cassoviae (quae civitas in eo regni tractu metropolis est) singularis militiae praefectus, cui in negociis bellicis rempublicam illis locis curare in- cumbit. Is nunc est baro Germanus Christophorus a Teuffenpach senex et ex podagra valetudinarius. Voluit tamen nunc serio caesare mandante proficisci ad Ungaros, qui iam sponte avitae virtutis memores arma ceperant et suis sumptibus magnis coactis co- piis in castris erant, eoque adduxit Germanorum non plane contemnendum numerum, praeter hunc apparatus etiam aliquem tormentorum. Ungarorum duces in castris fuerunt praecipui comes Stephanus Bathorii, Franciscus Dobo, Simon Forgach, Sigis- mundus Rakoczii, Stephanus Homonnai et quidam alii, quisque eorum amore patriae, quibus potuit, maioribus copiis instructus. Dum haec ita geruntur ac interim Szinan passa tota Hungariae formidabilis est, quod iterum primo quoque tempore cum vali- dissimo exercitu contra nos adventare diceretur et iam antea [4r] castra nostra unum post aliud celeriter expugnasset, ecce Deus omnium animis de rerum eventu admodum anxiiis Ungarorum res iam iacen- tes deploratasque pro immensa sua bonitate inspe- rato et ne somniantibus quidem hominibus iterum atque iterum erigit ac victo caesoque ad Albam flore et robore militiae Turcae incolae quoque superio- ris Ungariae nihil morae sibi faciendum censent, sed abrupta omni cunctatione ultro bellum inferunt fortunamque suam, an alteri exercitui iam victori par esse felicitate possit, experiri omnino statuunt ac intrepidi in hostem infestum exercitum ducunt.

Prima vero erat arx Zabatka prae oculis nostrorum praesidio lectissimorum Turcarum primum, deinde alta fossa aqua plena, ad haec duplici muro, altero, exteriori scilicet, e trabibus terraque opere firmo cum quatuor propugnaculis effecto, altero, qui inferior est, toto e solido lapide edificato egregie munita. Haec duce illustri barone Stephano Bathorii constantia fortitudineque nostrorum tormentis primum quassata Deo adiuvante vi expugnatur tertio obsidionis die omnibus ad unum usque caesis hostibus, deinde vastatur igni funditusque deletur. Proximum erat Filekum et arte et natura valde munitum, beghi, quem nos praefectum dicere possumus, praefectura inter Turcarum in Ungaria arces nominatissima et celeberrima, ex qua Agrienses nostri aliquae illarum partium milites perpetuo bello vexati fuere. Haec arx, dum nostrae res starent, baronis Francisci Bebek, acerrimi viri, eius, qui Ferdinando imperato [4v] relicto ad Johannem Secundum, principem Transsylvaniae defecerat, sub ditione fuit, sed mirabili casu praefecti negligentia sine sanguine tantae opportunitatis firmitatisque arx incredibili prope Ungariae damno amissa erat. Huc magnae hostium vires collatae lectissimique milites impositi fuere novis oppido aggeribus iisque ingentibus adiectis et lata fossa. Plerique vel diffidebant vel certe longa admodum obsidione Filekum posse capi iudicabant, sed tantus animorum in nostris utriusque gentis fuit ardor inque bello spectata virtus, ut non dubitari vel difficillimam obsidionem obire. Meminerant enim nobilissimam regni partem a Filekiensibus occupari, ab iis incendio crebrisque excursionibus vastari fere ad urbis usque Cassoviae maenia. Oppidum primum, quod pene in plano ad radices montis, cui Filekum duplici arce aedificum insidet, occurrebat expugnandum. Castris itaque dispositis admoventur tormenta et aggeres, propugnacula munimentaue hostilia acerrime indesinenterque per Germanos tormentorum magistros quatuntur. Interim Nicolaus Pallfius, singulari virtute vir, licet iam ad Albam cum collegis re feliciter gesta victrices suas copias domum satis fessas reduxisset, certior tamen de his factus iubente caesare nihil sibi ad summam celeritatem reliqui facit, sed commonefactis comitatibus suo imperio parentibus de comitatibus auxiliisque mittendis bellandi cupidus et gloriae baro aetate florens amore militiae ardens quam ocissime suos monet seque et suas copias ex Ungaro et Germano milite constantes [5r] exercitui Cassoviano Filekum iam obsidenti adiungit. Additur animus nostris visis suppetiis supplementoque tam magni exercitus recepto presentiaque tanti modo nominis ex Albensi victoria ducis Pallfii.

Patefacta itaque munitionum nonnulla parte nostrorum tormentis, ut minime difficilem ruinae Filekii oppidi ingressum praebere viderentur, fit accerrima impressio et oppugnatio. Hostes recentes adhuc viribus et multitudine plurimum valentes (nam circiter duo millia exercitissimorum praesidiariorum militum fuere) animosissime seque ruinasque tuentur et demum nostros cum caede reiiciunt. Hic primus nostrorum irritus conatus nostris non solum animos non frangit, sed magis effert adeo, ut omnes honesta potius morte defungi optarent, quam ab incepta oppugnatione desisterent. Nec secus res, quam sperabant, accidit, quippe nostrorum pertinacia virtuteque hostes de ruinis in interioria oppidi compulsi, oppido non incruente potiuntur. Multi hostium, qui in superiores arces effugere non potuerunt, caesi sunt, capti nulli, relata ingens praeda et miles ditatus. Arduum adhuc restabat opus duas arces rupibus impositas, quae oppido capto praecipites imminebant, expugnare. Prius tamen, quam deductio peteretur, perculosos iam semique victos hostes tormentis adoriundos censuere duces, inter quos praecipua fuit singularisque Palfii et diligentia et virtus. Nam inter omnes obversans vel sua ipsius manu ad tormenta dirigenda usus alios tardiusculos mirifice excitavit. Sic momento pene directae colubrinae et basilisci in arces (quae ob loci naturam et saxa angustiores erant) omnes frequenter emittuntur. Hostes, ubi vident passam, in quo uno omnem salutis suae spem habebant, superiore clade consternatu prodire nusquam audere, denique propter ingentem lapidum vim, qui tormentorum ictibus suis excussi locis eos crebra et inopinata ruina vel obruebant vel misere affligebant, nullo se loco consistere posse, interpellati de deditione sese condicionem suscipere ex primis proclamant. Igitur, quod ruderibus, terra, cespite portae omnes validissime essent obstructae, delecti sunt ex omni hostium numero sex, qui fumibus per muros demissi de condicione tradendi arcem nobiscum constituerent, factumque est ita. Oblata condicio, ut sine signis, sine instructu armorum singulis duntaxat accinctis gladiis singulisque vestitis tunicis omnibus salvis et integris abire liceat, accepta ab hostibus, servata sancte a nostris baronibus, quorum fidei se crediderant, comitante eos cum tribus hominum millibus militaris disciplinae scientia claro barone Stephano Homonnaii usque ad Szechenum vicinum ipsis castris locum, cui pariter begus Turca cum valida manu suorum praeerat, ac interim in ipsorum libero arbitrio pendente, si quis eorum ultro sectam Mahumeticam repudiare et christicola fieri vellet.

Quo quidem tempore trecenti circiter utriusque sexus homines christianismum suscepisse feruntur. Ex auro, argento, [6r]prestantissimis equis (quorum tamen maiorem partem veneno infecerant), sericis vestibus, pellibus praeciosis, apparatu bellico, omnis generis victualibus, castrensibus incredibilis praeda acta est. Horum partem, quae oppido inerat, militi cessere duces, partem, quae in arcibus reperta, sibi sumpserunt, quae ad precium quater centenorum millium florenorum facile aestimata sunt. Atque hoc tantum modo Filecum, postquam amissum fuisset, quadragesimo primo anno Dei optimi maximi infinita misericordia opeque rursus ad Ungaros rediit optimo principe et rege Rudolpho eius nominis secundo feliciter regnante et quidem certe non sine omnium digna iustaque admiratione, quum id demptis Zigheto solum et Giula, vel, huc si Budam Strigonium Albamque loca Turcarum in Hungaria aliorum omnium munitissima annumeremus, firmissimum ab rebus omnibus, quae in re militari desiderari possint, quinto obsidionis die captum sit. Iudicant omnes ipsum Solimanum Szigeti expugnatione clarum vix his, quibus Szigetum cepit, copiis hoc praestare potuisse. Unde omnis certe merito laus et gloria soli Deo ex hoc nunc et in perpetuum tribuenda, qui pauculis copiis, quae in universum ad decem et septem millium munerum vix accessit, iisque voluntariis saltem tumultuariisque, tantam misericordiam tantumque beneficium largitus sit. Utque id, quod scribo, planum omnibus fiat, res omnium fere huius seculi fidem superantes admirandasque narrabo, quas Deus pro Hungariae nunc salute operatus [6v] benignissime est, non secus, ac pro populo Israelitico capta Hierico ediderat, haecque uno ore omnibus Turcis praesidiariis Filekiensibus, qui Filecum dedidere, ut de eis dubitare nemo possit, referentibus. Erat Fileki basiliscorum colubinarumque cum falconetis magna sulphurei pulveris et pilarum copia, in quibus dum hostes ita confiderent, ut se facile a tantularum nostrarum copiarum vi tutari posse existimarent, accidit immisione divina, ut, cum iam manus ad dirigendas colubrinas falconetasque nostros ferituri et arcituri hostes admoverent, subito omnes, quotquot id videbant, in deliquium animi tantum inciderent, ut ipsi se nescirent, multo minus rem gerere ullam aut tormenta emittire in nostros possent, nec aliter pedibus insistere possent, quam correpti subito ab aliis baiulis astantibus in alia arcis loca abstraherentur, ubi tandem aliquot horis post rursus ad mentem pedumque firmitatem redibant. Unde factum, ut nostri tanto liberius omnem expugnandi Filecum apparatus producerent atque etiam tormentis non

infestati scandere muros, aggeres, propugnacula ruinasque facilius possent. Aliud par pene miraculum huic accidit. Nam, cum bona omnes firmaque valetudine uterentur Turcae cum coniugibus liberisque, antequam obsiderentur, in obsidione ipsa omnes fere eorum coniuges liberique caduco morbo apud Turcas rarissimo correptae catervatim decem, duodecem, quandoque sedecem simul terrae allisae miserandum maritis horrendumque spectaculum edidere. Ex quo tantus eos irae divinae terror invaserat, ut omni superiorum [7r] annorum virili atque militari animo pectoreque amisso unum hoc spectarent, quonam modo quam ocysime Filecum traderent dederentque unice hoc ab ipsis maritis deprecantibus coniugibus etiam cum manuum miseranda in caelum elatione. Addam tertium et post redibo ad narrationem historicam. Cum Palffius, cuius superius meminimus, suas educeret Uivariorum copias, ut Danubium ponte superantes ad Comaronium aliis se suasque copias ducibus belli, comiti Georgio Zrinio, comiti Ferdinando Hardekio, comiti Francisco Nadasdio iungeret, posuerat prima sua castra in patenti quodam pulcro campo, qui medius iacet inter Uivarium et Comaronium, agebatque ibi noctem dispositis excubiis militarem in modum, tum subito candicans maxima crux paulo supra tentoria in aere pendens supra exercitum tota nocte multis aspectantibus, demirantibus, Deum laudantibus inque felicissimum omen referentibus conspecta nostorum languentes animos mirifice confirmavit. Sed, dum haec durat Fileki obsidio, passa Budensis, ne ulla in re suo officio suiue imperatoris rebus deesset, ipse graviter aeger lectoque decumbens e tribus vulneribus, quae in pugna ad Albam in humero ex scloppetto, in brachio autem gladio acceperat, begos quinque cum copiis haud contemnendis, quas clades illa Albensis nondum absumpserat, pro ferendis suppetiis Filekiensibus mittit. Hae iam copiolae ad partes superiores regni unica reliqua hostibus o[mni]sque spes erant, [7v]Szechenum ergo appellant tribus Fileco millaribus, quod, ut supra dictum est, peculiaris begus regebat, positisque castris nocte intempesta castra nostrorum obsidentium Filecum invadenda esse decernunt, ut, si iterum vincerentur, obscurae saltem noctis beneficio usi liberiori fuga salutem sibi parare possent. Sed et hic presto Ungaris Deus optimus maximus, ut iam ceperat, divina sua ope adfuit. Nam agrestium nostrorum, Turcarum tributarii, quidam celerrime rem omnem hostiumque conatus in nostris castris ducibus indicant. Hi laetati, quod, quos ad Albam paulo ante in fuga salutem quaesivisse sciebant, eos

delendi peroportuna occasio sibi oblata esset, celeriter cum septem millium probatorum militum manu genere, opibus, clientelis magistratuque illustrem barorem, Stephanum Bathorii, de quo supra mentio facta est, deligunt eique adiungunt acri animo virum, Stephanum Homonnai multosque alios summae virtutis in re bellica minores duces. Hi iussi praevenire conatus hostium summo ardore praelii committendi feruntur in hostem, ut, quocumque tandem locorum hostis copiam pugnandi faceret, manus consererent, quod si minus assequerentur, castra quoque eorum oppugnarent. Itaque distinctis ordinibus aciebusque ad pugnam instructis iter faciunt, hostes quoque excubiis primum rite positas copias castris educere ceperant, cum ecce insperato pulsus a nostrorum antecursoribus [8r] hostium excubiis ac subitaneo nostrorum superventu turbatis omnibus, ut quisque potest, in montes silvasque, quae proximae erant, omnes diffugiunt et ne conspectum quidem nostrorum sustinent, sed, prout quisque potest, salutis suae fuga consulit. Ita nostri castrensibus amplis manubiis omni-que hostis apparatu potiti magnum operae precium capiunt letique victores in castra redeunt. At, ubi Filekum amissum hostes in aliis eorum vicinioribus praesidiis audire, cum tantam pene in Fileko, quantum ipsa Buda, regum quondam sede et metropoli regni, fiduciam habebant, tum quoque secundo copiarum suarum reliquias fusas caesasque terrore eos Deus optimus maximus caelo misso ita terret panico, ut transeuntibus saltem et paululum sese ostendentibus ac monentibus nostris aliquot arces arte natura-que validas praesidiis vacuas nocte intempesta aufugientes plenas omnis generis annonae ne somniantibus quidem nostris Ungaris nonnullis earum incensis desertas nobis relinquerent. Harum nomina sunt haec: Ainachkeo, Somoskeo, Kekkeo, Divin, Buiak, Hollokeo, Dregel et Palank. Duo praeterea precipua begorum loca ab hostibus vacua relicta fuerant. Unum Nograd, quod ablatis per Teuffenpachium statim apud Filekum minus prudenter omnibus tormentis totaque sua militia versus Cassoviam reducta, ubi soluta esse castra nostrorum hostes audissent, resumptis animis celeriter rursus [8v] ingrediuntur. Alterum Palota nuper a Szinano vezirio tormentis quassatum receptumque, quem vacuum nostri ingressi fuissent, nisi ab ea Danubii parte, ubi passa ad Albam victus fuit, comes Hardekus pari pusillanimitate occupatus obstantibus Palfio, Nadasdio et Zrinio victoriam, quam Deus sibi in manus dederat, intempestivo et turpi suo discessu sponte e manibus elabi sinisset eandemque bego ad Palotam redeundi facultatem,

quam Teuffenpachius bego Nogradiensi, prae-buisset. Luce clarius est, si comes Hardekus et Teuffenpachius nostros victores in medio cursu rerum felicissime gestarum non deseruissent, praeter Budam Zigetumque omnia Turcarum munimenta atque receptacula omnesque arces diffugientibus hostibus sine labore sineque tormentis intra unum alterum mensem recipi facile potuisse Hungariamque fere omnem, quam Turca ducentis annis totam sibi subiugare hactenus non potuit, liberari potuisse. Quippe manifeste apparebat ducem nostrum Deum esse ipsumque pro nobis pugnasse hostiumque vires, mentem, animum, cor, ingenium, artem bellandi denique omnia ademisse adeo quidem, ut tota passim Ungaria die noctuque gregatim fugientes faeminarum in modum omnis pudoris et virtutis laudisque bellicae obliti huc illucque ferrentur optimusque inter illos esset, qui vel ingenti aere vel vi naviculam sibi uxori liberasque parare posset, qua Budam [9r] Belgradumne relicta iam oblitaque Ungaria secundo Danubio abnavigaret. Et iam tribus cladibus, prima ad Slavoniam, secunda ad Albam, tertia Filekum omnis flos Turcici exercitus absumptus erat, neque ex Thracia aut interioribus hostium provinciis aspera hieme ullas copias aut suppetias hoc anno submittere Turcarum imperator suis poterat.

Az 1593. évi hadi események Joó szemével

Az első épen maradt oldal a dunántúli hadsereg összevonásáról számol be, valamint a vezetésével megbízott személyeket nevezi meg. Kiemeli, hogy eredetileg Veszprém ellen indult el a keresztény sereg, de út közben a vezérek mégis Fehérvár mellett döntöttek. Ezután nagyjából másfél oldalban a sikertelen székesfehérvári ostrom leírása következik, majd szinte kétszer ennyi terjedelemben a Fehérvár közelében – vagyis Pákozdnál – megvívott ütközeté. Amint erre más is felhívta a figyelmet, a szöveg egyik jellegzetessége a szerző hangsúlyozottan rossz véleménye a hadjárat fővezéréről, Ferdinand Hardegg grófról, míg a magyar vezéreket – főleg Zrínyi Györgyöt – az egekig dicséri. A maradék, nagyjából tíz oldal az felső-magyarországi hadjáratot taglalja. Feltűnő, hogy több figyelem jut a füleki ostrom körül megesett csodás eseményeknek, mint magának az ostromnak. Itt is megfigyelhető, hogy az idegen származású fővezér jelzői messze nem olyan magasztalók, mint magyar alárendeltjei.

Joó röviden említi Veszprém elvesztét,³⁴ Palotát azonban nem. Hosszan ír a keresztény csapatok összevonásáról és összetételéről. Megtudjuk tőle, hogy Komáromnál táboroztak, valamint, hogy nem volt sok zsoldos a seregben, de annál több egyszerű paraszt.³⁵ A fegyverzetről majd csak később, a visszavonulás kapcsán, és mellékesen esik szó, Joó bombardákat említ.³⁶ A magyarországi vezérek közül kiemeli Zrínyi Györgyöt és Nádasdy Ferencet, valamint Pálffy Miklóst, a külföldről jött zsoldosok vezetőit viszont meg sem nevezi. A székesfehérvári ostromot röviden foglalja össze, a kudarc okának Hardegget tartja, aki szerint „a munka fáradalmát nem tűrő és a családi vagyon kezeléséhez, semmint a katonáskodáshoz szokott” személy volt.³⁷ A pákozdi ütközetről – az idő és a hely megjelölése nélkül – közel háromszor ilyen hosszán ír. Tóth Sándor László szerint ez a csata volt az 1593-as év legemlékezetesebb eseménye, ami ugyanakkor kiaknázatlanul maradt: a győztesek nem tértek vissza Székesfehérvárhoz, így az még évekig a törökök uralma alatt maradt. Joó is hasonlóan ír, amikor azt fejtegeti, hogy a pákozdi győzelem után „könnyűszerrel és roham nélkül néhány óra alatt maga Fehérvár a keresztények hatalmába juthatott volna.”³⁸ Hogy ez mégsem történt meg, azt újfent Hardegg hibájának tartja, aki szerint saját kardjával a bal lábszáran könnyű sebet ejtett magán,³⁹ és ezért rendelte el később a hazatérést, holott magyar vezérei az ellenkezőjére biztatták. A szakirodalom szerint ez a csata november 3-án zajlott,⁴⁰ Joó azonban így zárja ezt a szakaszt: „Et heac quidem ab harum inferioris Ungariae partium exercitum inicio mensis Octobris acta fuere.” Vagyis ez alkalommal Joó pontatlannak tűnik – a hónapot a margón lévő jegyzet (feltehetően Isthvánffy) javítja is novemberre.

A szerző ezután rátér a felső-magyarországi eseményekre, és már harmadik mondatában a kassai főkapitány, Cristoph von Teuffenbach, alkalmatlanságát sugallja: „öreg és köszvényes volt”. (Önma-

gában egyik sem lenézendő dolog, de a katonáskodást biztosan megnehezítette.) Hasonlóan, mint néhány oldallal korábban, itt is kiemeli a résztvevő magyar főurakat, így Báthory Istvánt, Dobó Ferencet, ennek elődjét a főkapitányi tisztjeiben, Forgách Simont, a későbbi fejedelem Rákóczi Zsigmondot és Homonnai Istvánt. Arról azonban – szándékosan, vagy, mert nem tudott róla – nem ír, hogy bármelyikük is ajánlatot kapott volna Színántól.

A keresztény csapatok elsőnek Szabatka várát vették ostrom alá, amelyet Báthorynak köszönhetően már az ostrom harmadik napján bevettek. Ahogy korábban erről már volt szó, sem azt nem tudni, hogy mikor kezdték meg az ostromot, sem azt, hogy miként zajlott le, Joó leírása szerint tehát mindössze három napig tartott. Ezután következett a környék másik nagyobb erősségének, Füleknek az ostroma, amelyet még Bebek Ferenc veszített el 1554-ben. Arról Joó nem ír, hogy meddig tartott ez az ostrom, de beszámol többszöri betörésről és ágyúzásról is. Csakúgy, mint Fehérvár esetben, itt is érkezett felmentő sereg: szintén késve, és szintén verten távozott. Ezek hatására végül az ellenség megadta magát szabad elvonulás fejében, amit a szakirodalom november 27-ére vagy 28-ra tesz több, jelenlévő főúr beszámolója alapján.⁴¹

Joó ezután felidézi az ostrom néhány csodás esetét,⁴² majd befejezésül megnevezi, hogy mely várakat foglalták még vissza Fülek eleste után: „Harum nomina sunt haec: Ainachkeo, Somoskeo, Kekkeo, Divin, Buiak, Hollokeo, Dregel et Palank.” Ezeken kívül még két erősséget hátra hagytak a törökök: Nógrádot és Palotát. Azt, hogy ezek végül nem kerültek magyar kézre, Joó szintén a külföldi vezérek, Hardegg és Teuffenbach számlájára írta. Az elbeszélés azzal zárul, hogy az elszenvedett három vereség (Szlavónia, Fehérvár és Fülek) hatására sok török igyekezett családjával együtt Belgrádba eljutni, azaz sokan menekülésbe fogtak.

³⁴ „illud paulo ante per Szinatum expugnatum fuerat” App. hist. [1v]

³⁵ „Maior pars ex plebea et populari tantum hominum caterva selectiore conflata fuit ...” App. hist. [1r]

³⁶ „Iamque matutino tempore cum bombardis et pulveribus multis tam Germanos quam Ungaros dimiserat” App. hist. [2r]

³⁷ „At dux exercitus, comes Hardekus, qui caeteris prudentior esse debebat, impatiens laboris et rei familiari curandae potius, quam militiae assuetus nedum continuat ipsam obsidionem” App. hist. [1v]

³⁸ „quidem facili labore etiam sine assultibus intra paucissimas horas ipsa Alba in Christianorum potestatem venire.” App. hist. [3r]

³⁹ „At Hardekus proprio gladio in sinistram crus a semetipso converso tantillum laesus sicut in omnibus improvidus...” App. hist. [3r]

⁴⁰ Tóth 1999, 2.

⁴¹ Tóth 1999, 7–8.

⁴² Így például azt a különös betegséget, amely a vár lakossága között dúlt és Joó szerint egyszerre 12–16 feleséget és gyereket is elragadott. „Nam, cum bona omnes firmaque valetudine uterentur Turcae cum coniugibus liberisque, antequam obsiderentur, in obsidione ipsa omnes fere eorum coniuges liberique caduco morbo apud Turcas rarissimo correptae catervatim decem, duodecem, quandoque sedecem simul terrae allisae miserandum maritis horrendumque spectaculum edidere.” App. hist. [6v]

Isthvánffy Miklós és műve

A szerző 1538. december 8-án született Kisasszonyfán, ahogy ez a Draskovich-család levéltárában megtalált feljegyzések egyikében is olvasható.⁴³ Gyermekként Várday Pál udvarába került, utóbb Oláh Miklós Itáliába küldte tanulni.⁴⁴ Hazatérve az akkor már esztergomi érsek, kancellár, királyi helytartó Oláh titkárának állt, 1568-ban nősült meg, a korábbi szigeti kapitány, Horváth Stanchich Márk özvegyét, Bajna Both Erzsébetet elvéve. Gyermekai közül három lány érte meg a felnőtt kort, őket Rudolf király fiúsította. Isthvánffy a pártfogója halálát követően 1569-től királyi titkár, 1581–1582-től pedig nádori helytartó, azaz propalatinus lett – és meg is maradt ebben a tisztségben Rudolf király lemondásáig.⁴⁵ Tagja a Radéczy-féle humanista társaságnak, ismert diplomáciai útjairól, ismételt hadakozott, még hatvanéves korán túl is, 1615-ben hunyt el.

Történeti műve, a *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* 1490-től 1607-ig örökíti meg Magyarország történelmét. A 27. könyv végén található az a rész, amelyik az 1593. évi hadjáratokat taglalja. E szövegről általánosságban elmondható, hogy bővebben és részletesebben ír az egyes eseményekről, mint ahogy azt Joó János tette.

Joó, mint forrás?

Mivel a szövege Isthvánffy hagyatékában maradt fenn, magától értődött a kérdés: kimutatható-e a *Historiae* megfelelő részében, azaz felhasználta-e azt Isthvánffy a saját változata elkészítéséhez?

Amint erről részletesen lesz szó, az összevetés során több szempontot is figyelembe vettem, ám az eredmény mindig ugyanaz lett: nem állapítható meg, hogy Isthvánffy felhasználta Joó elbeszélését a *Historiae* megfelelő részének a megírásakor.

(Tény, hogy a két szöveg összehasonlítását nem könnyítette meg a téma azonossága.) A szigetvári szövegek esetében alkalmazott eljárásom, a hasonlóságok táblázatba foglalása⁴⁶ is nehézkesnek bizonyult: nem ritkán fordult elő, hogy a tartalom, amelyről Joó egy-egy mondata szólt, a *Historiae*-ben egymástól távol eső mondatokban, mondatrészletekben bukkant fel. Vegyük például azt az esetet, amikor Joó Fehérvár megszállásáról (azaz obsidiójáról), az ostrom előkészületeiről és az első rohamokról, valamint az ott szerzett zsákmányról szól.⁴⁷ Ez Isthvánffynál három különböző mondatban található meg: az elsőben a megszállás leírása,⁴⁸ majd, négy hosszabb mondatkal később, a folytatás, amelyben a rohamozásról olvashatunk,⁴⁹ a zsákmányszerzés pedig még egy mondatkal később következik.⁵⁰ Az, hogy a támadás ezen elemei mindkettejük szövegében előfordulnak, természetesnek tekinthető, miközben a szövegek közötti szóhasználati megfelelés csekély, az „ubi perventum” – „eo perventum” és az „iter versus Albam Regiam” – „itum est recta Albam versus” kifejezésekre korlátozódik.

Már ekkor felmerült bennem: ha Joó elbeszélése ennyire töredezetten, szétszórtan szerepel a *Historiae*-ben – ha egyáltalán –, akkor felhasználta-e ezt a szöveget Isthvánffy forrásként? Ha van is szó szerinti egyezés, az nem terjed egy-két szónál tovább, ami azonban lehet véletlen egybeesés is. Kisebbségi változtatásokkal történő átvételeket sem találtam. Lényegében az egészzet tartalmi átvételnek nevezhetnénk, de, tekintve a téma azonosságát, ez sem állítható. A két szöveg összehasonlításánál lehetséges összevetési pontoknak adódtak a szövegekben előforduló számok (létszám, dátum, stb.). Ezek alapján sem sikerült azonban előrébb jutni, ugyanis Joó egyszerűen nem alkalmaz olyan adatokat, mint Isthvánffy.⁵¹ Ahol a propalatinus időpontot közöl

⁴³ Édesanyja Gyulai Hedvig, édesapja pedig Isthvánffy Pál voltak. (Nagy 2018, 108.)

⁴⁴ Nagy 2018, 109.

⁴⁵ Nagy 2018, 111–112.

⁴⁶ Például Végh 2019, 200.

⁴⁷ „... iter versus Albam Regiam, multorum Hungariae regum sepulchris celebrem accipiant, ut illum Dei auxilio expugnent et inde alii etiam hostium circumvicinis castellis et praesidiis potiantur. Quo ubi perventum est, cingitur confestim obsidione locus, nec miles quicumque eorum omittit, quae ad recte agendum pertinere visa sunt, omnia animose gratanter et cum summo animi ardore aggrediens et perficiens ita, ut ipsa suburbia ad primum impetum mox ceperit et aliquos irruptiones ad arcis portam fecerit magnamque praedam ex ipsis suburbiis retulerit.” App. hist. [Iv]

⁴⁸ „Sequenti die post promota castra quamquam ingens et nebula caligo aerem obtenebrasset ita, ut cohortibus et turmis

mutuum aspectum eriperet et equites hastarum, quas in manibus habebant, summas cuspides nequaquam viderent, tamen itum est recta Albam versus et relictis ad medium milliaria tormentis et impedimentis expedito agmine sub Solis occasum eo perventum”. Isthvanffius 1622, 613.

⁴⁹ „Oborto certamine et sclopetariis nostris multam glandium procellam in hostem spargentibus ita, ut fragor et strepitus ac ingens pugnantium clamor in castra exaudiretur, Turcae, tametsi satis diu seque et vallum defendissent, tamen amissis quam plurimis deserto exteriore oppido in urbem compulsi sunt.” Isthvanffius 1622, 613.

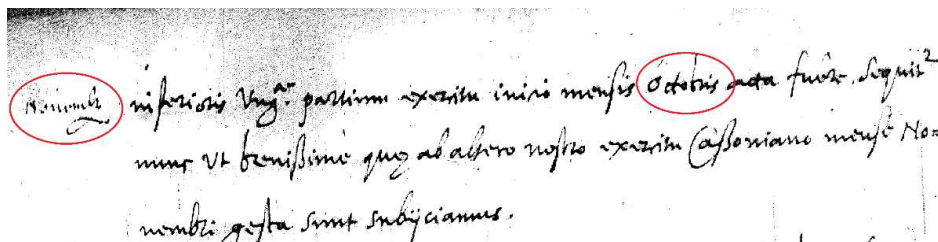
⁵⁰ „Tum vero nostri potiti vallo et ad agendam praedam conversi domos invasere inventaque est in iis varia et multiplex militaris supellectilis copia eaque summa celeritate omnis direpta.” Isthvanffius 1622, 613.

⁵¹ Isthvánffynál: Iam Calendae Novembris aderant Husario et nostris inceptis nondum desistentibus, quum duces equis vecti

(például: „ad diem vigesimum Octobris”), ott a személynök vagy egyáltalán nem jelöli az időt, vagy csak utal rá (például: „dato per Hardekium die”). Legtöbbször azonban viszonyítószókat használ, például paulo ante, nunc, praeter, vagy – ami még jellemzőbb rá – általános szófordulatokkal él (például: intra paucissimos horas, dum haec geruntur).

Joó pontatlan időmeghatározásai miatt olykor egyébként nemcsak azt nehéz megállapítani, hogy

mennyiben hasznosította a szövegét Istvánffy, hanem azt is, hogy az ő verziójában az események a mai ismeretek szerinti időpontban történnek-e. Erre jó példa a már említett széljegyzet is: Joó a dunántúli hadszíntér eseményeinek lezárását október végére tette, míg a szakirodalom november elejére, azonban Joó elbeszélésének ezen a pontján található az a bizonyos széljegyzet, amelyről fentebb már volt szó (1. kép).

1. kép: A Joó-szöveg egyetlen széljegyzete az Apparatus historicusban

A létszámoknál is hasonló a helyzet: Istvánffy számokat közöl (például ezer lovas és tízezer gyalogos gyűlt össze Nyitra és Pozsony környékéről, további kétezer Trencsénből, valamint legalább harmincezer önkéntes gyalogos),⁵² Joó nem.⁵³

Ami a szövegekben előforduló neveket illeti, összevetésük hasonló eredményt adott. Ennek oka azonban nem csupán az eltérő források használata lehet, hanem az is, hogy Istvánffy maga is jelen volt ebben a hadjáratban.⁵⁴ A nála olvasható arisztokrata-szemlének nincs megfelelője Joónál,⁵⁵ az Apparatus historicusban lévő szöveg csak a legfontosabb vezéreket, résztvevőket emeli ki név szerint. Néhány további példa még erre az 1. táblázatban látható.

1. táblázat.

A megnevezett személyekkel kapcsolatban érdekes megfigyelni azt is, miként viszonyulnak hozzájuk a szerzők. Joó stílusáról e tekintetben általánosságban elmondható, hogy elfogult a magyar vezérekkel. Míg őket az egekig dicséri, addig a külföldi vezérekről vagy szó sem esik vagy csak előnytelen szöveghelyzetben.⁵⁶ Ellenben Istvánffy megfelelő szöveghelyén szó sincs hasonlóról: Pálffy serege egyszerűen visszatért Komáromba, majd onnan Érsekújvárra, a többiek Hardeggel Győrbe, onnan pedig otthonaikba és állomáshe-lyükre.⁵⁷

haud procul urbe in unum convenerunt eique, ut copias una cum tormento reduceret, nec amplius frustra contendendum putaret, nunciaverunt et in diem posterum reverti decreverunt. Istvánffy 1622, 614. Míg ugyanez Joónál: At dux exercitus, comes Hardekus, qui caeteris prudentior esse debebat, impatiens laboris et rei familiari curandae potius, quam militiae assuetus nedum continuat ipsam obsidionem, sed ne [2r] quidem curare novit, quid vel prius vel posterius fieri debeat aut qua ratione in re gravi progredi oporteat. App.hist. [1v-2r]

⁵² „Ex Trinciniensi vero tractu duo millia militum et ex aliis pro virium facultate haud contemnenda manus collecta est ita, ut voluntariorum peditum triginta et amplius millia in castra convenirent praeter nobilium et evocatorum ac, qui in finibus stipendia merebant, equitatum.” Istvánffy 1622, 612.

⁵³ „Stipendiarii milites non adeo multi fuere. Maior pars ex plebea et populari tantum hominum caterva selectiore tamen conflata fuit, ut quae armis et viribus multum valeret.” App.hist. [1v]

⁵⁴ „Aderant praeter Nadasdium et Georgium Thurzonem Battianus tum primum ex ephebis egressus, Sigismundus Forgacius, Franciscus Dersffius, Michael Telequessius Stephano patre ortus

ac Emerici, clarissimi quondam ducis nepos, iuvenis infami postea vitae exitu notabilis, Nicolaus Istvánffy et alii complures, quorum nomina enumerare longum esset et supervacanei laboris.” Istvánffy 1622, 612.

⁵⁵ „In utroque exercitu non minimus aliorum etiam baronum magnatumque et nobilium fortiumque virorum numerus adfuit.” App. hist. [1r]

⁵⁶ Ennek szembetűnő példája: „At Hardekus proprio gladio in sinistram crus a semetipso converso tantillum laesus sicut in omnibus improvidus et ad segnitiam potius ac molliem, quam ad laborem et virtutem natus fuerat, ita plus in suo exiguo vulnere positum ratus, quam in proseguenda victoria ac fortuna a divina maiestate Christiano populo data statim absoluta pugna cum toto exercitu in stationes redit manubias amplamque pradam domi per fas et nefas colligit et huc illucque a milite distractam exigit et extorquet.” App. hist. [3r]

⁵⁷ „...exercitus autem Pálffianus Comaronium indeque ad Novam arcem archiepiscopalem, caeteri cum Hardecco laurinum et inde ad suas quisque domos et stationes redierunt.” Istvánffy 1622, 617.

Historia

Cum ad diem vigesimum Octobris Palfianus exercitus Comaronium in castra confluxisset ac Zrinianus et Hardeccus ac, quae ultra citraque Danubium conscriptae erant, copiae paulo post vires in unum coniunxissent, praeterea ex Austria equites circiter mille Germani ducibus Leone Gallo et Vilhelmo Maraxio supervenissent et Carolus Teturius e Moravia trecentorum equitum turmam mercede conductam adduxisset, omnes copiae quadraginta millium bellatorum numerum haud dubie aequasse ferebantur.

Hasanes, hostium dux, dum inter fugiendum in quendam Iohannis Tapolchanii equitem elinguem et mutum incidisset, diu cum eo singulari pugna dimicavit, demum, cum quoque iam acceptis vulneribus periculo [3r] proximum vulnus accepisset et acinacem pugnando perfregisset, qui vagina et capulo e solido auro gemmis exornato constabat, in tutum profugit, equus quoque, quem sub Zrinio concidisse retulimus, a quibusdam equitibus pro hostili captus reductusque fuit.

Nehéz feltételezni, hogy Joó nem tudta volna a külföldi vezérek nevét, vagy úgy általában véve részvételüket a hadjáratban. Nem, itt inkább az elbeszélés célján érdemes elgondolkodni. Mint ahogy azt feljebb, az eseménytörténeti ismertetőben írtam, külföldön jelentős figyelem irányult ekkor az oszmánok elleni háborúra, amelynek egyik hadszíntere a Magyar–Horvát Királyság volt. Így sok magyarországi történetíró, köztük Istvánffy is, úgy alkotta meg művét, hogy az a külföldiek számára is érthető legyen, és egyértelműen rávilágítson a tényre, hogy a segítségük nélkül a királyság nem tudja tartani magát az oszmán terjeszkedés ellen. Egy ilyen elbeszélésből ezért semmiképp sem hiányozhatnak azoknak az idegen zsoldosoknak nevei, akik többnyire a Habsburg Monarchia valamely államából származtak és akiket a töröksegélyből (Türkenhilfe) fizettek. Visszatérve a Joó és Istvánffy szövege közötti kapcsolat vizsgálatához, íme, további öt példa

2. táblázat.

Apparatus historicus

⁵⁸ „Qua tamen in re spe sua maxime falsum eum fuisse mox apparuit, caesar enim augustalis suae dignitatis bene memor ac tot tantarumque iniuriarum impatiens ducibus suis omnibus ac imprimis Palfio, cui in ditionem citerioris Ungariae a Danubio ad Scepusum usque imperium erat attributum, ac Zrinio, qui locis et regionibus ultra Danubium praeerat, Ferdinando item, comiti Hardecco, qui laurinum obtinebat et in cuius provincia bellum gerebatur, serio in mandatis dedit, ut hostium iniurias, qui fidem improbe fefellissent et inducias primi sustulissent legatosque suos violato iure gentium in vincula coniecissent, paribus illatis damnis et detrimentis primo quoque tempore ulciscerentur.” Istvánffius 1622, 611.

Apparatus historicus

Facto itaque hoc pacto numeroso et iusto exercitu et dato per Hardekium die universus exercitus ad Comaronium utrinque in ripa Danubii castrametatur.

Videns passa cohortes janitscharorum, in quibus spem omnem repositam habebat, ad internationem deleri ac se esse, nihil cunctatus fuga sibi consulendum decernit.

arra, hogy nem állapítható meg az előbbi felhasználása az utóbbi készítése során.

Istvánffy megírja a Historiae-ban, hogy Rudolf miként adott parancsot a csapatok összevonására (felsorolja a vezéreket és az alájuk tartozó területeket is), valamint arra, hogy ugyanolyan mértékben („paribus illatis damnis et detrimentis”) bosszulják meg a királyságot ért jogtalanságokat.⁵⁸ Ebből Joónál – három különböző helyen ugyan, de – szintén megtalálható a vezérek felsorolása⁵⁹ – továbbá az, hogy Hardegg egy török erősséget támadjon meg, és igyekezzék minél nagyobb kárt okozni („unum ex presidiis Turcicis adoriatur et, quanto maiora damna queat, in ditione Turcica dare et inferre satagat atque conetur”). Ismét hasonlóan tűnhetek tehát a leírás, ugyanakkor a megfelelő elemek egymás mellé tétele ismét nem vezet arra a feltételezésre, hogy a Historiae e szöveghelye az Apparatus historicusban olvashatón alapul.

Rerum memorabilium

⁵⁹ „Res omnis curae comitis Ferdinandi ab Hardek, tunc Jauriensis confinii praefecti committitur, ut is cum universo exercitu cis- et ultradanubiano praeter cunctationem, quo commodiori possit modo, unum ex presidiis Turcicis adoriatur et, quanto maiora damna queat, in ditione Turcica dare et inferre satagat atque conetur. Exercitum cisdanubianum (scribo enim haec Posonii) duxit baro Nicolaus Palfii, totius eius tractus usque ad superiorem Ungariam praefectus, optime de patria suoque principe et rege meritis. Ultradanubiano exercitui praefuit comes Georgius de Zrinio et cum eo comes Franciscus Nadasdii, uterque bellicosus et magni nominis vir.” App. hist. [1r]

29. Sequitur nunc, ut brevissime, quae ab altero nostro exercitu Cassoviano mense Novembri gesta sunt, subiiciamus.
30. Superiori mea narratione de nostrorum ad Albam Regiam victoria dixi: bisariam nostros Hungaros divisos, duobus locis sustinuisse hostium Turcarum et Sinasis Bassae bellum: mox Bassam Budensem victum, fugatum, caesum; omnibus imedimentis bellicisque apparatibus captis; quae magna fuere, et opulens praeda.
31. Haec nunc brevissime, ut inter summas occupationes licet, unius aut duarum saltem horarum spacio, quae ab [204] altero nostro exercitu Cassoviano gesta sunt, et quae quoque arces ac quomodo captae, enarrabo: Primo tamen paucula dicere de nostris ducibus, qui illo in exercitu fuere, et qualis quantusque is fuerit, operae precium fore, duco.
32. *Ea, quae circa Cassoviam est, Hungaria potentes multarumque clientelarum barones et nobiles habet, qui magnam manum militarium hominum magnumque numerum equorum praestantissimorum maximis sumptibus alunt: eaque regni pars ab omnibus praestantissima nobilissimaque nobis est et fertilissima.* *Ea quae circa Cassoviam est Hungaria, praepotens, multarumque, clientelarum Barones habet: qui magnam manum militarium hominum, equorumque praestantissimorum maximis sumptibus alunt: eaque regni pars ab omnibus praestantissima nobilissimaque nobis est, et fertilissima.*
33. *Imponi solet hoc iam tempore per caesarem Cassoviae (quae civitas in eo regni tractu metropolis est) eius regni tractus metropoli, singularis Capitaneus: cui equ-singularis militiae praefectus, cui in negociis bellicis rempublicam illis locis curare incumbit.* *Imponi solet hoc iam tempore per Caesarem Cassoviae, eius regni tractus metropoli, singularis Capitaneus: cui equidem incumbet, Rempublicam illis locis curare, sed fit, ut parum possit.*
34. *Is nunc est baro Germanus Christophorus a Teuffenpach senex et ex podagra valetudinarius.* *Is nunc est baro Germanus Christophorus a Tieffenbach, omnibus membris captus a podagra.*
35. *Voluit tamen nunc serio caesare mandante proficisci ad Ungaros, qui iam sponte avitae virtutis memores arma ceperant et suis sumptibus magnis coactis copiis in castris erant: eoque adduxit Germanorum non plane contemnendum numerum, praeter hunc apparatum etiam aliquem tormentorum.* *Voluit tamen nunc vel vehi ad nostros; qui iam sponte avitae virtutis memores armae coeperant, et suis sumptibus magnis coactis copiis in castris erant: eoque adduxit Germanorum, quibus praeerat, non plane contemnendum numerum, praeter hunc apparatum aliquem tormentorum.*
36. Ungarorum duces in castris fuerunt praecipui comes Stephanus Bathorii, Franciscus Dobo, Simon Forgach, Sigismundus Rakoczii, Stephanus Homonnai et quidam alii, quisque eorum amore patriae, quibus potuit, maioribus copiis instructus.

A második példában Istvánffy szövege szerint Szinán a keresztény tábornok kikéltette,⁶⁰ ám erről Joó nem látszik tudni. Az eltérésnek kétségtelenül számos oka lehet, számomra újabb adalék a két szöveg közötti kapcsolat hiányához.

A pákozdi csatában a törökök által használt ágyúk számát Istvánffy 44-ben adja meg,⁶¹ míg Joónál „több, mint 40 ércágyú”⁶² olvasható. Bár az eltérés nem nagy, de szemlélteti a két szerző adatközlő szokását. A csatában résztvevő felek hadrendjéről Istvánffy elmondja, hogy jobbról kétezer testőrjanicsár sorakozott fel, akiket még Szinán hagyott

Budán, és ezer főnyi veterán, balról háromezer fehérvári és más gyalogos, középen pedig tizenkétezer lovas. Joónál azonban csak annyi olvasható, hogy az ellenség a csapatait rendenként elrendezte.⁶³ Itt láthatjuk a legjobban, mekkora a különbség, ha egy résztvevő, illetve egy olyan személy ír egy csatáról, akinek csak meséltek róla. (Sőt, Istvánffy titkok tudója is, a Fehérvár megszállását megelőző napon Hardegg öt küldte követségbe

⁶⁰ „ut qui ab exploratoribus nostros castra Comaronii metatos esse” Istvánffy 1622, 612.

⁶¹ „ut quadraginta quatuor tormenta currulia, quorum campestribus in praeliis usus est,” Istvánffy 1622, 615.

⁶² „ultra quam quadraginta aenea tormenta” App. hist., [2v]

⁶³ „Reditur itaque obviam hosti alacriter ac, ubi ipse hostis non procul in quibusdam rubetis ad pugnam suas acies iam disposuisse conspicitur, parantur hinc quoque confestim alae, disponuntur acies, distinguuntur ordines ac lento gradu ipsi hosti audacter in conspectum itur.” App. hist. [2v]

Pálffyhoz és Zrínyihez, általa kérve őket, hogy mégis inkább Veszprémmel próbálkozzanak.⁶⁴)

Egy újabb ilyen példa, amikor Szabatka elhelyezkedéséről adnak hírt az írók. Ez azon kevés leírások egyike, amelyik esetében Joó beszédesebb tűnik Istvánffyánál: elmondja, hogy mély árok és kettős (kívül fából és földből, valamint négy bástyával ellátott, belül pedig kőből épült) fal övezi a várat. Istvánffy a vár falának erejével nem foglalkozik, helyette azt mondja, hogy a vár a füleki törökök által néhány évvel korábban stratégiai jelentőségű helyen a Rima folyó partján épített erősség.⁶⁵

Ötödik és egyben utolsó példám Fülek fekvésére vonatkozik. Itt épp ellenkezőjét tapasztalhatjuk a leírásnak, mint az előző esetben. Istvánffy közli róla, hogy egy tartomány székhelye, amelyben nyolcvan lovas és gyalogos állomásozik sok önkéntessel kiegészülve, Joó az, aki kiemeli, hogy fekvése és építése miatt igen jól megerősített hely.⁶⁶

Ezekből jól látszik, hogy bármely szinten – mondatok, adatközlési szokások, szóhasználat – próbáltam is egyezést találni, egyelőre nem sikerült. Ezek alapján jelenleg azt állíthatom, hogy Joó leírását az 1593. év eseményeiről Istvánffy a párhuzamos szöveghely elkészítésekor nem használta fel. A két szövegben mindössze egyetlen helyen van egy szónál hosszabb egyezés: „Proximum erat Filekum”.

Nicolaus Reusner és műve

A jogtudós és polihisztor Reusner 1545 február 2-án született Löwenbergben. Családjának eredetileg Kelet-Magyarországon és Erdélyben voltak birtokai, majd Sziléziába költöztek, ahol Löwenberg környéken szereztek földet. A fiatal Nicolaus literátori képzettséget szerzett Wittenbergben, Melanchton mellett. 1563-ban Leipzigbe költözött, de hamar visszatért az egyetemre, hogy jogi tanulmányokat folytasson. 1588 vége felé Jénába hívták, ahol több jogi doktor távozása miatt azonnal kinevezték a jogi kar vezetőjévé. 1602. április 12-én itt is hunyt el, 58 éves korában.⁶⁷

Említett kiadványát csak online formátumban tudtam megtekinteni. Amint a címe is mutatja, a könyv különféle auktorok írásainak gyűjteménye,

az írások tárgya Magyarország a török háborúk idején, Moháctól egészen 1600-ig. Olvashatunk Belgrád elfoglalásáról és a mohácsi csatáról éppúgy, mint Eger 1552-es vagy Szigetvár 1556-os ostromáról. A szerzők között olyan nevek tűnnek fel, mint Brodarics, Sambucus és Forgách.

Joó, másodszer

Az 1593-as hadjárat őszi eseményeit megörökítő rész a 203–210. oldalakon található. A cím⁶⁸ szerint tehát ismeretlen szerző művéről van szó, a szöveg októbertől kezdve idézi fel a történeteket. Olvashatunk benne a felső-magyarországi csapatösszevonásokról, Szabatka és Fülek ostromról, majd az ezt követő eseményekről is. A szöveg Reusner által ismeretlennek nevezett szerzője, amint ezt szemléltetni fogom, meggyőződésem szerint Joó János.

Reusner ismeretlen szerzőjének elbeszélése, ha valóban az Apparatus historicusban fellelhető Joó-szöveg szolgáltatta hozzá az alapot, azért erős cenzúrán eshetett át, első olvasásra is feltűnik ugyanis, hogy a külföldi hadvezérek említett elmarasztalása nem található meg benne. Ezzel együtt is, amennyire kimutathatatlan volt a hasonlóság az előzőekben Joó és Istvánffy szövege között, most annyira látványos a megfelelés az Apparatus historicusban és a Reusnernél olvashatók között. Íme, néhány példa:

Amint látható, vannak helyek, amelyeknél a két szöveg nem felel meg egymásnak. Ezek túlnyomó többsége a Rerum memorabilium... szövegének elején található: a Reusnernél olvasható elbeszélés jórészt csak az észak-magyarországi eseményekkel foglalkozik, ellentétében az Apparatus historicusban találhatóval, amelyik a fehérvári ostromról és ennek közvetlen előzményeiről is beszámol. Ez a rész – ahol a két szöveg nem fedi egymást – összesen 31 mondatot tartalmaz, 29 olyat, amelyik Joónál megvan, de Reusner nem, és 2 olyat, amelyik fordítva. Az Apparatusban lévő ép oldalakon az én írásomban összesen 88 mondat található, vagyis a Rerum memorabilium...-ban található változat az első felét szinte teljesen elhagyta. Ezután még további nyolc helyen nem tudtam megfeleltetni egymásnak a két szöveget. Hol az egyik, hol a másik

⁶⁴ „Primis in castris Hardeccus propositi sui tenax et omnino Albae tentandae consilia animo complexus Nicolaum Istvanffium ad Palfium et Zrinium misit rogatum, ne suis eiusmodi consiliis reluctari vellent” Istvánffyus 1622, 613.

⁶⁵ „Erat id castellum a Filecianis Turcis paucos ante annos in ripa Rimae fluminis opportuno adversus nostros loco constructum,

sive versus Cassoviam et Sixonem, sive Agriam et Tocaium infestis armis excurrendum foret.” Istvánffy 1622, 617.

⁶⁶ „Proximum erat Filekum et arte et natura valde munitum” App.hist. |4r|

⁶⁷ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz76263.html>

⁶⁸ De expugnatione Filleci et aliorum quorundam castrorum narratio incerti Auctoris

szerzőnél hiányzik egy-egy mondat a másikhoz képest, van, amelyik az Apparatusban megvan, de Reusnerél hiányzik,⁶⁹ és van, amelyik fordítva, Reusnerrel olvasható, az Apparatusban nem.⁷⁰

Van néhány kevésbé lényeges eltérés is a két elbeszélés között, előfordul például, hogy a Reusner-nél olvasható változatban felcserélődnek vagy éppen kimaradnak szavak (3. táblázat).

Az is gyakran előfordul – többnyire melléknevek esetében –, hogy más alakban szerepel egy-egy szó. Erre jó példa a 4. táblázat.

A kisebb eltérések további típusa az, amikor a Reusner-féle változatban új szavak kerülnek a szövegbe, vagy hasonló értelműre cserélődnek (5. táblázat).

Mindezek ellenére a két szöveg közötti egyezések nyilvánvalók. Három nagy csoportjukat különböztetem meg. Az első csoport a szó szerinti átvételek csoportja. Ide soroltam azokat az eseteket, amikor a két változat egymásnak tökéletes tükörképe (6. táblázat).

3. táblázat.

Apparatus historicus

Ea, quae circa Cassoviam est, Hungaria potentes multarumque clientelorum barones et nobiles habet, qui magnam manum militarium hominum magnumque numerum equorum praestantissimorum maximis sumptibus alunt eaque pars regni rebus ab omnibus praestantissima nobilissimaque nobis est et fertilissima.

Rerum memorabilium

Ea quae circa Cassoviam est Hungaria, praepotens, multarumque, clientelorum Barones habet: qui magnam manum militarium hominum, equorumque praestantissimorum maximis sumptibus alunt: eaque regni pars ab omnibus praestantissima nobilissimaque nobis est, et fertilissima.

4. táblázat.

Apparatus historicus

Unde factum, ut nostri tanto liberius omnem expugnandi Fillecum apparatus producerent atque etiam tormentis non infestati scandere muros, aggeres, propugnacula ruinasque facilius possent.

Rerum memorabilium

Unde factum, ut nostri liberrime omnem expugnandi Fillecum apparatus producerent: atque etiam tormentis non infestati scandere muros, aggeres, propugnacula, ruinas facile possent.

5. táblázat.

Apparatus historicus

Voluit tamen nunc serio caesare mandante proficisci ad Ungaros, qui iam sponte avitae virtutis memores arma ceperant et suis sumptibus magnis coactis copiis in castris erant, eoque adduxit Germanorum non plane contemnendum numerum, praeter hunc apparatus etiam aliquem tormentorum.

Rerum memorabilium

Voluit tamen nunc vel vehi ad nostros; qui iam sponte avitae virtutis memores armae coeperant, et suis sumptibus magnis coactis copiis in castris erant: eoque adduxit Germanorum, quibus praeerat, non plane contemnendum numerum, praeter hunc apparatus etiam aliquem tormentorum.

6. táblázat.

Apparatus historicus

⁶⁹ „Ultrò enim omnes [1v] in hanc expeditionem veluti in sacrum quoddam bellum concurrerunt, ut vix aliquem ad militiam aptum domi mansisse existimares.” vagy „At dux exercitus, comes Hardekus, qui caeteris prudentior esse debebat, impatiens laboris et rei familiari curandae potius, quam militiae assuetudine nedum continuat ipsam obsidionem, sed ne [2r] quidem curare novit, quid vel prius vel posterius fieri debeat aut qua ratione in re gravi progredi oporteat.” (App. hist. [1v] – [2r]).

⁷⁰ „Superiori mea narratione de nostrorum ad Albam Regiam victoria dixi: bisariam nostros Hungaros divisos, duobus locis sus-

tinuisse hostium Turcarum et Sinasis Bassae bellum: mox Basam Budensem victum, fugatum, caesum; omnibus imedimentis bellicisque apparatibus captis; quae magna fuere, et opulens praeda.” és „Haec nunc brevissime, ut inter summas occupationes licet, unius aut duarum saltem horarum spacio, quae ab [204] altero nostro exercitu Cassoviano gesta sunt, et quae quoque arces ac quomodo captae, enarrabo: Primo tamen paucula dicere de nostris ducibus, qui illo in exercitu fuere, et qualis quantusque is fuerit, operae precium fore, duco.” (Reusner 1603, 203–204.)

Nec secus res, quam sperabant, accidit, quippe nostrorum pertinacia virtuteque hostes de ruinis in interiora oppidi compulsi, oppido non incruente potiuntur. Quippe nostrorum pertinacia virtuteque hostes de ruinis in interiora oppidi compulsi, oppido non incruente potiuntur.

Multi hostium, qui in superiores arces effugere non potuere, caesi sunt, capti nulli, relata ingens praeda et miles ditatus. Multi hostium, qui in superiores arces effugere non potuere, caesi, capti nulli: relata ingens praeda, et miles ditatus.

7. táblázat:

Apparatus historicus

Prima vero erat arx Zabotka prae oculis nostrorum praesidio lectissimorum Turcarum primum, deinde alta fossa aqua plena, ad haec duplici muro, altero, exteriori scilicet, e trabibus terrae opere firmo cum quatuor propugnaculis effecto, altero, qui inferior est, toto e solido lapide edificato egregie munita.

Oblata condicio, ut sine signis, sine instructu armorum singulis duntaxat accinctis gladiis singulisque vestitis tunicis omnibus salvis et integris abire liceat, accepta ab hostibus....

Rerum memorabilium

Prima erat pro nostrorum oculis arx Sabatka, praesidio lectorum Turcarum primum, deinde fossa aquis profundis plena, exteriorique munimento lignis et aggere structo quatuor propugnaculi, interiori autem tota lapidea munitio egregie provisiva.

Paciscuntur vitae corporumque incolumitatem: ut singuli singulis vestibus amicti, sine signis, sine armis et gladiis, incolumes dimitterentur.

8. táblázat:

Apparatus historicus

Hi iussi praevenire conatus hostium summo ardore praelii committendi feruntur in hostem, ut, quocumque tandem locorum hostis copiam pugnandi faceret, manus consererent, quod si minus assequerentur, castra quoque eorum oppugnant.

Ex auro, argento, [6r]prestantissimis equis (quorum tamen maiorem partem veneno infecerant), sericis vestibus, pellibus praeciosis, apparatu bellico, omnis generis victualibus, castrensibus incredibilis praeda acta est.

Rerum memorabilium

Hi connisi antevenire conatus hostium, summo ardore praelii committendi feruntur in hostem: ut quocumque tandem locorum hostis pugnandi copiam faceret, manus consererent: vel si id non, castra quoque, eorum oppugnant.

Ex auro, argento, praestantissimis equis, sericeis vestibus, pellibus preciosis, apparatu bellico omnis generis, victualibus castrensibus, incredibilis praeda acta est.

A második csoport a tartalmi átvételek csoportja. Ide azok az egyezések kerültek, amelyekben a tartalom túlnyomó részt közös, a szóhasználat nem. Ebbe a csoportba soroltam a mondatszintű eltéréseket is. Ilyenek például a 7. táblázatban szereplő esetek.

A harmadik csoport – és egyben a legnagyobb számú – a kisebb változtatással történt átvételek csoportja. Ide kerültek azok az esetek, amikor a két szöveg csak néhány szóban vagy mondjuk az igeidő használat (8. táblázat).

Mindezek után egymás mellé raktam a három szöveget is, hogy kiderüljön, vannak-e olyan egyezések, hasonlóságok, melyek csak a hármat egymáshoz viszonyítva tűnnek elő (9. táblázat). Ebből a következők derültek ki.

Amint látható, Szabatka ostromának leírásakor a három szöveg két különböző személyt emel ki, ám meglepő módon: Joó Apparatus historicusbeli változata Báthory Istvánt, a Reusner-féle Forgách Simont – amiként Isthvánffy is! Azt nehéz feltételezni, hogy az Apparatus nem tartalmazza Joó eredetijét, hiszen még a hibás Octobris is csak a margón került javításra. Ez a hely is bizonyítja azonban, hogy a Reusnernél olvasható változat összeállítója más szerző alapján is dolgozott. Talán ugyanabból a szövegből, mint Isthvánffy?

A három szövegben nemcsak eltérések vannak: akad egyetlen, ám feltűnő hasonlóság is, mindhárom ugyanazzal a kifejezéssel tér át Szabatka ostromáról Fülekére: „Proximum erat Filekum”.

9. táblázat.

Isthvánffy

Apparatus historicus

Rerum memorabilium

At illi vindictae et gloriae avidi tum sponte sua, tum a caesare iussi omnes iam in armis inque rerum gerendarum procinctu erant, Sabatcam invadendam constituerant cohortante eos atque impellente **Simone Forgacio**, clarissimo sene rebusque cum Losoncio et demum cum Suendio praecclare gestis insigni.

Haec duce illustri barone **Stephano Bathorii** constantia fortitudineque nostrorum tormentis primum quassata Deo adiuvante vi expugnatur tertio obsidionis die omnibus ad unum usque caesis hostibus, deinde vastatur igni funditusque deletur.

Cunctantem ambigentemque Tieffenbachium, Illustris Baro, quadraginta annorum continuis praefecturis, et rebus praecclare saepe gestis, aetatique honore illustris, pene septuagenarius senex **Simon Forgazius** serio hortatur, excitat, confirmat.

Proximum erat Filecum magnae apud Turcas et opulentiae praefecturae sedes, in qua octingenti equites et totidem pedites continue praesidium agitabant, praeterea magnus voluntariorum equitum et martalociorum pedestris ordinis militum numerus, qui per montes et saltuosa ea loca excurrendi et praedandi magnam habebant opportunitatem.

Convenerant in castra praeter militem stipendio conductum ac praesidiarium certatim nobilitas, senatores, equites, evocati, summi infimique et suas quisque copias militarem in modum instructas adduxerant, Stephanus Bathorius, Franciscus Dobo, Stephanus Homonnaius, cognomento Drugetus, Racocius et ipse Forgacius multique alii, quibus Tiffenbachus tormenta et eorum apparatus subministravit ac se duces praebuit itumque est primo impetu ad Sabatcam oppugnandam.

Proximum erat Filecum et arte et natura valde munitum, beghi, quem nos praefectum dicere possumus, praefectura inter Turcarum in Hungaria arces nominatissima et celeberrima, ex qua Agrienses nostri aliique illarum partium milites perpetuo bello vexati fuere.

Ungarorum duces in castris fuerunt praecipui comes Stephanus Bathorii, Franciscus Dobo, Simon Forgach, Sigismundus Rakoczii, Stephanus Homonnai et quidam alii, quisque eorum amore patriae, quibus potuit, maioribus copiis instructus.

Proximum erat Fillecum et arte et natura valde munitum; Begi (quem nos Barone dicere possumus) praeseectura inter Turcarum in Hungaria arces nominatissima et celeberrima: ut quae Agriensem et nostros nusquam interrupta felicitate, perpetuo bello vexasset.

Feltűnő számomra az északi hadszíntér hadvezéreinek a listája is. Szerepel mind az Apparatusban, mind a Historiában – és teljesen hiányzik a Reusnernél olvasható változatból. Mivel a Rerum memorabilium...-ban egygel előtte lévő szöveg is szerző nélkülinek nevezett,⁷¹ ezért felvetődött bennem a kérdés: lehet, hogy az a szöveg is Joótól származik és ott lesz a hadvezérek felsorolása? Mert, ha igen, akkor nemcsak a második incerti auctoris szöveg elején lévő nagyjából harminc mondat lehet

meg benne, hanem az Apparatus historicusból hiányzó részek is megkerültek – volna. Ez a rész szintén az 1593-as év végi eseményekkel foglalkozik, így szereplői, helyszínei szinte azonosak a Joóéval, azaz az Apparatus historicusban olvashatóval. Részletességét, adatközlését tekintve e szöveg valahol az Apparatus és a Historiae között helyezkedik el. Többször is végignézttem, egyező helyeket, hasonló szóhasználatot keresve, de az eredmény nem igazolta a váradózkodásomat. Például Reusner első is-

⁷¹ Brevis rerum inter Turcas et Christianos per Hungariam et Croatiam a mense Septembri anni M. D. XCIII. usque ad initium anni sequentis gestarum Narratio. Reusner 1603, 189–203.

meretlen szerzője következetesen másként írja a tulajdon- és személyneveket, mint a második (azaz lényegében Joó). Az elsőnél Sinanus, a másodiknál Szinan, az elsőnél Albam Regalem, a másodiknál Albam Regiam, az elsőnél Hungariam, a másodiknál Ungariam. Hasonló mondható el az ígehasználatokról is: amíg az első szerző inkább praesens perfectumban használta az igéket, addig a második praeteritum imperfectumban, stb. Mindezek alapján jelenleg azt feltételezem, hogy a két incerti auctoris szöveg nem azonos szerzőtől származik (9. táblázat).

Források

Isthvanffius 1622 *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, Sumptibus Aninii Hierati. Anno MDCXXII.* 611–620. <https://play.google.com/books/reader?id=djXdX5t1q4sC&pg=GBS.PP5>

App. hist. OSZK Kt Fol. Lat. 3606/1. kötet, 1r–9r
Reusner 1603 *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus, a capta Constanti napoli usque ad hanc aetatem nostram, bello, militiaque gestarum. Exegeses sine narrationes illustres variorum et diversorum auctorum. Recente Nicolao Reusnero iurisconsulto comite palatino caesareo, consil. sax. Francofurti, impensis Claudii Marnii, et haeredum Joannis Aubrii. MDCIII.* 203–210. <https://reader.digitale-sammlungen.de//resolve/display/bsb10353020.html> (2020.04.18.)

Szekfü Gyula: *Török történetírók III.*, Bp., 1916, 94–95.

Felhasznált irodalom

Bagi Zoltán: A birodalmi kerületek és a tizenöt éves háború In: Veres Gábor - Berecz Máttyás (szerk.): *Hagyomány és megújulás - Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében.* Eger, 2008., *Studia Agriensia*; 27., 247–259.

Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme <https://mek.oszk.hu/09400/09477/html/index.html> (2020.04.18.)

Fazekas István: *A Magyar (Udvari) Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*, Bp., 2018. http://real-d.mtak.hu/1150/7/dc_1578_18_doktori_mu.pdf (2020.04.18.)

H. Németh István: Végvárak, városok, hadsereg-szállítók. A felső-magyarországi városszövetség

és védelmi rendszer 1526–1593. In.: *Történelmi Szemle*, 3-4. szám, 2000, 203–243.

Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háborúban. In.: *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. évf., 4. sz., 1991, 3–52.

Kruppa Tamás: Szinán nagyvezír ismeretlen levele 1593-ból. Adalék az oszmán haditervekhez a tizenöt éves háború kezdetén, In.: *Aetas*, 2002, 1. szám [https://epa.oszk.hu/00800/00861/00021/\(2020.04.18.\)](https://epa.oszk.hu/00800/00861/00021/(2020.04.18.))

Nagy Gábor: A váci püspök esete a személynőkkel meg a nádori helytartóval (Adalék a hosszú háború korának történetírásához), In.: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 2004. (tom. 9) fasc. 4, 151–170.

Nagy Gábor: „...Én nem vagyok sem Istvánff, sem mágnás...” Források a kortörténetíró Joó János életéhez és korához. In.: *Fons*, XVI., 2009., 471–514.

Nagy Gábor: „...non memoris disrumpe silentia let-hes, in quibus Hungariae facta sepulta iacent.” A Balásfi-életrajzról. In.: Ács Pál – Tóth Gergely (szerk.) „A magyar történet folytatója” Tanulmányok Istvánff Miklósról, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 103–123.

Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 1997:2, 257–288.

Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999 <https://docplayer.hu/1748357-Palffy-geza-a-csa-szarvaros-vedelmeben-a-gyori-fokapitanysag-tortenete-1526-1598.html>

Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2010.

Péter Katalin (szerk.): *A magyar arisztokrácia családi kapcsolattrendszere a 16–17. században*, 2008. https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/index.htm?fbclid=IwAR04EzqVuyYQ6530JxxP5hobXTyp3kL48exoyJ4XeIa-MBxV4liXZZ6sK_k (2020.04.18.)

Szabó Tímea: *Egy 16. századi kéziratos Magyarország-térkép geokartográfiai vizsgálata*, Bp., ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék 2014.

Tóth Sándor László: Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben, In.: *Hadtörténelmi Közlemények*, 29. évf., 2. szám, 1982, 159–171.

Tóth Sándor László: Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-romhányi csata, In.: Hadtörténelmi Közlemények, 1999., 1. sz., 1–22.

Tóth Sándor László: A „szináni ajánlat” (Oszmán vazallus államok létesítésének terve 1593-ban), In.: Aetas, 2002, 1. sz. <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00021/> (2020.04.18.)

Végh Emese: „Méltók erre a szigeti vitézek” Horváth Márk szigeti kapitány ostromjelentésének továbbélése Tőke Ferenc versében és Johannes Sambucus elbeszélésében, In.: Fons, 2018, 25. évf., 2. sz., 187–224.

NŐI ÉLETHELYZETEK AZ 1526–1608 KÖZÖTTI MAGYARORSZÁGON
EGYKORÚ FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Szabó Noémi

szabonoemi997@gmail.com

Témaválasztás

Középiskolai és egyetemi tanulmányaimnak egyaránt része az a tapasztalat, hogy a nők történeti emlékezetben való megjelenítése nagyon ritka. Amennyiben mégis említésre kerülnek, egy férfi hatalmi szférájába tartozóként ismerjük meg őket: leányként vagy feleségként. A nőtörténet és a korai újkor iránti érdeklődésem eredményezte, hogy minél alaposabban meg akartam ismerni e korszakban a nők élethelyzeteit, ezért két forrástípust választottam, amelyek az 1526–1608 közötti magyar történelmet vagy annak egy részét dolgozták fel és képet kaphatunk belőlük a nők életéről.

Az említett korszakhatárok maguktól értődnek, hiszen előbbi Szülejmán második magyarországi hadjáratát jelöli, utóbbi II. Mátyás trónra kerülésének éve. E két dátum jól jelképezi a háborús viszonyok állandósulását, illetve elmúlását Magyarországon, ezekkel szorosan összefügg a nők életének a megváltozása. Mivel a férfiak folyamatosan katonai vagy, amint elsősorban a levelek mutatják, politikai feladatokat láttak el, a békeidőben végzett tevékenységeik – például az uradalom irányítása – a nőkre hárultak,¹ akik így egyre önállóbbá váltak.² A háborús viszonyok közepette a férfiak halálozási aránya is növekedett, ennek következtében a nők előtt folyamatosan szűkültek a házassági lehetőségek, valamint a háborús körülmények tartóssá válásának következménye volt a nők ellen elkövetett erőszak állandósulása is.

A dolgozat a nőtörténet szakirodalmának áttekintésével kezdődik, amit az elbeszélő források és azok szerzőinek bemutatása követ. A fő szakaszban

elsőként az elbeszélő művekben ábrázolt női élethelyzeteket mutatom be különböző kategóriákba rendezve: szó lesz a nők áldozatként és cselekvőként való megjelenítéséről, ezután a nők megítélésével foglalkozom, végül rendhagyó nőábrázolásokat mutatok be. Ugyanezen szakasz másik nagy részét a női levelek alkotják, amelyeket szintén kategorizáltam, az életszakaszok mentén haladva tárgyalom a különböző eseményeket (keresztelő, házasság stb.), de szó esik arról is, hogy mi minden tartozott a nők feladatai közé, amikor egy uradalmat kellett irányítaniuk. Végül mellékletben közlöm a feldolgozott levelek (1. melléklet), valamint az azokban megjelenő ételek, italok, ruházati termékek listáját (2. melléklet).

Szakirodalmi áttekintés

Először tehát érdemes áttekinteni a korai újkort érintő, magyar nyelven megismerhető nőtörténeti kutatásokat az eltelt körülbelül 30 évből. Kezdetnek két, középkorral foglalkozó munkát olvastam el. Shulamith Shahar a művében elkülöníti a nőket illető közjogokat és a törvény adta jogokat.³ Annak megfelelően, hogy a nők a korban választható két lehetőség – apácaság vagy házasság – közül melyikkel éltek, bemutatja, hogy mindkét esetben előfordulhatott, hogy (főként földesúri) hatalmat szerezhetek és gyakorolhattak.⁴ A másik könyv szerzője, Georges Duby több témát is érint, például kiemeli három tulajdonságot, amelyeket a korban a három fő női bűnnek gondoltak: a nők egyrészt ellenállnak az isteni akaratnak (hiszen próbálnak beavatkozni az élet történéseibe titkos praktikákkal), másrészt

¹ Lengyel 2014: 75–76.; Gaál 2019: 25.

² Péter 2012: 17.

³ Közjog volt például, hogy a hűbéri birtokot örökölte a nő, egy zárdafőnöknő például kormányzási hatalommal rendelkezett zárdája hűbérbirtoka felett. (Shahar 2004: 23–24.) Törvényadta joga

volt egy nőnek, hogy tulajdonjoggal rendelkezett, vádat is emelhetett – bár ezt korlátok között, például testi sértés, bántalmazás és nemi erőszak ügyében, bizonyos esetekben pedig egy nőt is gyámként jelölhettek ki – persze egy férfi mellett. (Shahar 2004: 25–28.)

⁴ Shahar 2004: 22–25.; 55–63.; 194–198.

engedetlenek (házastársukkal folyamatosan harcolnak), ennek következménye a harmadik fő bűnük, a parázñaságra való hajlam.⁵ Erre az elbeszélő művek nőábrázolásának bemutatása során vissza fogok térni.

A témámra fókuszálva elsőként Pető Andreát említem, hiszen – bár kutatási területe nem a korai újkor – a magyarországi nőtörténeti vizsgálatok folyamatának összegzését ő végezte el.⁶ Kéri Katalin legfrissebb műve összefoglalást ad a magyarországi újkori női művelődésről, mindezt párhuzamosan tárgyalja a legújabb nőtörténeti eredményekkel.⁷ A szakirodalom bemutatását az általam vizsgált korszakra szűkítve érdemes a nők életének fontosabb állomásait összhangban folytatni. A gyermekek megszületésével, nevelésével Péter Katalin tanulmányain⁸ keresztül ismerkedtem meg, aki kiemelte, hogy a gyermekekről való gondoskodás elsődlegesen még az arisztokrata nők esetén is az anya feladata volt, nem pedig a cselédeké.⁹ A lánynevelés során fontos szerepet töltött be a vénasszony, feladatait és szerepét – többek között felügyelhetett a gyermekekre és az udvar élelmezésének irányítását is ő végezte – Nagy Anita összegezte.¹⁰ A családfők számára a legfontosabb cél a lányok kiházásítása volt, Péter Katalin külön kötetet szentelt a házassági piac és a házasság intézményének bemutatására a kora újkori Magyarországon.¹¹ Példás feleségekkel ismertette meg az olvasót Takáts Sándor,¹² a házastársak kapcsán Péter Katalin arra is felhívta a figyelmet, hogy már abban a korban is előfordult, hogy a nők és a férfiak egyenrangú felek voltak, egyáltalán, voltak hivatalos ügyeket intéző nők.¹³ Erdélyi Gabriella a kora újkori nők helyzetét és szerepét is kutatva foglalkozott többek között a házasságtöréssel,¹⁴ családi levelezéssel,¹⁵ illetve a nők özvegyi sorsával is.¹⁶ Az özvegyek és árvák életét Horn Ildikó is bemutatta,¹⁷ az arisztokrata özvegyekről és az őket illető jogokról Horváth Ágnes írt.¹⁸ A mindennapi életéről, művelődéséről és a nők közéleti szerepéről a Várkonyi Gábor által végzett kutatásokból

tájékozódottam.¹⁹ A lakóhely jellegzetességeit, a legszűkebb otthoni környezetet Radvánszky Béla,²⁰ az étkezési szokásokat és a táplálkozást pedig Benda Borbála által ismertem meg.²¹ A női művelődésről,²² a szabadidő eltöltéséről és a korabeli szórakozási lehetőségekről²³ többen is folytattak vizsgálatokat.

Az általam felsorolt kutatók főleg levelezéseket, mégpedig inkább 17. századiakat használtak forrásként. Bár Péter Katalin említi Forgách Zsuzsanna²⁴ és Kendi Anna történetét (utóbbi helyet kap a dolgozatomban), a többiek arisztokrata nők levelein keresztül mutatják be a korabeli élethelyzeteket. Tárgyalják például Nyáry Krisztina (Horváth, Nagy, Erdélyi), Czobor Erzsébet²⁵ (Horváth), az Esterházyak 17. századi levelezését (Erdélyi, Horn).²⁶ A leggyakrabban megjelenő 16. századi levelek a Nádasdy-Kanizsai házaspáré (Várkonyi, Nagy). Ezeken kívül a hivatalos iratok is megjelennek bázisként (Erdélyi, Péter), de ezek túlnyomó többsége is főleg 17. századi. Szakdolgozatomban újdonsága tehát elsősorban nem abban áll, hogy kora újkori magyarországi női élethelyzeteket kategorizál és mutat be, hanem abban, hogy a közismert arisztokrata levelek mellett a 16. századi elbeszélő szövegeket is felhasználtam.

Forrásválasztás

A kutatáshoz kiindulási pontként két egykorú forráscsoportot választottam: elbeszélő szövegeket és arisztokrata női leveleket. A választást különösen izgalmassá teszi, hogy az első csoport szerzői csak férfiak, akik szövegeiket válogatott, de nagy közönségnek szánták,²⁷ a második pedig csak nők, akiknek magyar nyelvű levelei csupán egy-egy emberhez szóltak.

Az elbeszélő szövegek körébe 32 szerző művei tartoznak, ezeknek a válogatás során két kritériumnak kellett megfelelniük: részben vagy egészben

⁵ Duby 2000: 223–226.

⁶ Pető 2006.

⁷ Kéri 2018.

⁸ Péter 1996a és 1996b.

⁹ Péter 1996b, 31.

¹⁰ Nagy 2007.

¹¹ Péter 2008.

¹² Takáts 1982.

¹³ Például ingatlanügyeket és bírósági eljárásokat intéztek, ezek kapcsán főként jobbágyfeleségeket említ. (Péter 2012.)

¹⁴ Erdélyi 2007., Erdélyi 2017.

¹⁵ Erdélyi 2019.

¹⁶ Erdélyi 2020., Erdélyi 2021.

¹⁷ Horn 1996.

¹⁸ Horváth 2007.

¹⁹ Várkonyi 2005., Várkonyi 2007.

²⁰ Radvánszky 1896., Radvánszky 1879a., Radvánszky 1879b.

²¹ Benda 2004.

²² Szabó 2014a., Monok 2014.

²³ Schustler 1912., Székely 1987., Kustán 2005.

²⁴ Róla lásd: Deák 1885.

²⁵ Férjéhez írt leveleiről legújabban: Bíró 2020.

²⁶ Legújabban Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése: Viskolcz–Zvara 2019., valamint Esterházy Pál és Thököly Éva levelezése: Viskolcz–Zvara 2022.

²⁷ A 16. századi történetírásról legújabban: Tóth 2019.

fedjék le az 1526 és 1608 közötti időszakot, és legyenek elérhetőek magyarul. Található közöttük krónika, história, napló- és emlékirat-szerű feljegyzés, kronológia, valamint útleírás is. A vizsgált korszak egészét felöleli Hain Gáspár²⁸ krónikája, Isthvánffi Miklós²⁹ országtörténete és Somogyi Ambrus³⁰ históriája. Hain műve a Szepességre fókuszált, a szöveg vonatkozó részének megírásakor egykorú forrásokra is támaszkodott, Isthvánffi szövege az 1490-től 1607 végéig történeteket foglalja össze, ugyanez igaz Somogyira, aki 1607 helyett az 1606. évvel zárja művét. Gersei Pethő Gergely³¹ krónikájának az 1527 és 1604 közötti évekről szóló részét dolgoztam fel.

Többben csak az időszak egy részéről írtak: Brodaries István³² a mohácsi ütközetet mutatja be, amelynek résztvevője is volt, Caspar Ursinus Velius³³ itt felhasználta szövege szintén a mohácsi csatáról írt beszámoló. Zernegh János³⁴ emlékirata II. Lajos halálával veszi kezdetét és János király halálával zárul. János uralkodásáról Szerémi György³⁵ is írt, históriájában az 1450-es évek és az 1541 között történeteket ismerteti. Mindszenti Gábor hosszabban ír naplójában³⁶ Szapolyai János haláláról. Egy-egy eseményt beszél el a mohácsi vész és Buda török kézre kerülése közötti évekből többek között Andronicus Tranquillus,³⁷ aki 1527 és 1530 között történetekről emlékezik meg, valamint ide sorolható Melchior Soiter,³⁸ aki az 1538. évi pannóniai háborút mutatja be, és Verancsics Antal³⁹ is, aki szintén

az 1538. és 1539. évi eseményekről ír. Ő és Heltai Gáspár⁴⁰ csupán egy-egy mondatot írnak 1541 előtti eseményekről a művükben. Forgách Ferenc⁴¹ terjedelmes emlékirata János Zsigmond korát öleli fel, az 1570-es évekkel zárul. Töke Ferenc⁴² és Tinódi Sebestyén⁴³ a várháborúk idejének történéseiről írnak, mindketten egy-egy históriás énekben. Johannes Brutus⁴⁴ általam feldolgozott história-töredéke Buda 1541. évi török kézre kerülését örököltette meg, míg Johannes Martinus Stella⁴⁵ négy levelében 1543. és 1544. évi magyarországi török sikerekről olvashatunk. Jóval hosszabb időszakot foglal magába Christianus Schesaeus⁴⁶ töredékesen fennmaradt műve: Szapolyai végrendeletével indul és az 1566. évi szigetvári ostrommal ér véget. Kronológiát írt Siegler Mihály⁴⁷ és Oláh Miklós,⁴⁸ Gregoriáncz Pál⁴⁹ pedig földrajzi szöveget, mégis említést tesz benne Nádasdy Tamásról és Kanizsai Orsolyáról. Hans Dernschwam⁵⁰ útinaplójában szintén találkoztam nőkről tett említésekkel.

A 16. század utolsó harmadára térve: Caspar Piltz⁵¹ az 1584. évben történt dobsinai török betörést örököltette meg, míg Tardy György⁵² Rákóczi Zsigmond 1588-as szikszói győzelmét. Baranyai Decsi János⁵³ históriájában az 1592 és 1598 között történeteket ismerhetjük meg, Szamosközy Istvánt⁵⁴ pedig Baranyai Decsi folytatójának is tekinthető,⁵⁵ az általam megismert történeti műve ugyanis az 1598., az 1599. és az 1603. évről ír. Báthory Zsigmond 1595. évi cselekedeteiről Jacobinus János⁵⁶

²⁸ Az 1632–1687 között élt gimnáziumi rektorról, az általam vizsgált szövegrészlet forrásairól és azok utóéletéről lásd: Szabó 2014b.

²⁹ 1538–1615 között élt, királyi titkárként, majd nádori helytartóként működött, életére legújabban lásd: Nagy 2018.

³⁰ 1564 és 1637 között élt, történetíró és notárius, életére lásd: Szebelédi 2013.

³¹ Feltehetően 1570 és 1629 között élt, pályájáról lásd: Bartoniek 1975: 404–412.

³² Az 1471 és 1539 között élt pécsi, majd váci püspök életéről: Kasza 2015.

³³ Az 1493 és 1539 között élt humanistáról és udvari történetíróról: Kasza 2020.

³⁴ Életéről lásd: Nagy 2012.

³⁵ Az 1490 és 1558 között élt papról: Szebelédi 2017, 134–146.

³⁶ A szerzőség kérdéséről és a mű keletkezéséről lásd: Fazekas 2009.

³⁷ Történetíró, aki 1490 és 1571 között élt, életére lásd: Lukinich 1923.

³⁸ Történetíró, aki jogot végzett. Életére lásd: Kooistra 2015.

³⁹ 1504–1573 között élt érsek és királyi helytartó, pályájáról: Gyulai 2015.

⁴⁰ Életéről és működéséről lásd: Kulcsár 1981.

⁴¹ Az 1535 és 1577 között élt történetíró élete, pályája: Almási 2006.

⁴² A protestáns pap életművéről lásd: Kovács 2004.

⁴³ Feltehetően 1510 és 1556 között élt, munkásságáról: Szakály 1984.

⁴⁴ Az udvari történetíró pályájáról: Petneházi 2021.

⁴⁵ Némalföldi származású, pályája: Palotás 2015.

⁴⁶ 1535 és 1585 között élt, a lelkész életpályájáról lásd: Hegedűs 1916.

⁴⁷ 1585-ben hunyt el, jogi és teológiai tanulmányokat is folytatott, jegyző, lelkész, életére lásd: Bartoniek 1975: 153–157.

⁴⁸ 1493–1568 között élt királyi helytartó, érsek, pályáját Szilágyi Emőke Rita és Fazekas István kutatja. (Például: Szilágyi 2021.; Fazekas 2005.)

⁴⁹ 1565-ben hunyt el, humanista, jogtudós, püspök, később kalocsai érsek, pályája: Varga 2010.

⁵⁰ 1494–1568/69 között élő, patricius családból származó titkár, pénztáros, diplomata, élete: Tardy 1984.

⁵¹ 1552 és 1605 között élt, lelkész, pályája: Zoványi 1977: 2228.

⁵² Feltehetően 1560 és 1622 között élt, esperes, élete: Szabó 1999.

⁵³ 1560 és feltehetően az 1600-as évek eleje között élt, humanista, tudós, közmondásgyűjtő, életművéről: Kulcsár 1982: 7–9.

⁵⁴ 1570 és 1612 között élt, tanulmányait Heidelbergben és Padovában végezte, udvari történetíró, pályájáról: Sinkovics 1981: 7–25.

⁵⁵ Báthory Zsigmond udvarában zajlott tevékenységükre lásd: Balázs–Monok 1987.

⁵⁶ 1574 és 1603 között élt, kancelláriai titkár, élete és pályája: Szvorényi 2021.

rövid elbeszélésében is olvashatunk, Csíkszentkirályi Bors János⁵⁷ krónikája is az 1595. évvel kezdődik és az 1619. évvel végződik (azaz kicsit kilóg az általam választott keretből).

Az említetteken túl elolvastam Oláh Miklós *Hungariáját*, Wolfgang Lazius⁵⁸ 1556. év eseményeit leíró, valamint Zsámboky János⁵⁹ ugyancsak ez évi szigeti ostromát ismertető szövegét, és Georg Reicherstorffer⁶⁰ útleírását is. Mivel egyáltalán nem találtam bennük nőkre való utalást, ezért hivatkozni sem fogok rájuk.

A másik forráscsoport a (többnyire arisztokrata)⁶¹ nők által írt leveleké, amelyek 1526 és 1608 között keletkeztek és magyar nyelven íródtak. Ez a kategória 580 darab általam elolvasott és feldolgozott levelet tartalmaz, amelyek négy nagy levélgyűjteményből tevődnek össze (Svetkovics Katalin,⁶² Kanizsai Orsolya⁶³ és Zrínyi Dorica⁶⁴ levelei, valamint a Deák Farkas által kiadott gyűjtemény megfelelő része),⁶⁵ íróik többek között olyan jelentős famíliákból kerültek ki, mint a Forgách, a Paxy, a Révay és a Thurzó.

Szakdolgozatomban különböző kategóriákba csoportosítva mutatom be, hogy milyen női élethelyzetek kerülnek ábrázolásra a történetírói szövegekben, illetve, hogy melyek a levelek fő témái. Három kérdésre kerestem választ: lehetséges-e, hogy tipizáljuk az egykorú történetírók nőábrázolásait, van-e ezek között minőségi különbség, végül pedig – ám mégis elsősorban – arra, hogy létezik-e bármilyen átfedés a két forráscsoport, az elbeszélő források és a levelek ábrázolásmódjai között?

Női élethelyzetek ábrázolása az elbeszélő művekben

Az alábbiakban az egyes szövegek valóság tartalmával nem foglalkozom, azokat kizárólag a nőábrázolás szempontjából vizsgálom.

1. A nő mint szenvedő

1.1. Említés tömegesen

1.1.1. A rémület megjelenése

A háborús helyzetek kapcsán elsőként az érzelmekről, a lelki hatásokról kell említést tenni, hiszen ezek ábrázolása a historikusok szövegeinek szerves részét képezi. A „könnyörgés”, „jajgatás” és „sírás” szinte kivétel nélkül előfordul a nőkről és gyermekekről szóló szövegrészekben. Istvánffy úgy fogalmaz, hogy a nő eredendően fél: „az asszonyállatoknak és siránkozó gyermekeknek félékeny nemzetsége...”,⁶⁶ Piltznél „[a] tarka tömeg kiáltozása, a gyermekek sikoltása, a gyermekágyasok jajgatása – kimondhatatlan vala.”⁶⁷ Hasonlókat ír Baranyai Decsi⁶⁸ is, Schesaeusnál arról olvashatunk, hogy a könnyörgés bátorságot ad,⁶⁹ de még az is előfordult, hogy a könnyörgés és a jajveszékeltés együtt szerencsét hozott: Soiternél a győzelem a hangos könnyörgés eredménye volt, ugyanis „csoda módjára felhangzott a harcképtelenek, vének, gyermekek, anyák hangja.../...akik szívük mélyéből nagy fennszóval könyörögtek Isten segítségéért, oltalmáért és könyörületéért. Az ellenség pedig a jajongók kiáltásától megrettent, azt hitte, hogy a városka tele van katonával, odahagyta az ostromot...”⁷⁰ Hasonlót olvasunk Somogyinál is, „a háborúhoz nem szokott gyermekek és asszonyok hatalmas tömege olyan lármás jajgatásba kezdett, hogy a támadók ettől nem is annyira megrettentek, mint inkább meglepődtek, s ezt kihasználva valahogy visszaverték a rohamot.”⁷¹

1.1.2. Menekülés, inség, özvegyiség

Minden korra jellemző, hogy háború esetén a nőket, időseket és gyermekeket minél távolabb akarták tudni az ütközet helyszínétől. Erre két lehetőség kínálkozott: vagy egy jól védhető, vagy pedig egy távolabbi, néptelen helyre irányították őket, ahol biztonságban megvárhatták az adott ütközet végét. Az

⁵⁷ Életéről alig tudunk: Kruppa 2015: 143–145.

⁵⁸ 1515–1565 között élt, udvari történetíró, orvos, életére lásd: Kasza 2018.

⁵⁹ Laziushoz hasonlóan ugyancsak udvari történetíró és orvos, életéről: Almási–Kiss 2013.

⁶⁰ 1495/7 körül született, az 1550-es évek végén hunyt el, földrajzíró, humanista, királyi titkár, diplomata, pályájáról és művéről lásd: Szabadi 1994.

⁶¹ Bár e dolgozatban a levelek szerzői egy-két kivétellel arisztokrata nők, fennmaradtak polgárasszonyok levelei is, példa erre: Bakonyi 2017.

⁶² Terbe 2010: 45–257.

⁶³ Vida 1988: 5–285.; Szalay–Károlyi 1882: 69–113. Kanizsai Orsolyáról legújabban: Varga J. 2020.

⁶⁴ Gramantik 2012: 39–99.

⁶⁵ Deák 1879: 1–209.

⁶⁶ Istvánffy 2009: 61.

⁶⁷ Piltzius 1903: 47.

⁶⁸ Baranyai Decsi 1982: 343.

⁶⁹ „...hogy körülállnak az asszonyok apró, / kis csecsemőikkel, kezüket felnyújtva az égre, / s védő oltalomért most hozzátok könnyörögnek.” (Schesaeus 1982: 455.) Hasonló: Somogyi 2013b: 65.

⁷⁰ Soiter 2007: 33–34.

⁷¹ Somogyi 2013a: 64.

előbbi esetre említ példát Stella, aki azt írja az 1543. évi esztergomi ostromról, hogy „a betegeknek, a gyengéknek és az asszonyoknak megparancsolták, hogy húzódjanak a felső várba, nehogy, ha az ellenség ismét hasonló makacssággal ostromra indul, lassúságuk miatt valami veszedelmet szenvedjenek.”⁷² Néptelen helyre való visszavonulásról olvashatunk Szamosközynél: „többeknek sikerült idejében az úttalan erdőségekbe menekülni”.⁷³ Ahogyan Várkonyi is említi, ez az állandósult háborús helyzet azt eredményezte, hogy az alföldi települések (többnyire falvak) teljesen elnéptelenedtek, ezek korábbi lakói a mezővárosokban kerestek menedéket, ahol nagyobb védelmet reméltek.⁷⁴ Előfordult azonban, hogy a megvédendő tömegeket nem sikerült időben biztonságba helyezni, ilyen esetben a győztes kegyelme kimutatásának része lehetett, hogy megkímélte az életüket. Baranyai Decsi leírja: a Fülek várát feladók alkudozni kezdtek arról, hogy „feleségükkel, gyermekeikkel együtt hagyhassák el a várat.”⁷⁵

Az imént említett védett helyre húzódás mellett minél többen próbáltak elmenekülni gyermekeikkel és néhány holmijukkal, remélve, hogy új életet kezdhetnek és nem kerülnek fogságba, nem gyilkolják meg őket. Általános menekülésről és pánikról számol be Szamosközy, Vádról „öregek és asszonyok magatehetetlen, a sirástól, az úti fáradalmaktól és az éhezéstől kimerült”⁷⁶ tömege próbál menekülni. Különösen nehéz helyzetben voltak a várandós nők és a kisgyermekes anyák, gyermekeiket próbálták kimenekíteni, ahogy Tardy is írja, „[m]agzatjához mindön embör szalada, – / Karon fogva az mint löhet elfuta.”⁷⁷ Sokszor azonban, mivel meglehetősen lassan haladtak, lemaradtak és meghaltak. A legtragikusabb esetről Szerémi számol be: „[e]gyes szegény asszonyok az árokban földet szórtak rájuk, a csecsemőikre. És mondták, kik tudtak beszélni: Édesanyám, ne temess el engem, igazán nem sírok. Így a magyar asszonyok keserűséggel siratták gyermekeiket, s mondták: Jaj, jaj,

nekünk, magyaroknak, micsoda gonosz korba jutotunk.”⁷⁸ A gyermekek haláláról és az anyák egyéb tetteiről a következő fejezetben bővebben lesz szó.

Ha egy nő az őt körülvevő veszélyt és nehézségeket csodával határos módon túlélte, akkor leggyakrabban özvegyként folytatta az életét, a háborús helyzetek állandósulásával folyamatosan nőtt az özvegyek tömege.⁷⁹ Az életük nem lett könnyebb, hiszen semmiféle segítséget nem kaptak, szinte koldusként éltek tovább egyedül, vagy – ha ők is életben voltak – gyermekeikkel együtt, mint ahogyan ezt Forgách is ábrázolta.⁸⁰

1.1.3. Rabságba hurcolás

Sikertelen menekülési kísérlet esetén a nőket és gyermekeket az ellenség leggyakrabban fogságba vetette, elhurcolta, a legjellemzőbb az volt, hogy rabszolgának adták el őket, amint ez például Piltz szövegében többször is megjelenik: „... a feleségét, férjét, az ölelő karokba szorított gyermekeit, a mátkáját és mint vették és vásárolták meg ezeket készpénzen a lelketlen kalmárok.”⁸¹ Tardy „[g]yöngeszüzek mönyecskéiknek fogságát”⁸² idézi fel, Baranyai Decsi magyar,⁸³ tatár⁸⁴ és török⁸⁵ elkövetőket említ, akik „számlálhatatlan férfit és nőt gyászos rabságba hurcoltak”,⁸⁶ Somogyinál pedig „[v]álogatás nélkül fűzték rabláncra és verték bilincsbe a rokkant öregeket és az asszonyokat.”⁸⁷ Gersei Pethő szövegrészlete ritkaság, hiszen nem csupán arról ír, hogy nemeseket hurcolnak el, hanem a létszámot is leírja, hogy a szigetvári bég vezetésével a török a portyázások során „[s]ok nemes ember gyermekét, és nemes asszonyokat vivén rabságra magával.../...honnan mindenestül 340 rabot hozot el magával.”⁸⁸

A rabságba hurcolás az elitet is érintette, több történetíró is említést tesz Dobó Istvánról és feleségéről, Sulyok Sáráról, akik 1556-ban együtt kerültek Jagelló Izabella fogságába, a szamosújvári börtönbe, mivel Habsburg Ferdinándot támogatták.⁸⁹

⁷² Stella 2008: 145. Továbbá: Szamosközy 1981: 325.

⁷³ Szamosközy 1981: 303. Továbbá: Stella 2008: 140., Verancsics 2008: 95.

⁷⁴ Várkonyi 2010: 26.

⁷⁵ Baranyai Decsi 1982: 124., Ezen kívül: Verancsics 2008: 93., Baranyai Decsi 1982: 280.

⁷⁶ Szamosközy 1981: 156., Szamosközy 1981: 450–451.

⁷⁷ Tardy 1871: 110.

⁷⁸ Szerémi 1979: 125.

⁷⁹ Horn 1996: 64.

⁸⁰ Forgách 1977: 885–886. (1566. évi szigetvári ostrom.)

⁸¹ Piltz 1903: 50. Hasonló: Piltz 1903: 49–50.

⁸² Tardy 1871: 108.

⁸³ Baranyai Decsi 1982: 281–282.

⁸⁴ Baranyai Decsi 1982: 127.

⁸⁵ Baranyai Decsi 1982: 148.

⁸⁶ Baranyai Decsi 1982: 157–158.

⁸⁷ Somogyi 2013a: 67.

⁸⁸ Pethő 1660: 175.

⁸⁹ Részlet ruszka Dobó István végrendeletéből: „legkedvesebb házastársam az ő irántam való szeretetéből a nyomorúságokat és fogságokat együtt elszenvedve, az oly nagy szerencsétlenséget mellettem viselte el...” (Csiffáry 2014: 64.)

Bár e fejezet tömeges és név nélküli említéseket tárgyal, Sulyok Sára, mivel egyik historikus sem nevezi meg, itt kap helyet. Sieglernél „feleség”,⁹⁰ Forgách Ferencnél „Dobóné”,⁹¹ az Istvánffi művét lefordító Tállyai Pálnál „asszonyállat”.⁹² Azt látjuk tehát, hogy egy férfi hatalmi szférájába tartozó volta határozza meg az említést is: férjes asszony.

1.1.4. Nemi erőszak, egyéb kínzás

A különböző kínzások közül a nemi erőszak a leggyakoribb, erről olvashatunk a legtöbb történetírónál. Döntő többségben sematikus, tömeges, névtelen említéseket látunk a szövegekben, a felidézett nemi erőszakok áldozatai főként parasztasszonyok és parasztlányok. Nem olvasunk nemes nők ellen⁹³ elkövetett erőszakról, hiszen a nemesi és főúri családok könnyebben el tudtak menekülni a háborús közegből – vagy pedig azért sem, mert ez szégyennek tekintették a család számára, tehát, ha történt is ilyen, azt igyekeztek eltitkolni.

Baranyai Decsi többször is ír kegyetlenkedésekről, ő és Somogyi hangsúlyozzák, hogy a törökök „korra, nemre való tekintet nélkül”⁹⁴ és „válogatás nélkül”⁹⁵ gyilkoltak meg mindenkit, ám a szüzeket és a csinos asszonyokat életben hagyták, hogy kegyetlenkedhessenek velük.⁹⁶ Brodarics általánosan utal elmondhatatlan kegyetlenkedésekre,⁹⁷ Soiter⁹⁸ és Szerémi már erőszakról ír, utóbbi fiatal fiúk ellen elkövetettéről is.⁹⁹ Ugyanő külön kiemeli a törökök kegyetlen tetteit, hangsúlyozva, hogy a vallási különbségek miatt a keresztényekkel szemben éltek a legszörnyűbb cselekedetekkel. Piltz is hasonlóan vélekedik, ám szerinte „[l]egszomorúbb ... e dologban az, hogy a fogoly ifjak azonnal nemcsak mohamedán vallásra kényszerítetnek, hanem állandó török hadigyakorlatokra szoktatva, e pogányok könnyörtelen vadságát annyira elsajátítják, hogy nem-sokára a keresztényekkel szemben kegyetlenebbül

viselkednek, mint maguk a törökök.”¹⁰⁰ Ahogyan ezek alapján keresztény lett keresztény ellensége, Szamosközy arról ír: magyarnak magyar volt a legnagyobb ellensége, „százszor gyalázatosabb dolgot kellett elszenvednetek nem a törököktől vagy tatároktól, egykor esküdt ellenségeitektől, de mindenestre sokkal emberségesebb ellenfeleitektől, hanem a magyarországi magyaroktól, tulajdon honfitársaitoktól és vérrokonaitoktól.”¹⁰¹ Hasonlóra jutott korábban Zermegh is: „a török, a kereszténység született ellensége, jámborabb módon viselkedett a magyarokkal, mint ők egymással.”¹⁰²

A háborús közegben az erőszaktevés és a kínzás más-más formájával éltek a fiatal leányokkal, a férjes asszonyokkal és az állapotos nőkkel szemben. A „serdületlen leányokat és fiúkat irgalmatlan és elvetemült szerelmeskedéssel”¹⁰³ halálra kínozták, majd az útszélre vetették őket.”¹⁰⁴ Ezek mellett „[v]oltak, akik vasfűróval lyukasztgatták át a nőknek a mellét”.¹⁰⁵ Több szerző írja, hogy a nők ellen elkövetett erőszak asszonyok esetében a férj előtt, leányok esetében a szülők előtt zajlott,¹⁰⁶ ez tehát egyben a férfiak megalázásaként is szolgált. Az állapotos vagy nemrég anyává vált nőkkel szembeni kegyetlenkedésekről ír Soiter: „a magzatokat vagy kivágták a méhből, vagy ha az anyjuk mellén csüggtek, mindenestől megfosztották a szülői támasztól, és faluszerre mindenfelé karókra akasztották, így lehelték ki drága lelküket, amelyet épp most kaptak.”¹⁰⁷

Más jellegű kínzásokról is képet kapunk több historikus szövegén keresztül, Szeréminél például nem derül ki, meg is tették-e azt, amivel fenyegettek a törökök: „[m]legkérdézték.../... vajon van-e ott néhány kövér nő. És mondtuk mi: Vannak; miért? – Mondták: Mert lóhúsunk már nincs, és tudjuk, mi-képpen kell őket megsütni, megfőzni és megenni. Amikor ezt az asszonyok meghallották, nyomban reszketni kezdtek s nagyon buzgón imádkoztak az

⁹⁰ Sieglér 2007: 99.

⁹¹ Forgách 1977: 731.

⁹² Istvánffi 2003: 292.

⁹³ Nem képezi vizsgálataim részét, hiszen nem az 1526–1608 közötti korszakot érinti, de Panormitanus szövegében részletek olvashatóak nemes nők ellen elkövetett erőszakról, az 1514. évi polgárháború idején: Panormitanus 2006: 135.

⁹⁴ Baranyai Decsi 1982: 158–159.

⁹⁵ Somogyi 2013a: 137.

⁹⁶ Baranyai Decsi 1982: 158–159. és Somogyi 2013a: 137.

⁹⁷ „Nem az én erőmhöz illő feladat elsratni az éjszaka és a következő napok tragédiáját, mely oly szörnyű volt Magyarország innenső vidékén mindenütt, hogy nem tudom elhinni, dühöngött valaha is ellenség ilyen kegyetlenül.” (Brodarics 2006: 152.)

⁹⁸ Soiter 2007: 17.

⁹⁹ „a török tiszték elkezdtek a megmaradt magyarok közt paráznaságot elkövetni a fiúkon és leányokon” (Szerémi 1979: 352.) Hasonló: Szerémi 1979: 250.

¹⁰⁰ Piltzius 1903: 50.

¹⁰¹ Szamosközy 1981: 437–438.

¹⁰² Zermegh 2006: 152. Ugyanerre felfigyelt Nagy 2012: 153.

¹⁰³ A szóválasztással nem értek egyet, a nemi erőszak nem szerelmeskedés.

¹⁰⁴ Baranyai Decsi 1982: 158–159.

¹⁰⁵ Forgách 1977: 664.

¹⁰⁶ Baranyai Decsi 1982: 158–159.

¹⁰⁷ Soiter 2007: 17–18. Hasonló: „A terhes asszonyokat éretlen magzatukkal együtt szétszaggatták, hogy megnézzék, hogyan fekszik a magzat az anyaméhben, és gyönyörködve legettették szemüket ez iszonyú anatómiai leckén.” (Baranyai Decsi 1982: 158–159.)

istenhez.”¹⁰⁸ Szamosközy ugyancsak sejtet, amikor kérdez: „[a] győzelmet kegyetlenséggel, kegyetlenségüket ocsmánysággal tetézték; mert mit nem tesz meg egy katona, ha szabadjára engedik, és a büntetlenség tudata meg az őrzöngés elkapatja?”¹⁰⁹ Volt, hogy a szörnyű tettek célja a pénz kizsárolása volt, vagy pusztán a megszégyenítés.¹¹⁰ A kor háborús viszonyai közepette nem csupán török támadókról van tudomásunk, a különböző források részletesen beszámolnak olyan tettekről, amelyeknek hajdúk,¹¹¹ német katonák,¹¹² martalócok,¹¹³ stb. voltak az elkövetői.

Tudunk arról, hogy hadi rendtartások vagy országyűlési végzések megkönnyíteni és megnehezíteni is tudták a különböző erőszaktevések megtörténtét. Bocskai István például megtiltotta a katonáinak, hogy bárkivel is erőszakoskodjanak,¹¹⁴ fővezére, Homonnai Drugeth Bálint Érsekújvár 1605. évi elfoglalásakor pedig megtiltotta, hogy a törökök magyarokat bántalmazzanak – ellenben „az német asszonyokat – nem tartunk ellene – benne ám ragadozzanak”.¹¹⁵ Ahogy korábban írtam, az erőszaktevés áldozatai a forrásokban a legnagyobb arányban parasztasszonyok és -lányok, hiszen a nemeseknek módjukban állt elmenekülni. A paraszt nők áldozattá válását megkönnyíthette, hogy a királyság engedélyezte a katonák parasztoknál való elszállásolását: „[p]arasztházban... háború idejére, a hadba vonuláskor, szabad ugyan a katonáknak megszállni, de igaz zsoldjukon tisztességesen éljenek és a nélkül, hogy gazdájukat bármivel megbántanák.”¹¹⁶ –a nemesek azonban mentesültek e teher alól.¹¹⁷

Hain Gáspár krónikájában nem háborús közegben történt, katonák által elkövetett nemi erőszokról ír, hanem családon belülről.¹¹⁸ Ugyancsak ő hangsúlyozza a kor sajátosságait, nevezetesen, hogy az

áldozatra is büntetés várt: például börtönbe zárták,¹¹⁹ vagy gúnydallal sértették meg: „Betlenfalván lányt szült anyu, örült egész Káposztafu, a lányt hívták Reginának, anyját pedig Krisztinának.”¹²⁰ Már ekkor is jelen volt az áldozathibáztatás, hiszen Krisztináról úgy tartották, hogy „különben nem volt jámbor.”¹²¹

1.1.5. Gyilkosság

Az eddigieken túl szintén több helyen megjelenő kegyetlen cselekedet volt a gyilkosság is, bár a nők és gyermekek esetében a meggyilkolás gyakran akkor sem történt meg, ha az adott vár ostroma sikerrel zárult, például „az többi mindegyik az gyermekeken s asszonyállatokon kívül az megharagudt ellenségtől megölettetvén”.¹²² Akad azonban olyan eset is, amikor „megszalasztván a barbárokat, a miénk benyomulnak a mezővárosba, és korra, nemre való tekintet nélkül leöldösnek mindenkit...”¹²³ Volt, hogy a menekülőkre rontottak, „s hirtelen rajtaütéssel hatalmas mészárlást rendeztek a félelemtől futásnak eredt és teljesen megzavarodott, mindenemű és korú embertömegben.”¹²⁴

Egyedi eset azé a névtelen nőé, akinek a levágott fejére a sziszeki győzelem után a török táborban találtak rá: a póznákon keresztnyek fejek voltak, „melyek közt egy bódogtalan, szokatlan kegyetlenséggel levágatott asszonyállatnak is a feje, kiterjedett hajjal csudára volt. Melyet csak azért mondják, hogy az levágatott volna, mivel megkérdeztvén felőle az mi hadunknak számát, azmint igaz is vala, nyolc- avagy kilencezernek alig lenni mondotta vala, és elkerülhetette volna az halált, hogyha azt háromszor is többnek vagy hamisan is mondotta volna.”¹²⁵

¹⁰⁸ Szerémi 1979: 263.

¹⁰⁹ Szamosközy 1981: 459.

¹¹⁰ Forgách 1977: 664.

¹¹¹ Istvánffy 2003: 234.; 342.

¹¹² „...nőkkel erőszakoskodtak, késő éjszakáig zabáltak, éktelenül ordítottak, táncoltak, tomboltak – ha a vendéglátók maguk is nem süllyedtek hasonlóan mélyre.” (Szamosközy 1981: 333.)

¹¹³ „...javaidat hitvány martalócok hordják szanaszét, leányaid és feleséged testét meggyalázzák és megfertőzik...” (Szamosközy 1981: 437.) Hasonló: Szamosközy 1981: 446.

¹¹⁴ „Az kik erővel szüzeket tömek, asszonyállatokat akarátjok ellen rontanak, fejökkel érijék meg” A Kassán 1606. április 29-én kelt hadi rendtartása 7. pontjából. (Nagy 1998: 455.)

¹¹⁵ Benda Kálmán egy művéből Nagy 2006: 76. idézte.

¹¹⁶ 1536:III, 19.

¹¹⁷ Többek között: 1536:II, 1538:X, 1543:XXIV., 1595:XXVII, 1599:V. 2. §., 1600:XX. Ennek megfelelően járt el Bocskai (Nagy 1998: 454.); valamint találkoztunk ezzel az Erdélyi Fejedelemség országyűlési végzései között is, például: EOE IV., 557.

¹¹⁸ „1568... Decemberben egy 15 éves köperényi kislánnyal a sógora erőszakoskodott, s utána megölte, ezért lefejezték.” (Hain 1988: 104.); „[1556] Ugyanis egy Molitor András nevű öregember bűnbe ejtette és megbecstelenítette tulajdon vérbeli leányát. Isten igazságos rendelkezése folytán végre is rajtakapván undok vérfertőzősi bűnében, a tanács börtönbe vetette, és augusztus 11-én megégettette. A leány szeptember 10-én a börtönben fiúgyermeket szült. A szülés után is ott tartották a börtönben körülbelül karácsonyig, mikor is – senki sem tudja, hogyan – megszökött a börtönből.” (Hain 1988: 92.)

¹¹⁹ Hain 1988: 92.

¹²⁰ Hain 1988: 97.

¹²¹ Hain 1988: 97.

¹²² Istvánffy 2003: 425. Hasonló: Istvánffy 2009: 103.; 141.

¹²³ Baranyai Decsi 1982: 194–195.

¹²⁴ Somogyi 2013a: 67.

¹²⁵ Istvánffy 2009: 249.

1.2. Említés egyénileg

1.2.1. Áldozatként

A következőkben tárgyalt témák (az özvegyiség és a fogság) már szóba kerültek, ám az itt közölt szövegrészletekben egy-egy nemes nőt fogunk látni – ha a nők megfelelő társadalmi réteghez tartoztak, akkor már (többnyire) névvel, azaz egyedekként megörökítettek. Habsburg Mária¹²⁶ mohácsi vészt követő menekülése az egyik legtöbbször említett epizód. Brodaricsnál „mikor a pusztulásnak hírére vette, a veszprémi püspökkel és Thurzó Elekkel¹²⁷ meg a pápai követtel – a király halála felől még nem volt biztos hír – rettegésében Pozsonyba menekült.”¹²⁸ Zermeghnél „reményvesztetten, a bánattól és a szomorúságtól egészen alétan egy pár előkelővel... futásnak ered, dolgait és holmiját hirtelenében hajóra rakva Pozsonyba szalad...”¹²⁹ Heltai¹³⁰ és Somogyi¹³¹ is ugyanezeket említik, Hain¹³² is röviden ír erről. Hasonló számban említik Jagelló Izabella özvegyiségét, Tinódinál „[s]űrű vala gyakorta az királyné asszon”¹³³ (Izabellát nála más szöveghelyeken is megtaláljuk).¹³⁴ Hol hosszabb, hol rövidebb részekben olvashatunk az özvegy Izabelláról Szeréminél¹³⁵ és Sieglernél,¹³⁶ Somogyinál pedig „sírásban felemészthető”¹³⁷ asszonyként látjuk viszont.

Az uralkodók feleségein kívül több arisztokrata nőről is megemlékeznek, Zermegh például az özvegy különleges helyzetét emeli ki, amikor Frangepán Kristóf temetéséről ír, „[o]dahívták a feleségét, vagyis inkább csak menyasszonyát, Drágfi Katalint, Kanizsai László özvegyét, és elkészítettek mindent, ami a gyászszertartáshoz kell...”¹³⁸ – azaz, bár az előzőleg már férjezett Drágfi Katalin és Frangepán még nem kötöttek házasságot, a nő lényegében kétszeres özvegy lett. Névvél említett még Füzi Borbála, aki a néhai kancellár Jósika István felesége volt, ám férje kivégzését követően magára maradt. Szigetvár özvegyeinek Forgách által

hagyományozott¹³⁹ sorsához képest az övé szerencsés: birtokokat kapott, hogy „ezek birtokában viselje el jelen sorsának keserűségét, tartsa el magát, és múltjára gondolva vigasztalódjon.”¹⁴⁰ Tinódinál két főúri özvegygel is találkozunk, egyikük Pekry Anna, akiről hosszasan ír, nála látjuk a síró, gyermekeivel vigasztalódni próbáló özvegy képét,¹⁴¹ másikuk Pemflinger Katalin, Habsburg Mária egy udvarhölgye,¹⁴² aki szerinte belehalt a férje (Török Bálint) elvesztésébe.¹⁴³

2. A nő mint cselekvő

Az előzőekben a nők szenvedőként, áldozatként való megjelenítését mutattam be, a következőkben arra mutatok rá, hogy nem voltak mindig oltalmazandó sokaság, hanem bőven akadt alkalom, amikor – ahogy Kanizsai Orsolya írta egy férjéhez szóló levélben – nem „hejába egyek az kenyeret.”¹⁴⁴ Számos esetben előfordult, hogy háborús időszakban – akárcsak a férfiak – fegyvert fogtak és tevékenyen részt vettek a katonai feladatokban is, a történetírók vitéz nőkről is beszámoltak. Békeidőben a különböző mezőgazdasági munkák, de leginkább a gyermek(ek) körüli teendők töltötték ki mindennapjaikat.

2.1. A női cselekedetek háborús helyzetekben

2.1.1. Említés név nélkül, tömegesen

A háborús időszakban a nők leggyakrabban a várvédelemben vettek részt, erre találni a legtöbb példát a vizsgált szövegrészekben. A védekezés során például az ellenség különböző kövekkel való dobálása fűződik hozzájuk, Forgách úgy emlékezik meg róluk, hogy „kivették részüket a katonáskodásból: egymással versengve görgették és hordták a sziklákat és malomköveket.”¹⁴⁵ Ugyanerről ír Stella,¹⁴⁶

¹²⁶ Több ízben említi őt Oláh is a krónikájában: Oláh 2007: 57–58.

¹²⁷ 1490 körül született nemes, diplomata, kincstartó, II. Lajos és Mária bizalmasa, inkább utóbbi udvartartásához köthető (minderről: Erdélyi 1998.), Ferdinánd magyarországi helytartója.

¹²⁸ Brodarics 2006: 140–141.

¹²⁹ Zermegh 2006: 137.

¹³⁰ Heltai 1981: 495.

¹³¹ Somogyi 2013a: 29.

¹³² Hain 1988: 36.

¹³³ Tinódi 1984: 93.

¹³⁴ Tinódi 1984: 94–158; 101–103; 125–128.

¹³⁵ Szerémi 1979: 311–313.

¹³⁶ Sieglér 2007: 91–92.

¹³⁷ Somogyi 2003a: 112.

¹³⁸ Zermegh 2006: 144.

¹³⁹ Forgách 1977: 885–886.

¹⁴⁰ Szamosközy 1981: 77–78.

¹⁴¹ „Mongyam az Pökri Annának csudáját? / Vitéz Losonczy szép társa sírását, / Öt árvájával özvegyé maradtát, / Mikort megérté urának halálát. / Csak álmélkodék, magát lebecsátá, / Keserűséggel ő urát siratá, / Ö szép gyermököt sírva apolgatá, / Olymint ő magát ott halni bocsátá.” (Tinódi 1984: 194.) Forgách arról ír, hogy Losonczy halálával kihalt a család férfiága. (Forgách 1977: 607–608.)

¹⁴² Bessenyei 2011: 41.

¹⁴³ Tinódi 1984: 313.

¹⁴⁴ 1550. szeptember 4., Kapu (Vida 1988: 22.)

¹⁴⁵ Forgách 1977: 632.

¹⁴⁶ „Az asszonyok és a gyermekek is védekeztek, bunkókkal és rudakkal kiszaggatták a sírköveket, és fentről a falon keresztül a

Istvánffi¹⁴⁷ és Szamosközy is, aki azt is hangsúlyozza, hogy „[a]mit csak a harc hevében a kezükbe kaptak, mindent hajítófegyvernek használtak...”¹⁴⁸ Eger 1552. évi védelme Tinódinál¹⁴⁹ és Istvánffinál is olvasható, a kövekkel való dobálás mellett utóbbinál szerepel az oly sokak által ismert szurkot öntő nők képe is: „[a]z asszonyállatokat is, hogy az oda alámenő ellenségnek’ nyakokban köveket hányjanak s olvasztott szurkot vagy forró vizet öntsenek, keményképpen kényszeríti, akik engednek...”¹⁵⁰ Ezek szerint kötelező volt a nőknek részt venni a védekezésben?

A várvédelem során azonban nem csupán a védekezés tartozott feladataik közé, találkozunk velük a tűzoltásnál¹⁵¹ és a falak megerősítésénél¹⁵² is – Istvánffinál. Mindezek mellett a férfiak ellátása is rájuk hárult, hiszen süttötek-főztek, erről Tinódi és Istvánffi is ír:

– Tinódi: „Sütőasszonépek es tizennégyen, / Egyéb asszonyok, gyermekök negyvenöten.”¹⁵³

– Istvánffi: „[a]sszonyállatokat is, amelyek kenyeret sütnének s főznének, tizennégyet gyütete be...”¹⁵⁴

Úgy tűnik, Tinódi részlete forrása lehetett az Istvánffinál. Schesaeus úgy írja, hogy a nők csapata egyszerre „köveket rak / össze halomba, vagy épp férjének hordja a fegyvert, / s szörnyű erővel szórja az ostromlókra a falról, / mit csak fegyverként a kezébe adott a szilaj düh.”¹⁵⁵ Töke arról is beszámol Szigetvár 1556. évi ostromáról szóló szövegészletében, hogy „Horvát Markó... / Férfiakkal, asszonyi állatokkal / Erős munkát tétete éjjel nappal. / Sietséggel igen munkálkodának, / Mind parasztok, nemesek szolgálnak, / Földet, vizet és fát oda hordának, / Országokért, magokért fáradának.”¹⁵⁶

A várvédő asszonyok megőrkítése között találunk példát nyíltan küzdő nőkre is. 1598-ban, Csánád török ostromának leírásakor Szamosközy tér ki arra, hogy a férfiakkal együtt nők tömege – sisakban és vértben – is menekült, őket a kapitány, Lugosi Ferenc vezette.¹⁵⁷ Meghátarlás helyett azonban rárontottak az ellenségre, és „[b]ár csak kétszázan

voltak, és asszonyokkal vegyest, mégis rárontanak az ötszáz főnyi ellenséges csapatra, ölik, kaszabolják; elkeseredetten harcolnak, nem mintha győzelmükben reménykednének, hanem hogy bosszút álljanak halálukért.”¹⁵⁸ Somogyi Székesfehérvár ostromát felidézve azt írta 1543. augusztus 29-ről, hogy „az itáliai zászlóaljok rendkívüli állhatatossága, megsegítve az asszonyok és a csuhás szerzetesek által, aznap megvédte az erődítéseket”¹⁵⁹ (e siker átmenetinek bizonyult, szeptember 4-én a vár elesett).¹⁶⁰

A háborús eseményekkel terhelt időszakban az egyre fokozódó éhínség és nyomor szörnyű cselekedeteket eredményezett. Az ellenfél katonáinak kegyetlenkedéseit már részletesen ismerttettem, azonban nőkhöz is fűződnek kegyetlen tettek: több historiában találunk példát gyermeket meggyilkoló nőre. A szövegek szerint gyilkosságra vagy azért került sor, mert végül a gyermek(ek)kel csillapították éhségüket,¹⁶¹ vagy pedig saját életüket mentették, „a szerencsétlen anyák élő kisgyermeküket, nehogy a sírás árulójuk legyen, a földbe ásták, ahol aztán – anyjuk onnan elmenekülvén – levegő nélkül nyomorultul megfulladtak.”¹⁶² – mint ahogyan írja Brodarics, erről már korábban is volt szó, az ott idézett Szerémi akár tőle is vehette e jelenetet.

2.1.2. Említés név nélkül, egyénileg

Akadnak olyan szöveghelyek, amelyekben a szerző egyetlen nőt emel ki, háborús közegben, például az 1543 augusztusi események egy leírásában szerepel, hogy „a csatában ... a katonák közt egy férfiúhoz illő bátorságot tanúsító, kimagasló természetű magyar asszony a sáncra felhágva két felfelé nyomuló barbárt hatalmas kaszával, egyetlen csapással lefejezett.”¹⁶³

Az említett nőről nem tudható, hogy parasztasszony vagy az elithez tartozó nő volt-e, de ismert olyan eset, amikor egyértelműen nemes nő volt várvédő: ugyanebben az évben Valpót „Perényi Péter felesége, Thurzó Elek nővére védte, aki férje király

hegy lejtőjén legurították a támadókra, ezek a menekülésért, azok a győzelemért mindent megpróbáltak.” (Stella 2008: 144.)

¹⁴⁷ Istvánffi 2003: 96.

¹⁴⁸ Szamosközy 1981: 161. (Várad 1598. évi védelme)

¹⁴⁹ Tinódi 1984: 307–308.

¹⁵⁰ Istvánffi 2003: 219–220.

¹⁵¹ Istvánffi 2003: 420.

¹⁵² Istvánffi 2003: 218.

¹⁵³ Tinódi 1984: 236. A kiemelés a sajátom.

¹⁵⁴ Istvánffi 2003: 208. A kiemelés a sajátom.

¹⁵⁵ Schesaeus 1982: 408. Továbbá: Schesaeus 1982: 409.

¹⁵⁶ Töke 2016: 93.

¹⁵⁷ Az ostromról bővebben: Tóth 2000: 292–295.

¹⁵⁸ Szamosközy 1981: 161.

¹⁵⁹ Somogyi 2013a: 198.

¹⁶⁰ Szántó 1972: 89–90.

¹⁶¹ „...egy anya – éhen halt vagy az ő keze által veszett – fia holttestét, nehogy kárba menjen, maga fálta fel: tulajdon testével lakatta jól testét.” (Szamosközy 1981: 364.) Továbbá: Szamosközy 1981: 363.

¹⁶² Brodarics 2006: 152

¹⁶³ Somogyi 2013a: 198–199. A kiemelés a sajátom.

általi börtönbe vetése után férfihoz méltó elszántságot öltött magára.”¹⁶⁴ Fontos kiemelni, hogy a nők ilyen tetteinek említése igen ritka a korabeli historiákban, ám érdemes megfigyelni, ha egy nőt elismeretek, akkor férfihoz tartozó tulajdonságokkal, jellemvonásokkal illették. Ezek szerint a bátorság és az elszántság is a férfi sajátja volt. (Ezekről később is lesz szó.)

Nem Perényi Péter felesége volt az egyetlen várvédő nemes asszony: 1567-ben, amikor Schwendi Lázárral¹⁶⁵ az élen a királyi erők Szádvárat ostromolták, Bebek György helyett a felesége irányította a vár védelmét, és, bár kénytelen volt feladni azt, végül szabadon távozhatott. „Svendi az ostromlott asszonynak gyermekeivel együtt bántatlanságot biztosított, ugyanakkor megengedte, hogy minden aranyát, ezüstjét, selymét és egyéb anyagát kivihesse, csak a katonai felszerelést és katonai lovakat nem.”¹⁶⁶ Az utóbbi két idézetben a nők neve egyszer sem kerül leírásra, ismét jól látható, hogy egy férfi hatalmi szférájába tartozóan megjelenítettek. Az első nő rögtön két férfiéba: Perényi Péter felesége, Thurzó Elek nővére – bethlenfalvi Thurzó Margitról van szó, életéről szinte semmit nem tudunk.¹⁶⁷ A második idézet főszereplője Bebek felesége, Patócsy Zsófia, a szádvári vár védője, amelynek elvesztése után Erdélyben telepedtek le gyermekeikkel – Zsuzsannával, Judittal, Annával és Zsófiával – együtt.¹⁶⁸

Szerémi említésre méltónak tartotta azt az esetet, amikor egy özvegy buzdította a katonákat Lippa 1595. évi ostromakor, olyannyira sikeresen, hogy azok továbbra is kitartottak – a nő azonban ismét csak férje nevével azonosított: „[é]s csak a fentebb említett Markházi Pál özvegyének biztatása gátolta meg, hogy megadják magukat.”¹⁶⁹ Ez nem pusztán azért említésre méltó, mert a biztatásról csak ez az egy szöveghely szól, hanem azért is, mert Márkházy Pál renegát volt – török nevén Ibrahim pasa.¹⁷⁰ Nem védekező magyarokról olvasunk tehát, hanem arról,

hogy az özvegy a törököket bátorítja. Az özvegy kiletéről semmit nem találtam, csak annyi tudható, hogy Márkháznak volt egy felesége, akitől elvált, ám özvegyről nem tudunk.¹⁷¹

2.1.3. Említés név szerint

Patócsy Zsófia és a szádvári ostrom Istvánffi művében is megjelenik, ám Istvánffi név szerint említi őt (kétszer is), kiemelve bátorságát, sőt, monológ is fűződik hozzá, „»hogy úgy vagy, ő nem hadakozáshoz szokott asszonyember, mindazáltal nem oly erőtlen s elhasznált szívű volna, hogy csak a szóknak keménységével is elijesztetnék...«”¹⁷²

Bár már hoztam példát nem nemes nő háborúban való egyéni kiemelésére, Szamosközy egy parasztlány nevét is az utókorra hagyta, elismerően írva róla. Ismét megtörténik a férfiakhoz és cselekedeteikhez való viszonyítás, és természetesen szerepel, hogy kinek a hatalmi szférájába tartozik. „Külön említést érdemel Stepán István Erzsébet nevű szolgálója, ez a rettenthetetlen amazon, aki a férfiak közül is a legbátrabbak dolgára vállalkozván, dicső példát adott a többi asszonynak. Karddal az oldalán, lándzsával a kezében, egy döféssel két törököt szúrt át a bástya fokán, majd letaszította őket, másokat pedig súlyos sebekkel űzött el. Végül is, harci tüztől égve, nő voltáról és a veszedelemtől megfélekezve, óvatlanabbul merészkedett az ellenség közé, és túlzott bátorságáért tisztes módon fizetett: egy ólomgolyóbis fúrta át a mellét.”¹⁷³

A háborúban szinte mindenki tudott küzdeni, ám a főúri feleségek más módon is segítséget tudtak nyújtani. Forgách írja az 1566. évi török támadások kapcsán, hogy az ekkor már özvegy Kanizsai Orsolya „kétszáz lovas, hatszáz gyalogost küldött”¹⁷⁴ az Arslán budai pasa¹⁷⁵ által ostromlott Várpalota védői számára. Várkonyi hangsúlyozza, hogy a főúri dinasztiák servitorai a nagyasszonyokat is tájékoztatták az eseményekről, akik csak így tudtak intézkedni a csapatok, az utánpótlás küldéséről.¹⁷⁶

¹⁶⁴ Somogyi 2013a: 186. A kiemelés a sajátom.

¹⁶⁵ Lazarus von Schwendi 1522–1583 között élt német hadvezér, jelentős szerepe volt a hadiszabályzatok kidolgozásában és a magyarországi hadtérképészet fejlődésében. (Gausz 2015: 187–188.)

¹⁶⁶ Forgách 1977: 892.

¹⁶⁷ Barta 1977: 641.

¹⁶⁸ Káli 2014.

¹⁶⁹ Baranyai Decsi 1982: 238.

¹⁷⁰ A nemesi családból származó Márkháziról tudható, hogy Ajnácskő 1564. évi elvesztéséért őt tették felelőssé, ezt követően Erdélybe menekült, majd a Portához. Más ambíciói is voltak, hiszen az erdélyi trónt is meg akarta szerezni, ebben Szinán pasa is támogatta, ám nem jártak sikerrel, Márkházy fogságba került. Itt

tért át az iszlám hitre, majd Ibrahim béghént több szandzsákot is irányított. (Minderről többen is írtak: Papp 2012: 22–24., Papp 2004., Várkonyi 2010: 46–47.)

¹⁷¹ Papp 2004: 67.

¹⁷² Istvánffi 2003: 440. Továbbá: Istvánffi 2003: 441.

¹⁷³ Szamosközy 1981: 161. A kiemelés a sajátom.

¹⁷⁴ Forgách 1977: 844.

¹⁷⁵ Ekkor Várpalota nem került török kézre, ugyanis Arslán budai pasa és csapatai végül nem küzdöttek meg a keresztény erőkkel, hanem visszavonultak, ennek következménye volt, hogy Arslánt kivégezték. (Az ostromról bővebben: Bagi 2017., Arslán budai pasáról: Dávid 2020.)

¹⁷⁶ Várkonyi 2010: 113.

2.2. A női cselekedetek békeidőben

A nők békeidős cselekedeteiről olyan tevékenységekre asszociálunk, mint a gyermekek gondozása, nevelése, a főzés és a kertben való munkálkodás. Annak ellenére, hogy e korszak magyarországi társadalmának igen jelentős részét (hozzávetőleg 90%-át) a parasztság tette ki, nem található olyan történetírói – egyáltalán bármilyen – mű, amelyben a magyarországi nők békeidőben végzendő munkái lennének leírva, Lengyel Tünde írja, hogy éppen ezért csak levelezésekre, prédikációkra és neveléssel kapcsolatos könyvekre támaszkodhatunk, ha ezekre keresünk válaszokat.¹⁷⁷ Az elbeszélő szövegekben tehát hiába keresnénk gazdasszonyokat, sütni és főzni is csak várak ostrománál látjuk őket, azonban más, békeidőben történt női cselekedetekre találtam néhány példát, itt ezek következnek.

A nő egyik fontos feladata a szüléssel kapcsolatos ismeretek szerzése és az ilyen alkalmakkor való közreműködés, például hogy megbizonyosodjon a gyermek születésének törvényességéről.¹⁷⁸ Forgách felidézi, hogy Keglevits Péter állította: özvegyen maradt lánya terhes („nehézkösen maradt”), így elengedhetetlen a szigorú ellenőrzés.¹⁷⁹ Több helyen a dajka hivatásként is szerepel, úgy mint II. Lajos kapcsán, aki „dajka és asszonyállatok gondviselése alatt tartatott”.¹⁸⁰ A gyermek János Zsigmond Szülejmánnak való bemutatása Brutusnál és Somogyinál is olvasható, előbbi csak dajkát említ,¹⁸¹ utóbbinál János Zsigmond „nevelőasszonyok kíséretében”¹⁸² érkezett a szultáni sátorba,¹⁸³ ahol Szülejmán „a gyermeket szoptató matrónával igen nyájasan elbeszélgetett.”¹⁸⁴

A békeidőkben nem pusztán az imént említett tevékenységek valósultak meg, erőszakos cselekedetéről is tudunk, hiszen nem feltétlenül kell háborús jelenetre gondolnunk ahhoz, hogy a nők gyilkosként jelenjenek meg. A gyermekét a nem kívánt

terhesség miatt megölő anya alakjával több ízben is találkoztam, például a Lőcsei krónikában, amely szerint „egy szatócsnét, mert a gyermekét, amelyet egy parasztemberrel fajtalankodva szerzett, megölte, elevenen eltemettek.”¹⁸⁵ Akadt olyan feleség is, aki saját férje ellen volt a felbujtó: „gonosz vétkes feleségének álnokságából néminemű gyilkosoktól, mikoron beteges korában az tűzhelynél mezítelen s fegyvertelen kenettetnék, megöletett vala”¹⁸⁶ Székely Antal, akit a legtöbben úgy ismernek, mint a Bekes Gáspárt Erdélybe vivő katonák egy parancsnokát.¹⁸⁷

3. A nők megítélése

Történetíróink szövegei változatos képet mutatnak abban a tekintetben, hogy miként ítélik meg a nőket és cselekedeteiket. Számtalan olyan szövegrészt találtam, amelyben a férfi szerzők a nők magánéletével, annak minősítésével foglalkoznak, ez egyaránt lehet dicséret és bírálat is. Amint említettem, nincs olyan mű, amely tételesen bemutatná, mik voltak egy nő feladatai, ám tudható, hogy a kor felfogása szerint a feladataik közé tartozott, hogy készüljenek fel a házasságra, hogy férjük „jámbor házastársai”¹⁸⁸ legyenek és utódokkal ajándékozzák meg őket (a termékenység fontos szempont volt), továbbá erkölcsös életet éljenek és istenfélők legyenek. E három szempontot Istvánffi le is írja – még hozzá ugyanabban a mondatban – II. Ulászló édesanyjáról, Habsburg Erzsébetről,¹⁸⁹ „ki felette igen istenfélő és választott jó erkölcsű, s kiváltképpen való magzatsaporítással megáldatott asszonyi állapot vala.”¹⁹⁰ Istenfélő életvitelükhöz hozzátartozott, hogy rendszeresen „szentmisét hallgatván az nagy templomban, ahétatosan imádkoztak vala.”¹⁹¹ Az alábbiakban három kategóriába rendezem a históriák képét a nők megítéléséről.

¹⁷⁷ Lengyel 2014: 80.

¹⁷⁸ A középkorban kezdődött az a gyakorlat, hogy a helyi papnak kellett kivizsgálnia, hogy az adott gyermek törvényes házasság vagy törvénytelen kapcsolat gyümölcse-e, ám ettől függetlenül köteles volt megkeresztelni. (Shahar 2000: 85.)

¹⁷⁹ „...nem illetlen tanáccsal nemes s tisztességbeli öreg asszonyállatokat, Gyulai Annát, Turóczy János feleségét, és Ilonát, Bradacz Imre özvegyét, mely Pekry Lajos húga vala, s más hív, igaz, jó hírűnevű öreg cselédes asszonyállatokat melléje rendelteték, hogy az igaz ágyból való gyanánt más lopott vagy fattyú [ne] születtenék.” (Istvánffi 2003: 82.) Ez az eset megjelent országgyűlési végzésben is, az 1542. évi, pozsonyi országgyűlés 43. cikkelye, CJH 97.

¹⁸⁰ Istvánffi 2001: 117.

¹⁸¹ Brutus 1977: 430.

¹⁸² Somogyi 2013a: 140.

¹⁸³ Ugyanerről az eseményről Siegler is beszámol: Siegler 2007: 92.

¹⁸⁴ Somogyi 2013a: 140.

¹⁸⁵ Hain 1988: 116.

¹⁸⁶ Istvánffi 2009: 26.

¹⁸⁷ Rugonfalvi Kiss 2004: 214–216.

¹⁸⁸ Tardy 1871: 124.

¹⁸⁹ Habsburg Albert és Luxemburgi Erzsébet leánya, aki IV. Kázmér lengyel királlyal kötött házasságot, 1456-ban született első gyermekük, az utóbb magyar királyként II. Ulászló. (Oborni–Varga 2012.)

¹⁹⁰ Istvánffi 2001: 107. A kiemelés a sajátom. Erzsébetnek és Kázmérnak kilenc felnőtt kort megért gyermeke volt. (Davies 2006: 118.)

¹⁹¹ Mindszenti 1977: 7.

3.1. A nemre való utalás mint dicséret vagy szidalom

A férfi és női nemhez tartozónak tartott tulajdonságokkal történő minősítés az egyik leggyakrabban használt eszköze annak, hogy a szerzők tömören közöljék véleményüket az adott személyről. A női cselekedeteket tárgyaló részben már utaltam arra, hogy a történetíró, ha elismerően kívánt nyilatkozni egy nőről, akkor férfi tulajdonságokkal dicsérte őt. Istvánffy így írt például Lang Apolloniáról: „[Frangepán Kristófnak] az felesége, Vindeliából való gurcsei kardinály húga, férfiúi elmével bíró asszonyállat”.¹⁹² Hasonlóképpen „férfi elméjével bíró asszonyállat”¹⁹³ volt Fatima, Arslán beglerbég anyja, Kasztíliai Izabella¹⁹⁴ pedig „férfiúi merészséggel bíró asszonyi állat”¹⁹⁵ – Istvánffy nem magyar nőkről is elismerően ír.

Fordított esetben a férfiakat úgy marasztalják el, hogy női tulajdonságot illesztenek nevük elé. Istvánffy és Forgách gyakran tesznek így: egyáltalán nem férfias „siránkozással, vagy asszonyállathoz illendő panaszkodásokkal”¹⁹⁶ élni. A lustaság ugyancsak női tulajdonságnak tekinthető: „teljességgel asszonyállathoz illendő tunyasággal”¹⁹⁷ vagy „mintegy asszonyállatok, tunyaképpen.”¹⁹⁸ Forgáchnál Szülejmán egyik fia, „Bajazid hadat üzent, és Szelimet sértő módon hívta ki: asszonyi ajándékokat – guzsalyt és gyapjúcsomót – küldvén neki.”¹⁹⁹

3.2. Negatív megítélés – rossz hírű nők

Elsőként – mivel a fiatal lányok és gyermeklányok is sok időt töltöttek itt – a fonóról kell néhány szót szólni, hiszen nem csak Piltz vélte úgy, hogy „ezen összejövelelek a bűnnek mintegy telepei, melegágyai és a jó erkölcsök megrontói”,²⁰⁰ hanem a köztudatban is így szerepeltek. Bogdán hosszan ír arról, hogy a fonás alapvetően társas ténykedés volt, ősztől tavaszig tartott, ám sokszor nem csupán abból

állt, hogy mindenki szorgalmasan font, hanem vidám hangulatú, sokszor táncsaló is kísért összejövetel volt. Énekeltek, társalogtak, arról is tudunk, hogy létezett kifejezetten *táncosfonó* is, ahová csak hajadonok és legények járhattak, ez már előre vetíti, hogy – mai szóval élve – párkereső rendezvényként is funkcionált. Ennek következtében – attól félve, hogy a „bűnnek melegágyai” lesznek – szabályozni kezdték, hogy a fonást legkésőbb vecsernyekor, tehát alkonyatkor be kell fejezni. Az aggodalom jogos volt, hiszen az ismerkedés és a szerelmi játékok eredményeképpen megszorodott a nemkívánt terhességek száma, ezekről rengeteg történet²⁰¹ kering. Az idő előrehaladtával a fonók nem szűntek meg, hanem változásokon mentek keresztül, azonban a tradíciók tovább éltek, hiszen a párválasztás itteni formáját később a bálokon szokásos hölgyválasztásban látjuk viszont.²⁰²

Szerémi, rossz hírű nőkről, „róka nő”-ről²⁰³ is ír, aki több férfit csábít el. A „foxy lady”, „róka nő” alkalmasint olyan nőt jelölhet, aki vonzereje tudatában van, azonban az is lehet, hogy csak a vörös haj miatt szerepel így, a vörös hajú nőket gyakran boszorkánynak tartották, ez talán onnan ered, hogy a „babilóni szajhá”-n a vörös árnyalatait látjuk (Jel 17, 1–18). A forrásokra visszatérve: Szerémi úgy ír Cibak Imréről,²⁰⁴ hogy „e világon semmi más gondja nem volt, csak a rossz nőkre viselt igen nagy gondot; ezek miatt üdvösségére nem gondolt.”²⁰⁵ Am akadatott olyan férfi is, akire „a rossz nők” viseltek igen nagy gondot: ismét Szerémi írja, hogy II. Lajos királyt fiatal korában „pajzanságba húzták be ... az udvarhölgyek ... s táncolásra tanították, nem országa védelmére”²⁰⁶ Szerémi ennek a bűnnek a felelőst is megtalálta, mégpedig Habsburg Mária személyében, aki szerinte „lator nő” volt és „bordélyházzá tette a várat udvarhölgyeivel.”²⁰⁷

Forgáchnál további egyedi említéseket is találtam. Bona Sforzát²⁰⁸ és Jagelló Izabellát is rossz hírűnek festi le, Bona „[f]iatalságának még virágjában, midőn Itáliából Lengyelországba, Zsigmond

¹⁹² Istvánffy 2001: 192–193.

¹⁹³ Istvánffy 2009: 251.

¹⁹⁴ Izabella kasztíliai királynő (1451–1504), férjével, Aragóniai Ferdinánddal (1479–1516) ők voltak a „Katolikus Királyok”, házasságuk ellenére Aragónia és Kasztília különálló királyságok maradtak. (Korpás 2009: 235.)

¹⁹⁵ Istvánffy 2003: 142.

¹⁹⁶ Istvánffy 2003: 200.

¹⁹⁷ Istvánffy 2001: 234.

¹⁹⁸ Istvánffy 2001: 296. Hasonló: Istvánffy 2003: 91.

¹⁹⁹ Forgách 1977: 760.

²⁰⁰ Piltz 1903: 44.

²⁰¹ Gondoljunk csak Arany János *Tengeri hántására*. (Lásd: Arany 1951: 330–332.)

²⁰² Bogdán 1978: 15–24.

²⁰³ Szerémi 1979: 210–211.

²⁰⁴ Váradi püspök és erdélyi vajda, Szapolyai János híve volt, Lodovico Gritti – akivel több konfliktusa is volt – 1534 augusztusában megölette. (Bővebben: Szakály 1986.)

²⁰⁵ Szerémi 1979: 289.

²⁰⁶ Szerémi 1979: 134.

²⁰⁷ Szerémi 1979: 123.

²⁰⁸ 1494 és 1557 között élt, Aragóniai Izabella és Gian Galeazzo Sforza gyermeke. Zsigmond lengyel király házastársa volt, egy fiuk (II. Zsigmond Ágost) és négy lányuk (Izabella, Zsófia, Anna és Katalin) született. (Életére lásd: Horn 2007.)

királyhoz – e néven az elsőhöz – vitték feleségül, elvirágzott szüzességét vitte magával, amiről a lengyelek között szellemes tréfák keringnek.”²⁰⁹ Özvegysége idején²¹⁰ semmivel sem élt erkölcsösebb életet Forgách szerint, „[g]yermekei mind az anyai nevelést szívták magukba, és teljességgel elfajulván minden apai tulajdonságtól, erény dolgában nem múltak felül anyjukat, mert egyéb jeles tudományokon kívül, amiképpen az anya és leánya férjekkel, úgy nem érte be a fiú sem soha feleségekkel.”²¹¹ Ez a részlet már előrevetíti, hogy Izabelláról sem lesz jobb a véleménye, és így is van: „kéjek hajhászásában élte le életét, fiát gyalázatosan nevelte.”²¹² E két nőről (vagy egyikükről, vagy mindkettőjükről) Brutus, Istvánffy, Siegler és Verancsics is írt, ám egyikük szövege sem ennyire elítélő. Forgáchnál egy nőre vonatkozó szarkasztikus fogalmazást is találtam, Angliai Erzsébetről írta, hogy „ugyanolyan szemérmes volt, mint amilyen önmegtartóztató apja, Henrik.”²¹³

Dernschwam útinaplójában olvasható egy történet Werbőczy István feleségéről, akinek „megakadt a szeme ... egy fiatal, erőteljes papon”²¹⁴ és később elérte, hogy „a mezítlábas misemondó barát felmentést kapjon a csuhaviselés alól, és világi papok módjára járhasson-kelhessen és öltözködjék.”²¹⁵ Azonban Werbőczy halálát követően, bár az özvegy „a papot magánál tartotta, de a fiatal Werbőczy [Werbőczy Imre] a mostohát foglyul ejtette, a papot pedig lekaszabolta, aki bele is halt sebeibe.”²¹⁶ A feleségről, Herczeg Katáról tudható, hogy 1534-ben kötött házasságot Werbőczyvel (előtte Szerecsen János felesége volt), kifejezetten vagyonos özvegy volt, Werbőczy választásában ez is szerepet játszott,²¹⁷ István fia, Imre később pereskedett vele, amit meg is nyert, valamint feleségül vette Kata

mostohalányát.²¹⁸ E Dernschwam által említett történetről mást nem találtam.

3.2.1. *A hűtlen feleségek*

A feldolgozott források alapján elmondható, hogy a nők állítólagos hűtlenségéről Forgách írt a legtöbbet – és a leghosszabban is. Báthori Klára²¹⁹ „összeszúrta a leveit” férje, Losonczy Antal²²⁰ „íródeákjával.../...ennek közreműködésével megfojtotta az izületi betegségtől ágynak szegzett Antalt, majd nyomban hozzá is ment a szeretőjéhez.” Ezt követi egy olyan mondat, amelyről valószínűsíthető, hogy Forgách célja újabb példákkal magyarázni, mi is történt: „az asszony annyira kéjszívű volt, hogy még fogságában is a leghitványabb cselédek és öröket is a vele való hálásra kényszerítette.”²²¹ A kéjszívűságnak tartott feleségek bemutatása Thurzó Annával és Thurzó Erzsébettel folytatódik: „Thurzó Erzsébet szemérmetlen asszony hírében állott, bár a másikat sem tartották sokkal szemérmesebbnek.”²²² Ezek alapján akár azt is gondolhatná valaki, hogy Forgách bizonyos értelemben nőgyűlölő lehetett, de egyrészt ilyen megállapítás nem tehető, másrészt arra is látni példát, hogy a hűtlenséggel vádolt nő pártjára áll: Országh Ilonát²²³ a férj, Perényi Gábor²²⁴ Forgách szerint megmérgeztette,²²⁵ mert nem akarta, hogy az ő halála után újra férjhez menjen,²²⁶ de alapjában véve is rendkívül féltékeny természetű volt. Ez világosan kitűnik abból, hogy „az asszonyt soha más étkezéséhez nem engedte, de még a tulajdon asztalához sem; nem tűrte, hogy férfival beszéljen, vagy akár csak reátekintsen; ki sem volt szabad néznie: távollétében lepecsételtette az ablakokat. Ez az ember annyira túlbecsülte önmagát, másokat meg annyira lenézett,” – folytatja a történetíró – „hogy, amikor egyszer betegen feküdt, a felesége

²⁰⁹ Forgách 1977: 728.

²¹⁰ Férje, Zsigmond 1548-ban hunyt el, ekkortól jelentek meg a különböző gúnyos történetek, amelyekben könnyűvérű gonosz asszonyként jellemezték. (Horn 2007: 73–76.)

²¹¹ Forgách 1977: 728.

²¹² Forgách 1977: 981. Egyéb: Forgách 1977: 735.; 854.

²¹³ Forgách 1977: 842.

²¹⁴ Dernschwam 1984: 118.

²¹⁵ Dernschwam 1984: 118.

²¹⁶ Dernschwam 1984: 118.

²¹⁷ Erről: Komáromy 1910: 204–208.

²¹⁸ Ifj. Szakály 1969: 17. Felesége Herczeg Zsófia volt. (Komáromy 1910: 285.)

²¹⁹ Életéről keveset tudunk, Klára első férje Homonnai Drugeth István volt, Losonczy Antalhoz 1540 után ment hozzá, házasságukról alig tudható valami. Antal halála után Klára fiúsította a lányait, Klárát és Dorottyát. (Minderről lásd: Molnár 2020.)

²²⁰ Kevés pontos adat áll róla rendelkezésünkre, első felesége Werbőczy Orsolya volt, a második pedig Báthory Klára. Fivére

Losonczy István volt, akinek özvegyéről, Pekry Annáról már írtam korábban. (Losonczy Antalról: Molnár 2020.)

²²¹ Forgách 1977: 596.

²²² Forgách 1977: 795.

²²³ Keveset tudni róla, 1569. május 2-án hunyt el, ekkor is csak 32 éves volt, élénken érdeklődött a vallás kérdései iránt, gyakran jótékonykodott, szerény életet élt. (Fehér 1994: 57–63.)

²²⁴ 1532 és 1567 között élt, Ferdinánd híve volt, Felső-Magyarország kapitánya, királyi tárnokmester, majd királyi tanácsos volt. Fiatalon, 35 évesen hunyt el, halálát a közhírné okozhatta. (Fehér 1994: 58.)

²²⁵ Bár már írtam, hogy szakdolgozatomnak nem része a felhasznált forrásokban szereplő állítások valóságtartalmának és helyességének vizsgálata, de itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy Forgách ezen közlése valószínűleg a feleség két évvel élte túl a férjét.

²²⁶ Az 1965-ben előkerült eljegyzési gyűrűjükön két kéz tart egy szívet. (Fehér 1994: 70.)

pedig – az istenfélő és férjéért fáradozó asszony – egy Semsey István nevű nemesifjút véletlenül a ruhájával érinteni talált, annyira felbőszült, hogy szidalmakkal halmozta el, majd parancsot adott élve befalazására és éhhalállal való elsenyvesztésére; meg is tette volna, ha bizalmas hívei nagy nehezen le nem beszéltek. Az illető nemesifjút fogságra vetette és nemsokára megmérgeztette.”²²⁷

Kendi Anna állítólagos hűtlensége talán a legismertebb szerelmi történet a 16. századi források közül. Christianus Schesaeus a lehető legrészletesebben verselte meg a Török János (az említett Török Bálint és Pemflinger Katalin egyik fia) feleségének tulajdonított tetteket – azzal a céllal, hogy „[m]esszi jövődönnek lesz az ő példája tanulság.”²²⁸ Szerinte kezdetben boldog házaspár voltak, Anna rendkívül szép nő volt („istennő”), ám hiányzott belőle a „szende szemérem,” ami a veszte lesz. Beleszeret egy szolgába, aki „[v]égre sovár vágytól lángolva legyőzve megejt / És ki urasszonya volt, rabja gyanánt lesz övé.”²²⁹ Ez a sor pontosan tükrözi azt a korabeli (időtlen?) felfogást, amely szerint a nő a férfi tulajdona. A szolgát eltávolítják az udvarból, azonban a szerelmesek leveleznek egymással, a levél vívője végül találkozik Török Jánossal, aki válaszol rá a felesége nevében. A csel beválik, a szolgálónak és Annának a férj előtt kell felelniük bűneikért. A bűnös feleség (aki a Dubynél említett mindhárom fő női bűnt elkövette) először tagadja a vádakat – „[m]egkísérti elébb tagadással mosni le vétkét.”²³⁰ Ezt a vezeklés követi: „[b]ár ne születtem volna so’sem eme földi világra, / Haltam volna anyám méhiben én meg elébb. / Vagy mikor a dajkán legelőször, fürdete langyos / Vizbe, miért is nem törte ki gyöngye nyakam?”²³¹ Végül keservesen kegyelemért könyörög és három gyermeküket említi, hogy „[g]ondold meg, hogy ezekre fog egykoron esni a szegén, / Ők szenvednek majd az anya vétke miatt”²³² – ám Török János nem bocsát meg neki, legnagyobb sérelme, hogy „te silányabbnak dobtad oda szivedet,”²³³ vagyis rangon aluli férfivel esett bűnbe. Az ítélet a korban a leghumánusabbnak számító, nemes embernek kijáró lefejezés lett, Anna –

egyértelműen megalázásból – a menyasszonyi ruhájában kell, hogy a vérpadhoz vonuljon, végül ő maga is a többi nőhöz fordul: „[a]z, mi velem történt, holnap tán titeket érhet.”²³⁴ Ez tényleg igaz, hiszen e kép nagyon hasonlít VIII. Henrik második feleségének, Boleyn Annának sorsához, akit szintén az állítólagos hűtlensége miatt végeztek ki.²³⁵

3.3. Pozitív megítélés – jó hírű nők

A nők magánéletének minősítése nem kizárólag a bírálatban merült ki, szép számmal találtam olyan részeket, amelyekben elismernek nőket (erre már írtam néhány példát a nemre való utalásról szóló alfejezetben), ezek terjedelme és előfordulása igen változatos. Elsőként Szijgyártó Tamásné²³⁶ emlitem, akinek történetét Szerémi bőbeszédűen mutatja be. „Húshagyó hetében nagy tréfát csináltak; vacsorán és ebédén Simon deák és mások, mint Nádasdi Tamás... / A városokból szép fiatalasszonyokat hívtak be ebédre és vacsorára, férjeiket leittatták, s paráználkodtak a fiatalasszonyokkal. De egyet, Szijgyártó Tamásné sohasem bírták ráhajlítani a rosszra, hanem tökéletesen megmaradt ez a házasság tisztaságában. A többi szajha gyűlölte tökéletes becsületessége miatt.”²³⁷ Szerémi tehát Szijgyártó Tamásné kívül minden nőt szajhának tekint, ezzel szemben a „nagy tréfát csináló” urakról egy szót sem szól, holott a paráználkodás sem egy emberen múlik. Az ismét csak férje nevével említett hölgy tehát mintaszerű feleség volt. A főúri körökből jól ismert „Kanizsai Dorottya, Perényi Imre nádorispán özvegye, igen jeles, istenfélő asszonyállat.”²³⁸ Ugyancsak a férje révén – de mégis szóba kerül Keszérő Mihály felesége, „a legragyogóbb asszony szinte naponta küldött kocsin a férjének friss kenyeret”²³⁹ a fogságba.²⁴⁰

A rossz hírű nőknél is helyet kapott, ám többek el is ismerték Jagelló Izabellát, például Verancsics („[Szapolyai] feleségül kapta Zsigmondnak, Lengyelország királyának a minden lelki és testi adományokkal ékes leányát, Izabellát...”)²⁴¹ vagy Somogyi („[Szapolyai] feleséget hozott, mégpedig

²²⁷ Forgách 1977: 913.

²²⁸ Schesaeus 1982: 427.

²²⁹ Schesaeus 1982: 420.

²³⁰ Schesaeus 1982: 423.

²³¹ Schesaeus 1982: 423–424.

²³² Schesaeus 1982: 424–425.

²³³ Schesaeus 1982: 425.

²³⁴ Schesaeus 1982: 426.

²³⁵ Erről bővebben lásd: Fraser 1997.

²³⁶ Semmilyen információt nem találtam róla.

²³⁷ Szerémi 1979: 276. A kiemelés a sajátom.

²³⁸ Istvánfii 2001: 229.

²³⁹ Tranquillus 2008: 77.

²⁴⁰ Gibárti Keszérő Mihály 1496-ban született, Bolognában tanult, Lodovico Gritti híve volt, annak megölése után elfogták és börtönbe vetették, felesége Losonczi Bánfi Magdolna. Minderről és a személyét illető kérdésekről lásd: Haraszti Szabó–Kelényi 2019: 159–160.

²⁴¹ Verancsics 2008: 115. A kiemelés a sajátom.

Zsigmond lengyel király leányát, az eleven és palérozott szellemű Izabellát, aki olasz kedélyességével és lengyel szépségével tette még kedvesebbé vonzó személyét.”),²⁴² mindketten néven nevezik, ám ott van mellette a férfi hozzátartozó (esetünkben az apa) neve.

A jó hírű nők sorának élén Mária Krisztierna erdélyi fejedelmet (principissa)²⁴³ látjuk, akiről öt műben is szó esik, ezekből kettő – a Hainé²⁴⁴ és a Jacobinusé²⁴⁵ – nem szolgál újdonsággal, hiszen csak eseménytörténet kapcsán említik. Am háromban csupa jót találunk róla. E művek szerzőinek – Baranyai Decsinek, Szamosközynek, Istvánffinak – lehetőségük volt a Mária Krisztiernával való találkozásra, közülük Istvánffi még együtt is irányította vele Erdélyt 1598-ban. Istvánffinál úgy látjuk, mint „igen szép, ékes termetű leánzót, ki deák nyelvet is jól tudott,”²⁴⁶ Szamosközynél „kiváló szépségű és szent életű, tiszta erkölcsű nő.”²⁴⁷ Legnagyobb terjedelemben Baranyai Decsi mutatja be: „[a] férfileket lánggra gyújtotta Mária Krisztierna híre: tisztos megjelenés, császári származás, nemes erkölcs, a legteljesebb szerénység, szeretetre méltó nyájasság jellemzi, hirdette mindenki. Ehhez járult a női jó tulajdonságok sokasága, több mint amenynyit női nem nyíltan kimutat, amitől az ifjú fejedelem lánggra lobbanva tisztos szerelemre gyulladt.”²⁴⁸

4. Rendhagyó nőábrázolások

4.1. Női monológok

Történetírói munkákban a monológok ritkán fordulnak elő, ha mégis, akkor férfiakhoz köthetők – erre van példa Zermeghnél²⁴⁹ és Baranyai Decsinél²⁵⁰ is. A női monológ ritka, én kettőt találtam, arisztokrata nőktől hangzanak el, az egyiket Mária, II. Lajos hitvese, a másikat Doamna Stanca, Mihály havasalföldi fejedelem felesége mondja el. Bár nem a feleség monológja, mégis neki tulajdonított a kérés, amelyet Zermeghnél látunk Bánfi János királyhoz való hűségének kapcsán, ezért az alábbiakban e hármat hasonlítom össze. Doamna Stanca és Mária is csatába induló férjéhez beszél, ám könyörgésüknek más az oka. Doamna, aki „matrónai erkölcsökkel

ékes és férjének jellemétől teljességgel elütő jellemű asszony”²⁵¹ volt, „állítólag gyakorta próbálta lebeszélni férjét tervéről és keserves panaszkodásával eltéríteni szándékától”²⁵² (Erdély megtámadásától). Erkölcsi és politikai érveket sorakoztat fel: „[m]iben mutatkozott Erdély valaha is ellenségünknek? / Mégis képes vagy ilyen hitetlenül a vesztükre törni? Van hozzá bátorságod, hogy menedékhelyedet megmentőid vérével hintsd be? / ... minél később jön a bűnhődés, annál súlyosabb szokott lenni.”²⁵³ Máriánál a hitves, a leendő anya és gyászoló özvegy képe kerül előtérbe: „ne sodord magad veszélybe, hogy ... én ... – Isten ments – özvegyként és az országból száműzve nyomorúságos és boldogtalan életemet örök gyászban és bánatban töltsöm. / ...épp abba az életkorba léptünk, amely alkalmas utódok nemzésére. Könyörgök, gyermekeket foganva hadd tegyelek apává még azelőtt, hogy én árván, az ország pedig örökös nélkül maradj!”²⁵⁴ Bánfi János felesége szintén a család, a gyermekek érdekeit tartja szem előtt: „[a]zt beszél, hogy a felesége is, Székely Lukács édestestvére, a földre borulva könnyek között könyörgött a férjének, hogy ne taszítsa parasztsorba magát meg a gyermekeiket e nagy uraságból, amelyet birtokol, és amelyet az ősei szereztek.”²⁵⁵ Mindhárom közös vonása tehát a jól ismert „könyörgő nő” képe, aki próbálja megváltoztatni férje szándékát egy jobb cél – béke, utód(ok), szegénység elkerülése – érdekében. A hangsúly mindhármuknál máshová esik: Doamna a bűnhődéstől fél, Mária az özvegyiségtől és gyermektelenségtől, Bánfi János felesége pedig a nyomorúságtól (bár ez utóbbi Máriától is elhangzik).

4.2. A sorsukat kezükbe vevő nők

4.2.1. Török nők

A korból kevés olyan eset ismert, amelyben a nők a kezükbe veszik és irányítani próbálják sorsukat, ám a historikusok szövegeinek feldolgozása közben több ilyenrel is találkoztam. Először lássunk két török, fogságból szabadult nőt. Egyikük Istvánffi művében szerepel, név nélkül, annyi derül ki róla,

²⁴² Somogyi 2013a: 102. A kiemelés a sajátom.

²⁴³ Mária Krisztierna és Báthory Zsigmond házasságával ebben a dolgozatban nem foglalkozom, erről többek között lásd: Benda 1986., Oborni 2002. Baranyai Decsi és Szamosközy történetében is olvashatunk arról, minként mesélt magánéletükről e két szerző.

²⁴⁴ Hain 1988: 116–117.

²⁴⁵ Jacobinus 2021: 204.

²⁴⁶ Istvánffi 2009: 194. A kiemelés a sajátom.

²⁴⁷ Szamosközy 1981: 119. A kiemelés a sajátom.

²⁴⁸ Baranyai Decsi 1982: 218. A kiemelés a sajátom.

²⁴⁹ Zermegh 2006: 145.

²⁵⁰ Baranyai Decsi 1982: 337.

²⁵¹ Szamosközy 1981: 207.

²⁵² Szamosközy 1981: 207–208. A kiemelés a sajátom.

²⁵³ Szamosközy 1981: 207–208.

²⁵⁴ Velius 2020: 127–129. A kiemelés a sajátom.

²⁵⁵ Zermegh 2006: 145. A kiemelés a sajátom.

hogy „szép, ékes termetű” fiatal lány, aki Veszprémnél került rabságba, ám sikerült hazatérnie, mégpedig úgy, hogy „[egy] hadnagynak ajándékozott volt, és ... Basileában vitettetvén, midőn ott az német nyelvet megtanulta volna, egy hitvány lovással, melyet nagy sok ígéretivel megáltatott vala, sokfelé való búdosások után, mely csudának tetszhetik, hazájában visszaméne.”²⁵⁶ A másik nő nem volt ilyen szerencsés. Bizonyos, hogy az 1534–1535. évi oszmán-perzsa háborúból elmenekült Kazul basa²⁵⁷ felesége volt, a győztes Szülejmán „elhála” és „véle vigada” egy éjjel. Az első fogságban töltött éjszakán tehát Szülejmán megerőszkolta, majd feleségül adta egy szandzsákbéghez, de a nő – bosszúból, a halált is vállalva – megöli. „Eszt azért szörzém én nagy haragomba, / Nem akarok többet élnöm ez világba. / Légyen az én vitéz uram éltéjért, / Én férjemért, im az Kazul basájért, / És énrajtam lött az nagy kisebbségért. / Császár hallá, őt megfogatá azért, / Bévetteté az tengörnek vizébe.”²⁵⁸

Somogyi históriájában a János Zsigmond Szülejmánnak való bemutatásáról és Buda oszmánok általi elfoglalásáról szóló részben – bár röviden – szóba kerül a szultán házastársa, Roxolána is, aki „feleségi mivoltához tartozó hízelgésekkel, vagy amit sokan beszéltek, a zsidó szekta tagjaként számon tartott Trongilla nemes mágus útján kuruzslással megrontotta és rávette, hogy Musztafa helyet Szelimet jelölje ki a birodalom örököséül...”²⁵⁹ Fodor Pál szerint Szülejmán Musztafa nevű fia Máhidevrántól született (1515), aki akkoriban a szultán legkedvesebb ágyasa volt. Ez a cím azonban 1520 után többé már nem volt az övé, hiszen ekkor érkezett – a köztudatban Hürrem néven ismert – Roxolána. A két nő között versengés kezdődött Szülejmán kegyeiért, amiből végül Roxolána került ki győztesen. Elérte a célját, hiszen – mint ahogyan Somogyi is írja – a szultán Szelimet jelölte ki örököséül, és végül ő lett a szultán, ám nem uralkodott hosszú ideig. Roxolána viszont a hízelgés mellett jó politikai érzékkel és kapcsolatokkal új rendszert alapozott meg, de, ami e jelenlegi vizsgálódás

szempontjából még fontosabb, a saját kezébe vette sorsát és küzdelmének köszönhetően elérte, hogy rabszolga sorban élő ágyasból szabad muszlim nő lett.²⁶⁰ (E leírásnál olvashatunk arról is, hogy Izabella próbálja meggyőzni a szultánt, engedje szabadon a János Zsigmondot kísérő magyar főurakat. Ebben Rostanusz – Rüsttem vezír²⁶¹ – segítségét kéri, és, hogy még jobban elősegítse az ügyet, Rostanusz feleségének ékszeret küld. A feleség nem más, mint „Szulejmán leánya”,²⁶² akinek a neve nem szerepel a szövegben, de tudjuk, hogy Mihrimáhnak hívták.)²⁶³

4.2.2. A fegyvert fogó, erős nő toposza

A háborús helyzetekben való női közreműködést már bemutattam a korábbi fejezetekben, ebben a részben ennek a közreműködésnek más típusú megjelenését összegzem. Tudható (erről írtam a dolgozat első fejezetében), hogy a gyermekek és nők fogságba kerülése és/vagy rabságba hurcolása mellett a mindenkori ellenség megkínóz(hat)ta és meg is öl(het)te őket, a nők pedig majdnem mindig erőszak áldozataul estek. Ezt akarta elkerülni Ilona is a maróti mészárlásból menekülve, könyörögve a férjének, hogy az ölje meg, mielőtt az üldözők kezébe kerülne. Mégis ő maga volt az, aki észlelve, hogy a ló nem bírja kettejük terhét, és nem híve el férje kétségbeesett vigasztalását, hogy meg tudnak menekülni, „leugrott a lóról”.²⁶⁴ Ő és férje, Dobozi Mihály története több históriában megjelenik, ám Zermegh az egyedüli, aki Ilonát cselekvő, sorsát kezébe vevő nőként ábrázolja.²⁶⁵ Az alábbiakban hozzá hasonló vitéz nők tetteit mutatom be (1. táblázat).

Schesaeus hosszan és részletesen ír az 1566. évi szigetvári ostromról, a jelenet az elhurcolás, a nemi erőszak és a mohamedán hit felvételének kikényszerítésétől való félelemmel kezdődik²⁶⁶ és mindezeket elkerülendő, „egyik a másiknak karddal döfi át feleségét, / ennek markolatig testébe merítve a fegyvert / mert ezt kérte a férj – vagy törrel vágja nyakát el. / S gyászkothelességként eme szörnyű, rémteli tettet / készséggel sietett a rokon viszonzni

²⁵⁶ Istvánffy 2003: 394.

²⁵⁷ Sugár István Sáhít ahmázként azonosította. (Tinódi 1984: 617.)

²⁵⁸ Tinódi 1984: 419. A történet háttéréről lásd: Fodor 2012.

²⁵⁹ Somogyi 2013a: 140. A kiemelés a sajátom.

²⁶⁰ Minderről bővebben lásd: Fodor 2010.

²⁶¹ A horvát származású férfi eleinte a szultán fegyverhordozója volt, majd harmadik nagyvezír lett, később nagyvezír lett. (Fodor 2010: 752.)

²⁶² Somogyi 2013a: 141.

²⁶³ Fodor 2010: 752. Egyéb említés róla (név nélkül): Somogyi 2013a: 128.

²⁶⁴ Zermegh 2006: 137–138.

²⁶⁵ A történet históriákban való megjelenésével külön foglalkoztam: Szabó 2021.

²⁶⁶ Ám, mondják, ennél súlyosabb, rettenetesebb, / szörnyű tette is elszánták maguk ekkor a védők. / Mert, hogy ez ellenség feleségük gyermekeikkel / kinteli és örökös rabságra ne vesse, s a tiszta / testeket aljas kéjvágyában meg ne gyalázza, / szűzi erényt, karddal rémítvén, el ne raboljon, / és ami fő: szívük, lelük kárára az ősi / hitnek, balga török vallás bűnével, alantas / hitványságaival hogy megfertőzni ne tudja,” (Schesaeus 1982: 457.)

Gesta XXII (2024), 44–85.

1. táblázat: A fegyvert fogó nő toposzának szöveghelyei

Somogyi Ambrus	Christianus Schesaeus	Szamosközy István
magyar asszony	asszonya	Stepán István Erzsébet nevű szolgálója
kimagasló termetű	–	ez a rettenthetetlen amazon
a katonák közt egy férfiúhoz illő bátorságot tanúsító	s a lován az vad törökök csapatára ront ki a férjével s a nyomukba szegült katonákkal	aki a férfiak közül is a legbátrabbak dolgára vállalkozván, dicső példát adott a többi asszonynak
a sáncra felhágva ... hatalmas kaszával	Fogjon kardot e jobb, a fejemre acélsak üljön, árnyékolja paizs vállam, kebelem meg a mellvért	Karddal az oldalán, lándzsával a kezében
két felfelé nyomuló barbárt ... egyetlen csapással lefejezett	Eljut a táborukig, s a török hull hősi kezétől, s abba merész, kezdett harcát nem hagyja, ameddig lelke, a harcra mohó, trósz vérrel meg nem elégül	egy döféssel két törököt szúrt át a bástya fokán, majd letaszította őket, másokat pedig súlyos sebekkel űzött el
–	s így esik el hősként a reá rohanók tömegében	Végül is, harci tüztől égve, nő voltáról és a veszedelemről megfeledezve, óvatlanabban merészkedett az ellenség közé, és túlzott bátorságáért tisztes módon fizetett: egy ólomgolyóbis fúrta át a mellét

a rokonnak.”²⁶⁷ Az ekkor mindent átjáró pánik közepette „[v]olt, kit túl heves és örült kétségbeesése / rábírt, hogy karddal csonkítsa meg asszonya testét,”²⁶⁸ tehát nem csupán megölték a nőket, hanem megcsonkították, hogy „a gaz ellenség.../...tiszt szellemét / meg ne gyalázza...”²⁶⁹ Ám Schesaeus nem csupán tömegesen és sematikusán ábrázolja a jelenlévőket, hanem kiemel egy-egy szerelmespárt is, akik történetét dialógusokkal is kiegészíti. Az egyik férj így szól, összefoglalva, mi minden kegyetlenséget kerülnek el ezzel a gyilkossággal: „[n]ézd el, létemnél drágább, jó hitvesem azt, hogy / most így megtagadom hű, férji szívem s a szerelmem, / és a halálba taszít ez az átkos kard meg a jobbom! / Ámde a legféltőbb szeretet s nem a gyűlölet és düh / készletet rá; okosabb – mert sok nagy bűnt / megelőzünk, / hogyha te meghalsz, s megmenekülsz cselettől, szidalomtól / és a nehéz rabigától, mely rosszabb a halálnál.”²⁷⁰ A másik képben a férj képtelen megölni feleségét, ezért egy katonatársát kéri meg, aki „a nőnek már markolja kibomlott / fűrtjeit, és kardját lendíti a szörnyű csapásra.”²⁷¹ A

nő azonban könyörögni kezd: „[h]agyd meg az életemet, jaj, kérlek az égbeliekre, / hadd láthassam uram még egyszer, s véle utolszor / szólva beszélhessek hozzá végső szavaimmal!»”²⁷² A katona elengedi, a nő férjéhez siet és számon is kéri, sérelmezi, hogy „»most itt büntetlenül mint jószágot megöletné?»”²⁷³ A következőkben válik világossá, hogy itt is egy vitéz nőt látunk, ugyanis kérlelni kezdi férjét: „[e]sdek előtted nászeshűdre s az égbeliekre: / társad hadd legyen én, hős fegyvert öltve, a harcban! / Fogjon kardot e jobb, a fejemre acélsak üljön, / árnyékolja paizs vállam, kebelem meg a mellvért. / Kapjak gyors lovat is, hév lelkem kész rohamozni / trójai hadsorokat, nagy hírért életet adva. / Hadd próbálja kezem, ma először, a harc / veszedelmét!»”²⁷⁴ Kérését teljesítik, a záróképben a nő hősiei küzdelmét látjuk: „...s a lován az vad törökök csapatára / ront ki a férjével s a nyomukba szegült katonákkal. / Eljut a táborukig,²⁷⁵ s a török hull hősi kezétől, / s abba merész, kezdett harcát nem hagyja, ameddig / lelke, a harcra mohó, trósz²⁷⁶ vérrel meg nem elégül, / s így esik el hősként a reá

²⁶⁷ Schesaeus 1982: 457.

²⁶⁸ Schesaeus 1982: 457.

²⁶⁹ Schesaeus 1982: 457.

²⁷⁰ Schesaeus 1982: 458–459.

²⁷¹ Schesaeus 1982: 458–459.

²⁷² Schesaeus 1982: 458–459.

²⁷³ Schesaeus 1982: 458–459.

²⁷⁴ Schesaeus 1982: 458–459.

²⁷⁵ Ez az ábrázolás túlzás, hiszen az utolsó napokon elesők nem juthattak el a török táborig, mivel a belső várba szorultak. (Varga 2016: 15.)

²⁷⁶ A trójai nép neve, az elnevezés a dardániai király, Trósz nevéből ered. (Tótfalusi 2010: 408.)

rohanók tömegében.”²⁷⁷Nem ezek voltak az első példák arra, hogy voltak férfiként küzdő nők, hiszen a cselekvő nők fejezetében a háborús részvétel kapcsán már ismertettem két szöveghelyet is – ez is jól mutatja, hogy a kategorizálásban nem lehet mindent egyértelműen, egyetlen helyre besorolni. Lássuk, mi a közös a vitéz nőket ábrázoló epizódokban! Somogyi Ambrus az 1543. évről, Schesaeus az 1566-os szigetvári ostromról, Szamosközy pedig Várad 1598. évi ostromáról ír.

Első szempont a nő megnevezése, itt Szamosközy az egyedi, hiszen ő szolga létére is leírja a nő keresztnévét, Somogyi és Schesaeus csak az asszony szót használják, előbbi és Szamosközy egy-egy jelzőt (kimagasló termetű, illetve rettenthetetlen amazon) is beillesztenek. Harmadik elemként a férfiakhoz való viszonyítást vizsgáltam, Somogyi és Szamosközy ezt alkalmazza, Schesaeus kissé eltérő, ám nála is megvan az, hogy a nő a férjével és katonákkal a nyomukban indul meg, ez pedig úgy is értelmezhető, mint a másik kettőnél a „katonák közt”, „férfiak közül” elem, hiszen férfiakkal együtt harcol. Ezt követi a fegyver kérdése, Somogyinál a magyar asszony – lévén parasztasszony – kaszával küzd, ám Erzsébet is parasztlány, mégis kardot és lándzsát használ, talán ez is oka annak, hogy Szamosközy ennyire kiemeli őt. Schesaeus asszonya teljes katonai felszereléssel rendelkezik. A leglényegesebb rész a cselekedetéről szóló, láthatjuk, hogy a magyar asszony és Erzsébet egyszerre két ellenfelet győzött le, előbbi lefejezte őket, utóbbi átdöfte és letaszította, valamint sokakon sebet is ejtett. Schesaeus nem részletezi ennyire, csak annyi szerepel, hogy a nő több törököt is megölt. A zárásban csak Szamosközynél és Schesaeusnál tudjuk meg, hogy a nők elestek a harc közben – előbbi ismét pontosabb leírást ad.

Papp Júlia szerint a fegyver(ek)e)t forgató, küzdő nők képe, az „erős nő” toposza a 16. századtól kezdődően szélesedett ki, ezek a nők olyan eredményeket testesítenek meg, mint a hitvesi hűség, a hazaszeregetés és az önfeláldozás. E jeleneteket látva elmondható, hogy szerepváltás történik, hiszen a nőket nem a „megszokott” helyükön látjuk. Férfi tulajdonságokat hordoznak (ezt többször is hangsúlyoztam), vértben és fegyverrel harcolnak, van, hogy külön módon, mint a férfiak. Annak, hogy mindez a 16. században kezdett elterjedni, oka lehet, hogy összekapcsolódott a magyarok „a kereszténység védőbástyája” toposzával.²⁷⁸

Elbeszélő szövegek – részösszegzés

Az itt bemutatott, 1526–1608 közötti időszakot vagy annak egy részét elbeszélő szövegek a kortárs történetírók nőképének áttekintését szolgálták. Nem ismertettem minden egyes szövegrészletet (főként a terjedelmi korlátok miatt), ám az említettek is alkalmasak a nőábrázolás bemutatására.

Mivel a szerzők által leírt szövegek döntő része a háborús viszonyokat és azok eseményeit örökíti meg, így ezek kapcsán olvasható a legtöbb szövegrész is: a nők áldozatok, megjelenésük tömeges és sematikus. Összegyűjtöttem mindazokat a körülményeket, amelyekkel egy háborús időszakban a nőknek szembe kellett nézniük. Ezek közül a rémület és a lelki hatások volt az első, amit vizsgáltam, mindezek előfordultak Piltz, Baranyai Decsi, Istvánnfi, Schesaeus, Soiter és Somogyi műveiben. Ezt a menekülés és az özvegység bemutatása követte (Stella, Szamosközy, Baranyai Decsi, Tardy, Szerémi), az özvegyi sorsról – meglepő részletességgel – Forgách írt. A rabságba kerülést ugyanezen szerzőknél látjuk leírva, ez az első olyan rész, ahol nemes asszonyt is ábrázolnak – Sulyok Sárát –, de mindhárom esetben névtelen marad. A leghosszabb részt a nemi erőszak és a különféle kegyetlenkedések teszik ki, ezek realisztikus bemutatása Baranyai Decsi, Brodarics, Soiter, Szerémi, Szamosközy, Forgách és Istvánnfi szövegében is jelen van. Rendhagyónak mondható Hain szövege, hiszen ő az egyetlen, akinél családon belüli erőszakra is olvashatunk. A sematikus említések fejezetét a gyilkosságokról szóló idézetek (Hain, Istvánnfi, Baranyai Decsi és Somogyi) összefoglalja. Az áldozatoknál maradva, ám azokat egyénileg és név szerint bemutatva csupán egy kategória született, amelyben özvegyeket látunk, köztük van természetesen Habsburg Mária, akiről öten is írtak, továbbá négyen említik az özvegy Jagelló Izabellát is. Megörökített Drágfi Katalin (Zermegh), Füzi Borbála (Szamosközy), Pekry Anna és Pemflinger Katalin (Tinódi) özvegysége és gyásza is – mind az elithez tartoztak, tehát névvel együtt szerepeltek.

A második nagy egységet a cselekvő nők bemutatása alkotja, a legterjedelmesebb részt itt is a sematikus és tömeges ábrázolás teszi ki, a várvédelemben közreműködő nők sokaságát látjuk, de itt sem marad ki az általánosnak mondható feladatuk: az élelmezés. Szamosközy és Somogyi a harcmezőn küzdő nőkről is szót ejtenek, valamint az ilyen körülményekkel együtt járó éhínség és menekülés

²⁷⁷ Schesaeus 1982: 458–459.

²⁷⁸ Papp 2016.

eredményezte tettek is említésre kerültek: a gyermekgyilkosságok. Az egyénileg cselekvő nőkre térve: Somogyi és Forgách is említ egy-egy várvédő nőt, persze név nélkül, Szerémi pedig egy védelemre buzdító özvegyet – szintén név nélkül. A név szerinti egyéni említések Forgáchnál, Szamosközynél és Istvánffinál jelennek meg, a békeidőben végzett tevékenységekről (szülésnél való jelenlét, dajkaság) Forgách, Brutus és Somogyi is ír. Hain ezúttal is rendhagyónak számít, hiszen gyilkosságokról számol be – ám ezek békeidőben történtek.

A harmadik rész a nők megítéléséről szól, itt a magánélet minősítése a téma, Istvánffi az egyetlen, aki férfi tulajdonságokkal dicsér nőket. Ugyanő ennek fordítottját is megteszi, nőinek vélt tulajdonságokkal szid férfiakat – akárcsak Forgách. Ezen rész egy-egy alfejezete tárgyalja a rossz és jó hírű nőket. Az előbbiben Szerémi és Forgách műveiből idéztem, ugyanitt helyet kap a hűtlen feleségek alfejezete, ahol döntő többségében Forgách históriájának részletei fordulnak elő. Schesaeus is egy hűtlennek ítélt feleségről, Kendi Annáról számol be, ő azonban nem oly elítélő, mint Forgách. A jó hírű nők alfejezetében Somogyi és Verancsics is helyet kapnak, ám e részben a Mária Krisztiánát méltató szöveghelyek (Baranyai Decsi, Szamosközy, Istvánffi) dominálnak. Az elbeszélő szövegek alapján készített utolsó fejezet a rendhagyó nőábrázolásokat részletezi, ezek közül elsőként a fiktív női monológok szerepelnek (Zermegh, Baranyai Decsi, Velius), mindegyikben a férjének sírva könyörgő nő alakját látjuk. Ezt a két alfejezetre tagolódó saját sorsukat kezükbe vevő nőkről szóló rész követi, az egyikben csak török nőkről olvasunk (Istvánffi, Tinódi, Somogyi), míg a másikban a fegyvert forgató nő toposzát bemutató példákat vizsgáltam (Somogyi, Szamosközy, Schesaeus).

A munka kezdetén arra számítottam, hogy csak sematikus nőábrázolásokkal fogok találkozni, esetleg az elithez tartozó nőkről egy-egy mondatot olvasok majd. Ez be is igazolódott, az ilyen típusú szövegrészek dominálnak – ám meglepődve tapasztaltam, hogy ritkaságnak számító – sokszor nem nemesi – nőket bemutató történeteket is az utókorra hagyományoztak historikusaink.

A női levelek

Az általam választott források második csoportja a női leveleké, a négy fő szövegegyüttest a bevezetőben is említettem. A vizsgált levelekkel többen is foglalkoztak, a Nádasdy-Kanizsai házaspár levelezését Asztalos Bernadett és – részben – Péter Katalin dolgozták fel,²⁷⁹ Zrínyi Dorica leveleivel csak Gramantik Csilla foglalkozott,²⁸⁰ ugyanez mondható el Svetkovics Katalin leveleiről is, amelyeket csupán Terbe Erika vizsgált.²⁸¹ A Deák Farkas-féle gyűjteményben²⁸² megjelenő dinasztiák közül csak az Esterházyak²⁸³ és a Thurzók²⁸⁴ levelei kerültek feldolgozásra. Azt már a szakirodalmi áttekintésben is említettem, hogy a nők életével vagy annak egy aspektusával foglalkozó – általam is felhasznált – tanulmányok leggyakrabban a Nádasdy-Kanizsai, a Thurzó-Czobor vagy az Esterházy-Nyáry házaspár leveleit idézik forrásként. Az ilyen jellegű munkákhoz a már ismertetett gyűjteményeken kívül hasznos lehet Hargittay Emil²⁸⁵ és a Hegedűs Attila–Papp Lajos szerzőpáros²⁸⁶ által gondozott két kiadvány, ám ezek is csak válogatott leveleket tartalmaznak. Igen kevés tehát a valamely főúri házaspár vagy család teljes levelezését vizsgáló és feldolgozó munkák száma.²⁸⁷

Az 580 darab női szerző tollából származó levél tartalmi jellegzetességei bemutatása előtt érdemes felidézni a kora újkori női írásbeliség hátterét és annak alakulását. A levelezésekre elsődlegesen úgy tekintünk, mint elsődleges kortörténeti forrásokra, amelyek a történettudomány részterületeihez is jelentős (többek között politika- és művelődéstörténeti) adalékokkal szolgálnak. Amint Tóth írja, a 16. században az arisztokráciához tartozó férfiak tudtak írni és olvasni, a nőkről azonban nem mondható el ugyanez. Ám az írni nem tudó nők már szabadkoztak e hiány miatt, ugyanakkor természetes sem volt a betűvetés tudománya, így a hozzáértők dicsekedni is tudtak vele. Maga az írás komoly munkának bizonyult, így asszonyaink gyakran az íródéáknak diktálták le közlendőjüket. Az 1700-as évek máso-

²⁷⁹ Asztalos 2010., Péter 2012: 97–116.

²⁸⁰ Gramantik 2012.

²⁸¹ Terbe 2010.

²⁸² Deák 1879.

²⁸³ E levelezések már az általam vizsgált perióduson kívülre esnek. Többek között: Viskolcz 2017.; Marti 2011.; Viskolcz–Zvara 2019.; Viskolcz–Zvara 2022.

²⁸⁴ Zichy 1867.; Erdélyi 2005.

²⁸⁵ Hargittay 1981.

²⁸⁶ Hegedűs–Papp 1991.

²⁸⁷ Kora újkori házastársak levelei megjelentek több olyan kötetben is, amelyek – a kései középkortól a 20. századdal bezárólag íródott – válogatott szerelmesleveleket mutatnak be. Például: Pintér 1963.; Kozocsa–Bárány 1976.; Erdődy 1978.

dik felétől kezdve már – igen kevés kivétellel – írástudó nagygasszonyokról beszélünk.²⁸⁸ Mindezeket az is alátámasztja, hogy a főúri levéltárakban az 1500-as évektől kezdve gyarapszik azon levelek száma, amelyeket nők írtak, vagy nőknek szóltak,²⁸⁹ ugyanis ekkor már elvárták, hogy a nők is tudjanak írni és olvasni.²⁹⁰

A két forrástípus, a történetírói szövegek és a levelek összevetésének egyszerű alapja lenne, ha ugyanazokat a tematikus csoportokat állíthatnánk fel mindkét esetben, majd hozzájuk rendelnénk a megfelelő szövegrészeket. A forrásvizsgálat azonban nyilvánvalóvá tette, hogy a historikusok szövegeinél alkalmazott kategóriáknak egyáltalán nem feleltethetők meg a női levelekből megismert információk. Így tehát a levelek esetén az életszakaszok mentén haladva törekszem bemutatni a korabeli nők életét, vizsgálva azt is, hogy milyen történetek kapcsán fed(het)ik egymást a történetírói szövegekben és a levelekben közöltek.

1. Születés, gyermekkor

A gyermek születéséről az újdonsült szülők lelkesen számoltak be. A leveleket vizsgálva az alig egy mondatos értesítőktől kezdve egészen az ünnepi alkalmak kapcsán felmerült problémák részletezéséig előfordulnak szövegrészek. Az élet első állomása, a születés és az ehhez tartozó keresztlő említendő elsőként. Bakics Anna²⁹¹ egyszerre fejezi ki gratulációját, és fogalmazza meg azt, hogy ő is gyermeket szeretne: „...[a]z Ur Isten éltesse apját s anyját és az ő szent felsége ajándékát és adja az Ur Isten, hogy ő kemék minden javát lássák az ő kemék szerelmes gyermekének, immár bizony én rajtam az szer, az Ur Isten adja, hogy én is hozzassak Kdnek egy szolgát.”²⁹² Zrínyi Dorica²⁹³ előrelátóbb, amellet, hogy tudatja férjével az örömhírt, már a keresztlővel járó szükséges intézkedésekről is említést

tesz: „...de akarnam ha kegelmed haza jvhetne es az köreztelen kegelmed itthon lehetne zýwem zerenth akarnam, de ke ha kegelmed haza nem jwheth kegelmed jrýa megh ennekem kýk legýennek az komak hogy twggýam hýwathný wketh.”²⁹⁴ A keresztlő előkészületei már a születés előtt megkezdődtek, elsőként a nevet választották ki, ezt követte a komák (keresztsszülők) kijelölése.²⁹⁵ Dorica levelében ellenben azt látjuk, hogy a komaválasztás még nem történt meg, valamint azt, hogy a választást is a férjére bízta. Fontos elem volt, hiszen, ahogy Bogdán is írja, a komaság atyafiságot is jelentett, nem illett visszautasítani a felkérést, amit leggyakrabban levélben fogalmaztak meg.²⁹⁶

Bogdán hangsúlyozza: úgy vélték, hogy a keresztlőnek minél hamarabb meg kell történnie, hiszen amíg nincs megkeresztelve a gyermek, addig a hiedelmek szerint ártásoknak is ki volt téve.²⁹⁷ A Nádasdy-Kanizsai házaspár orvosa, Szegedi Kőrös Gáspár „a még pogány nagyságos úr”-ként²⁹⁸ írt fiukról, Ferencről, aki tehát akkor (1555. október 10.) még nem volt megkeresztelve. Bár a keresztlés jeles eseménynek – a szertartást lakoma, majd felköszöntések sora követte²⁹⁹ – számított, ahová természetesen a rokonok is meghívást kaptak, előfordult, hogy azon valakik önhibájukon kívül nem tudtak megjelenni. Maga az utazás is hosszú időt vett igénybe, azonban ahogy Mérey Zsófia³⁰⁰ leveléből értesülünk – „[e]lhígyje Kd, hogy ha lehetséges volna bizony nagy szeretettel elmennék Ketekhez; az útnak hosszú voltával sem gondolnék, de lovak miatt fogyatkozásban vagyok.”³⁰¹ Zsófia illő módon elnézést kér Révay Pétertől³⁰² a kellemetlenségért.³⁰³

A csecsemők általában a bába segítségével jöttek a világra, akik előkészítették és levezették a szülést, valamint a gyermekről és az anyáról egyaránt

²⁸⁸ Tóth 1996: 139–140; 142.

²⁸⁹ Lengyel 2019: 21.

²⁹⁰ Szabó 2014a: 71.

²⁹¹ Életéről keveset tudunk, szerb származású, Révay Mihály báró, főajtónálló felesége, 14 gyermekük volt. (Fülöp 2020: 74.)

²⁹² Paxy Annának, 1560. november, Szklabinya, (Deák 1879: 29–30.)

²⁹³ 1550-ben született, Zrínyi Miklós és Frangepán Katalin gyermekeként, 1566-ban ment feleségül Batthyány Boldizsárhoz, arról nincs pontos adat, hogy hány gyermekük született, Dorica 1620-ban hunyt el. (Gramantik 2012: 19–36.)

²⁹⁴ 1572. március 8., Szalónak (Gramantik 2012: 46.)

²⁹⁵ Bogdán 1978: 100.

²⁹⁶ Bogdán 1978: 101.

²⁹⁷ Bogdán 1978: 100.

²⁹⁸ Szegedi Kőrös Gáspár, 1555. október 10., Sárvár (Vida 1988: 131.)

²⁹⁹ Bogdán 1978: 103–104.

³⁰⁰ Kaposmérői Mérey Zsófia, Petrőczy II. Miklós felesége, két gyermekük született, István és Ilona. Csak Zsófia halálának éve ismert: 1661. (Fukári 2008: 30–34.)

³⁰¹ 1609. július 1., (Deák 1879: 207.)

³⁰² 1568-ban született, Révay Mihály és Bakics Anna gyermekeként, 1596-ban vette feleségül Forgách Máriát, tizenhárom gyermekük született, 1608-ban koronaörré nevezték ki, 1622-ben hunyt el. (Bónis 1981: 7–42.) Nemrégiben jelent meg Révay országtörténete magyar fordításban: Révay 2021.

³⁰³ „Kdet kérem, mint bizodalmas uramat és sz. atyámfiaát, Kd nehez néven ne vegye, hogy Ketekhez el nem mehetek, mert lovaim nincsenek arra valók, akin oda mehetné Ktekhez.” (Deák 1879: 207.)

gondoskodtak.³⁰⁴ A táplálás a szoptatós dajka feladata volt, nem az anyáé,³⁰⁵ aminek következtében mellgyulladást kaphatott, ez halált is okozhatott, Péter Katalin hangsúlyozza, felfoghatatlan, hogy a felhalmozott tudás mellett erre az egyszerű összefüggésre nem jöttek rá.³⁰⁶ A csecsemővel egyebekben (ringatás, altatás, stb.) a szárazdajka foglalkozott. Szintén Péter írja, hogy a kora újkorban a gyermekek életük első néhány évében (az oktatás megkezdéséig) többnyire a szabadban játszottak (például versenyfutás, labdázás), odabent pedig kártyáztak és kockával szórakoztak, mindezt együtt.³⁰⁷ A főúri családok fiúgyermekai többségükben otthon tanultak meg írni és olvasni, majd káptalani iskolában folytatták, ezt követően külföldi egyetem(ek)en is tanulhattak – Nádasdy Tamás is ezt az utat járta be.³⁰⁸ Hazatérve papi vagy katonai pályán helyezkedtek el, és arra törekedtek, hogy vagyoniukat gyarapítsák, egy gazdag család leányát vegyék feleségül és minél több utódjuk legyen. Várkonyi emeli ki, hogy a fiúgyermeket legfőképpen apjuk készítette fel az életre és annak kihívásaira, ebben a folyamatban fontos szerepe volt az intelmeknek, amelyeket fiaikhoz írtak.³⁰⁹

A lányok általában otthon maradtak, akiket – ahogy Nagy Anita is kifejti – a vénasszony felügyelt, nagyobb korukban társalkodónőjüként működött. Nevével ellentétben nem volt mindig idős asszony, a rátermettség jóval fontosabb volt, ugyanis – sokszor helyettesítve a birtok úrnőjét – irányítani és szervezni is tudnia kellett (a szoptatós és száraz dajkák felügyelete stb.), ezt taníthatta is a lánygyermeknek, mint ahogyan a varrás és hímzés tudományát is.³¹⁰ A kora újkori nevelés a humanista Juan Luis Vives³¹¹ nevéhez kötődik, szerinte a kezdetektől el kell különíteni a fiúkat és a lányokat,³¹² ez azonban, ahogy említettem, Péter Katalin szerint nem valósult meg. Vives rendkívül szigorú rend szerint gondolkodik a lányneveléssel kapcsolatban, lehetőleg csak a Bibliát olvassák, él-

jenek szerényen, fontos, hogy jó nevelőnőjük legyen és soha ne tétlenkedjenek.³¹³ Magyar történeti vonatkozásban Pázmány Péter³¹⁴ volt, aki elsőként foglalkozott³¹⁵ a nőnevelés kérdésével, úgy vélte, nehéz feladat, mert a lányok hajlamosabbak arra, hogy kevélyek legyenek. Viveshez hasonlóan szerinte is egyszerre kell erkölcsileg és szellemileg nevelni.³¹⁶ Pázmánynál már a házasságra való felkészülés is szerepel, a lány „tanúllyon étkecskéket is főzni”,³¹⁷ hogy később majd azokkal kínálja a férjét. A lányok tehát gazdálkodni, kézimunkázni tanultak, elsajátították a társaságban való viselkedés szabályait és a vallásosságot is, valamint felkészültek legfőbb szerepükre, az anyaságra.³¹⁸

A levelekben alig találtam gyermekekről, nevelésükről szóló részletet. Nádasdy Tamás írta, hogy „Ferkót lassan lassan az verőfény nézésre kell szoktatni, mert félő, hogy lágy szeme ne legyen, mert, ha Isten élteti, az kőpja hegyire kell többet nézni, hogy nem sem apjára, sem anyjára, ahhoz kedig nem jó az lágy szem,...”.³¹⁹ Szintén nála találtam egy ritkaságnak számító levelet, amelyben tanácsot ad feleségének, aki, ha elutazik és nem viszi magával Ferencet, akkor „[i]ngyen hagyj oly embert véle, hogy ki megsuprálja az alfelit.”³²⁰ Gyermekekre, tudod, hogy nem jó bízod.”³²¹ Ehhez hasonló, lányokra vonatkozó levelet nem találtam.

2. A házasság

A következő meghatározó változás az utódok életében az eljegyzés és az ezt követő házasságkötés volt. A legtöbb esetben az apa döntött arról, hogy ki legyen a fiuk menyasszonya, ezután a lány szüleinél érdeklődtek. Ha a leendő menyasszony szülei kedvező választ adtak, a fiú leánynézőbe ment, pár nappal később pedig a fiú rokonai mentek háztűznézőbe. Amennyiben sikerrel jártak, megállapodtak a kézfogóban, ennek része volt, hogy a lány a jegykendőjére húzva visszaküldte a fiú számára a jegygyűrűt.³²² Bakics Anna a lánya, Zsófia³²³ és Fánchy

³⁰⁴ T. Ládonyi 2018: 70.

³⁰⁵ Ám ez nem volt mindig így, Szegedi Kőrös Gáspár egyik leveléből tudható, hogy Kanizsai Orsolya „Jól étkezik, pihen, szoptat...” (Nádasdy Tamásnak, 1555. november 25., Sárvár, Vida 1988: 135–136.)

³⁰⁶ Péter 1996b: 36.

³⁰⁷ Péter 1996b: 35; 39.

³⁰⁸ Asztalos 2010: 22.

³⁰⁹ Várkonyi 2010: 86–87.

³¹⁰ Nagy 2007: 11–15.

³¹¹ 1492 és 1540 között élt, filozófus, művei a nevelés- és nyelvtudomány témáiban íródtak. (Életére: Kéri 1993.)

³¹² Pukánszky 2013: 50.

³¹³ Pukánszky 2013: 51–52.

³¹⁴ 1570 és 1637 között élt esztergomi érsek. (Életéről és munkásságáról: Hargittay 2016.)

³¹⁵ A *Mint kell keresztény leányt nevelni?* című prédikációjában. (Pázmány 1983.)

³¹⁶ Kéri 2018: 213–214.

³¹⁷ Pázmány 1983: 275.

³¹⁸ Gaál 2019: 24–25.

³¹⁹ Kanizsai Orsolyának, 1556. április 29., Bécs (Szalay–Károlyi 1882: 15.)

³²⁰ Azaz elfenekelje. (Vida 1988: 333.)

³²¹ 1560. december 19., Bécs (Vida 1988: 267–268.)

³²² Bogdán 1978: 108–109.

³²³ Csupán annyi tudható róla, hogy Révay Mihály és Bakics Anna leánya, Fánchy György felesége. (Fülöp 2020: 74–75.)

György³²⁴ kézfogóját meséli el a levelében. „Mi is bizon mindent meghántunk vetettünk magunkban, azt is, hogy az fő ember szük.³²⁵ Így kellett hirtelenséggel választ adnunk Fáncsy uramnak, és neki ígéré ő keme uram leányunkat Zsófiát; gyűrűt adtak egymásnak...³²⁶ Várkonyi is hasonlóan fogalmaz, szerinte a lányok csak tudomást vehettek arról, hogy életükről a család dönt,³²⁷ ám úgy gondolom, és ezt erősíti e levél is, hogy nem a család, hanem inkább az apa döntése volt.

A házasulandó lánynak hozománnyal kellett érkeznie, amelynek összeállítása már jóval korábban elkezdődött, hiszen ruhákat, ékszereket, ágyneműket tartalmazott, volt, hogy kocsit, lovakat és birtokot is.³²⁸ A kézfogót a lakodalom követte, amelyről meghívókban értesítették a vendégeket, ők ajándékokat is vittek (például kupákat, serlegeket, evőeszközöket).³²⁹ A szertartás kapcsán fiatalabb leánygyermekeket érintő esküvi feladatról írt Bakics Anna³³⁰ és Dorica³³¹ is, akik közlik, hogy leányaik nászoló kisasszonyok lesznek (ők a vőlegény fiatal nőrokonai voltak, csak hajadonok lehettek,³³² ez leginkább a mai koszorúlánynak felel meg).

Az arisztokrata uradalmakban a főúri nők mellett gyakran nevelkedtek különböző rokonok leányai is, az ő lakodalmuk megszervezése a nagyszonyokra hárult. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya igen kiterjedt levelezést folytattak Szlúny Anna³³³ és Oláh Császár Miklós³³⁴ esküvőjének kivitelezéséről (összesen 6 levél).³³⁵ Orsolya javaslatot tesz az esküvő napjáról: „[a]z e legénynek sem tudom hírré tennem addig az menyegző napot, húshagyó vasárnap előtt való vasárnapra kellene hadnunk...³³⁶ (A levél mellékletében szerepel a meghívandó vendégek névsora is.) Ugyane lakodalom kapcsán írja Nádasdy, „[c]sak ez egy menyegzőből

hatolhassunk kü, nem teszünk többüt efféle bünt...³³⁷ E feladat tehát terhet jelentett számukra.

A következőkben azon levelek témáit mutatom be, amelyet a nők már férjes asszonyként írtak, itt sok esetben már egy-egy birtok irányítóiként látjuk őket viszont.

3. Férjes asszonyként – egy birtok irányítójaként

3.1. Egészség

Az általam vizsgált levelek elején többségében bevezetőként funkcionál az egészségi állapot felőli érdeklődés: „kívánom az Kegyelmed egészségét hallanom”, „Kdnek egészséget kívánok Istenől” stb. Zárásként is hasonlókat olvashatunk: „hozza meg jó egészségben Kegyelmedet”; „Isten tartsa meg Keteket nagy jó egészségben.” Ezeken túl azonban külön szólnunk kell azokról az esetekről, amelyekben hosszabban kapunk információt a betegségekről és tüneteiről, a gyógy módokról, továbbá a női élet fontos állomását jelentő várandósság időszakáról és a szülésről.

A Nádasdy-Kanizsai házaspár életében mindennaposak voltak Orsolya kisebb-nagyobb betegségei, ma azt mondanánk, valószínűleg gyenge immunrendszerrel rendelkezett.³³⁸ Alapvetően könnyebb és gyorsabb lefolyású betegségei voltak, például elrontotta a gyomrát: „...én berekedtem, azt vélem, hogy az vajas bélestül.”³³⁹ Azonban a két évtizedet felölelő, Szegedi Kőrös Gáspár által végzett gyógyító munka nem mindig sikeres, volt, hogy Orsolya visszaesett: „...beteg vagyok, mert mind az mellyem, hasam és lábam igen fáj, jelesben az hasam, a lábam kedég még szinte ugyan vagyon, mint Kdnek írtam ezelőtt, hogy kedég valamennyivel könnyebbedném, egy szálat sem, sőt még inkább ez

³²⁴ Révay Zsófia férje volt, egyebet nem találtam róla. (Fülöp 2020: 75.)

³²⁵ Ez azt jelenti, hogy jóval több eladósorban lévő leány volt, mint ahány ideális kérő, tehát ezért volt szükség a sürgős válaszra. (Schustler 1912: 37.)

³²⁶ Tóthprónay Mátyásnak, 1856. február 17., Holics, (Deák 1879: 40–42.) A kiemelés a sajátom. Tóthprónay Mátyás elismert jogász és ügyvéd volt a korban. (Deák 1880: 8.)

³²⁷ Várkonyi 2010: 146.

³²⁸ Schustler 1912: 41–45. Különböző hozományokról szóló összeírások: Radvánszky 1879a.

³²⁹ Schustler 1912: 45–51.

³³⁰ Révay Jánosnak és Révay Ferencnek, 1568. december 27., Holics (Deák 1879: 34–35.)

³³¹ Bathyány Ferencnek, 1616. július 12., Újvár (Gramantik 2012: 89–90.)

³³² Bogdán 1978: 110.

³³³ Annáról keveset tudunk, a Frangepánok Szlúny ágából származott, nagybátyja, Frangepán Kristóf révén volt Kanizsai Orsolya rokona, aki Frangepán mostohagyermek volt. (Söptei 1996: 7.)

³³⁴ Oláh Császár Miklós Lánzséri Császár Miklós és Oláh Orsolya gyermeke, édesanyja fivére Oláh Miklós, esztergomi érsek, királyi helytartó volt. (Söptei 1996: 7.)

³³⁵ Az esküvőről bővebben: Söptei 1996.

³³⁶ Nádasdy Tamásnak, 1559. január 9., Sárvár (Vida 1988: 220.)

³³⁷ Kanizsai Orsolyának, 1559. október 18., Bécs (Vida 1988: 240.)

³³⁸ Novemberben férje elnézését kéri, de kénytelen fűtetni a várat. „Még eddig szobát nem fűtettem, innen tova nincs mit tennem, fűtetnem kell, mert az szeles házba nem maradhatok, hogy kedég használnék vele, egy csöppöt sem, sőt inkább kétannyt ártok ottvoltommal.” 1552. november 8., Léka (Vida 1988: 38.)

³³⁹ Nádasdy Tamásnak, 1545. december 22., Sárvár (Szalay–Károlyi 1882: 76.)

éjjel legnehezebben voltam.”³⁴⁰ E rosszulletek mellett a levelekből képet kapunk a várandósság időszakáról is, hiszen húsz év házasság után Orsolya egy egészséges fiúgyermeknek adott életet, aki nem más volt, mint Nádasdy Ferenc a későbbi „fekete bég”, felesége a csejteji várúrnő, Báthori Erzsébet lett, hat gyermekük született.³⁴¹ Az Orsolya egyik levelében megfogalmazott kényelmetlen állapotot bizonyosan egy napjainkban gyermeket váró nő is hasonlóan írná le: „...az gyalog járáshoz az lábaim most igen dagadoznak, azmint szokott efféle embernek lenni.”³⁴² Szülést követően pedig a mellgyulladás is tapasztalta.³⁴³ (Ennek legrosszabb következményéről már írtam.) Orsolyának szemproblémái is voltak („csak az szemöm héjain vagyon az vörösség és viszketeg”),³⁴⁴ amelyek több levélben is megjelennének, orvosságot is kért rá a férjétől, aki szemcseppel és tanácsokkal (igyon bort, de ecetes salátát ne fogyasszon)³⁴⁵ is ellátja, később okulárt küld neki.

Orsolya gyengélkedéséről volt, hogy Svetkovics Katalin³⁴⁶ is értesült, aki segíteni akart, úgy, hogy egy gyógyításban jártas asszonyt küldene a Nádasdy-udvarba.³⁴⁷ Volt, hogy tanácsokkal látta el Orsolyát: „...értem, hogy Kegyelmed hévízbe akarna menni. Bizony én tanácsolom azt, hogy Kegyelmed még most ilyen szeles időbe semmiképpen ne induljon oda...”³⁴⁸ Ez is tükrözi, hogy már a korai újkorban kihasználták a melegvízű források jóhatását – különösen igaz volt ez a fertőző és ízületi betegségekre.³⁴⁹ Máskor azt javasolja, hogy ne nyers vizet igyon, hanem főttet (itt a felforralt

vízre gondolhatott).³⁵⁰ Ugyancsak nála találtam példát arra, hogy a korban úgy csillapították az orrvérzést, hogy mentát tettek az orrba.³⁵¹

Poltári Soós Klára³⁵² írásában komolyabb női panaszokról értesülünk, amelyekről nevelt leányának, Forgách Máriának számol be.³⁵³ A fejfájás okának számtalan tényezőt tulajdonítottak a korban is, akárcsak napjainkban. Azonban a következő sorokban egy tipikusan női problémáról olvashatunk, véleményem szerint felfázáshoz, vagy a női ciklus felborulásához lehet köze, amely a fejfájást is kiválthatta.³⁵⁴ Ebből az aggodalmas hangvételből arra következtethetünk, hogy korábban ilyen jellegű panasza nem volt, és nem igazán hisz abban, hogy gyógyítható, egyáltalán enyhíthető-e.

A különböző gyógyítással kapcsolatos említések a Nádasdyak esetén egyértelműen Szegedi Kőrös Gáspár tollából származnak, Orsolya csupán egyetlen levelében találunk két rövid mondatot az orvosság és a gyógyulás folyamatának kedvező lefolyásáról. „Tekintetes Nagyságtok meghagyása szerint használtam magukat az orvosságokat, jóllehet valamennyire gyöngye lettem. Dicsértessék azonban Isten, annyira nem gyöngültem el, hogy az tekintetes Nagyságtokat zavarja vagy izgassa.”³⁵⁵ Arról azonban nem tudunk, pontosan milyen orvosságokat alkalmaztak. Az orvosság gyűjtőfogalmától jóval konkrétabb említést kap a savanyúvíz, ami

³⁴⁰ Nádasdy Tamásnak, 1552. november 8., Léka (Vida 1988: 38.)

³⁴¹ Báthory Erzsébetről átfogóan lásd: Lengyel–Várkonyi 2010.

³⁴² Nádasdy Tamásnak, 1555. július-augusztus, Sopron, (Vida 1988: 123.)

³⁴³ „De semmiképpen egyéb nem lehet benne, hanem vassal meg kellett a kelést megfakasztani, és az elmúlt csütörtökön reggel nyolc órakor megfakaszták. Bizony az, hogy fájdalom nélkül nem lehet, de nem sok idő múlva jól megkönnyebbedem, sok gennyedség méne belőle, először vérrel elég, azután mint egy sárvíz. Immáron minden napon kétszer kenik meg, és új flastromot tesznek rá. Valamikor pedig a flastromot felveszik, mindenkor elég gennyedség származik ki belőle. Legyen hála Úristennek, naponként könnyebbedem, és jól ehetem, alhatom is etc.” Nádasdy Tamásnak, 1555. november 23., Sárvár, (Vida 1988: 134.)

³⁴⁴ Nádasdy Tamásnak, 1559. június 4., Sárvár (Vida 1988: 233.) Talán árpa lehetett.

³⁴⁵ 1559. június 11., Bécs (Vida 1988: 234.)

³⁴⁶ Az 1510-es évek első felében született, Batthyány Ferenc felesége lett, a házasságból nem született gyermek, udvarukban azonban több főúri gyermek is nevelkedett, például Zrínyi Miklós leányai. Halálának éve nem ismert, azonban tudható, hogy túlélte férjét, aki 1566-ban hunyt el. (Terbe 2010: 19–29.; Gaál 2019: 26.)

³⁴⁷ Nádasdy Tamásnak, 1547. március 31., Szalónak (Terbe 2010: 63–65.)

³⁴⁸ 1550. április 22., Rohonc (Terbe 2010: 67.)

³⁴⁹ Várkonyi 2010: 205.

³⁵⁰ 1552. július 27., Németújvár (Terbe 2010: 69–70.)

³⁵¹ Batthyány Boldizsárnak, 1572. november 29., Németújvár (Terbe 2010: 248.)

³⁵² Születési ideje nem ismert, 1574-ben ment feleségül Zay Péterhez, valószínűleg egyetlen fiuk született, aki csak néhány évig élt, viszont anyjukként tekintett rá Forgách Mária és Forgách Zsuzsanna, miután elvesztették édesanyjukat. Kertészkedett és támogatta a tudományt és a művészeteket is, halálának éve nem ismert. (Fukári 2008: 23–24.) Azt, hogy lányaiként szerette Máriát és Zsuzsannát, tükrözi egy Máriának írt levél, amelyben „drága kincsem”-nek szólítja. (Deák 1879: 157–158.)

³⁵³ 1609. január 18., Ugróc, (Deák 1879: 157–158.)

³⁵⁴ „...ma vasárnap reggel, Kd megbocsássa, ugyan onnagh jobb felől vért kezdek fugni nagy aludt vérekkkel, ugyan feketékkel./ „Nem tudom az úr Isten mint fordítja dolgomat, ha ez világban élünk is az úré vagyunk és ha e testtől az mi lelkünket elválasztja is, nem mi magunké sem senkié, hanem az mi üdvözítő menynevei szent atyánké...” Forgách Máriának, 1609. január 18., Ugróc (Deák 1879: 157–158.)

³⁵⁵ Nádasdy Tamásnak, 1550. július 6., Sárvár, (Vida 1988: 21.)

nem is igazán sorolható ebbe a fogalomkörbe, azonban áldásos hatása már ekkor is ismert volt,³⁵⁶ ismét Klára írja örömteli tapasztalatait róla: „[a]z savanyúvizet Kdnek mint sz.asz.leány.³⁵⁷ megszolgálom; bizony oly édesdeden ittam benne és oly jóízűnek tetszett, hogy senki szentgyörgyi borán nem adnám.”³⁵⁸ Az orvosságoktól távolodva, de a gyógy módok kategóriáján belül maradván említendő Dorica egy közlése: Poppel Évától³⁵⁹ kér segítséget, rossz közérzetének javulását egy borbélytól várja, aki a köpölyözés révén egyszer már sikeresen segített neki.³⁶⁰ Hasonlóan a savanyúvízhez, napjainkban is gyakran használt kezelési forma a köpölyözés.

A betegségekről sokat megtudunk a levelekből, a szerzők és rokonaik leggyakrabban fejfájástól és gyomorfájástól szenvedtek, ezekre a forralt víz³⁶¹ vagy éppen a bor fogyasztása³⁶² lehetett jó hatással. A nőket a várandósság mellett az általam említett női problémák is gyötörték, ezeken kívül a férfiakat és a nőket egyaránt érintette a köszvény, amelyet nem tudtak meggyógyítani. A korban gyakoriak voltak a járványok, a himlő többször is szóba kerül.³⁶³ Járvány valószínűsíthető Paxy Anna³⁶⁴ leveléből is, amelyben írja, naponta akár 25 ember is meghal.³⁶⁵ Egyéb bőrbetegségek is megjelennek, Forgách Mária írja például, hogy „kifakadoztunk”,³⁶⁶ a szemfájdalmak pedig nem csupán Orsolyát kínozták, hanem Bakics Annát is, aki a port és a szelet érzi betegsége okozójának.³⁶⁷ A kezelésre használt orvosságokról azonban semmit nem tudunk meg: a nők által írt levelekben csak a „gyógykenőcsök”, „orvosságok” kifejezések olvashatók.

3.2. Táplálkozás

Több mint félszáz levélben találtam adatot a különböző ételekről és italokról, ezek majdnem minden esetben küldeményként vagy kérésként szerepelnek. A leggyakoribb étel- és ital-kategóriák: húsfélék, kenyérfélék, zöldség és gyümölcs, tejtermékek, fűszerek.

Nádasdy Tamás és felesége – lévén hatalmas birtokaik – bővelkedtek a különböző húsokban, Orsolya például a szalonnák választékáról is írt férjének. „Ím az én uram hagyásából küldtem Kegyelmednek az Kegyelmed leokai³⁶⁸ házából egy szalonnát, az kapui³⁶⁹ házából másikat, az sárvári³⁷⁰ házából harmadikat, az melyikféle inkább tetszik Kegyelmednek, írja meg Kegyelmed és azonfélébe többet küldök Kegyelmednek.”³⁷¹ A húsok közül – a sertés és baromfi³⁷² mellett – különösen kedveltek voltak a hal- és madárfélék. Benda Borbála emeli ki: amellet, hogy hazánk édesvizekben gazdag, a halételek eleinte a böjti húsmentes táplálkozás során kerültek előtérbe, a középkortól kezdve viszont egyre nagyobb hányadát képezték az éves étrendnek.³⁷³ Ez a levelekből is kivehető, például Paxy Anna küldött a férjének „száz pisztrángot, nyolcz lepény halat”³⁷⁴ Orsolya leveleiben többször is elő-

³⁵⁶ Ma hazánkban a jótékony savanyúvíz Balatonfüreden található, főleg szív- és érrendszeri problémák kezelésére alkalmazzák.

³⁵⁷ A szerelmes asszonyom leányomnak a rövidítése. A kora újkori női levelekről bővebben: Mikó 1896.

³⁵⁸ Forgách Máriának, 1609. január 18., Ugróc, (Deák 1879: 157–158.)

³⁵⁹ 1590 körül született, 1608-ban ment feleségül Batthyány Ferenchez, akitől hat gyermeke született, Éva jelentős tudást szerzett a gyógyításról, hasonlóan anyósához, Zrínyi Doricához, akivel rendszeresen leveleztek erről. Éva 1640-ben hunyt el. (Kincses 2000.) Lobkowitz Poppel Éva levelezése: Kincses 1993.

³⁶⁰ 1608. szeptember 30., Újvár (Gramantik 2012: 82–83.)

³⁶¹ Svetkovics Katalin Nádasdy Tamásnak, 1552. július 27., Némethújvár (Terbe 2010: 69–70.)

³⁶² Svetkovics Katalin Batthyány Boldizsárnak, 1572. december 4., Némethújvár (Terbe 2010: 248–249.)

³⁶³ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1556. október 5., Léka (Vida 1988: 171–172.); Svetkovics Katalin Nádasdy Tamásnak, 1558. június 22., Szalónak (Terbe 2010: 80–81.)

³⁶⁴ Keveset tudni róla, először martonosi Pöstyény Gergely felesége volt, majd annak halála után, 1542-ben ment feleségül Révay Ferenchez. (Pálffy 2009: 10.)

³⁶⁵ Révay Ferencnek, 1550. december 13., Szklabinia (Deák 1879: 14–15.)

³⁶⁶ Révay Péternek, 1607. április 22., Szklabinia (Deák 1879: 120–121.)

³⁶⁷ Tóthprónay Mátyásnak, 1586. augusztus, Holics (Deák 1879: 43–45.)

³⁶⁸ Léka (Lockenhaus, Ausztriában).

³⁶⁹ Kapuvár (Győr-Moson-Sopron megye).

³⁷⁰ Sárvár (Vas megye). Léka, Kapuvár és Sárvár is mind Kanizsai Orsolya hozománya volt. (Bessenyei 2005: 26.)

³⁷¹ 1544 júniusa, Kapu (Szalay-Károlyi 1882: 74.), erről Paxy Anna is írt, ő maga küldött szalonnát a férjének, de arra kéri, hogy szerezzen is, mégpedig olcsón: 1550. február 16., Szklabinia (Deák 1879: 13.)

³⁷² A lúd gyakori küldemény volt, emellett a ludmonya, azaz a lúd tojása is előfordult, például: Révay Mihálynak, 1556., Holics (Deák 1879: 25.) Egyetlen levélben olvastam arról, hogy Paxy Anna kéri férjét, hozzon szarvasmarhát és juhot, lehetőleg olcsót. (1550. február 16., Szklabinia, Deák 1879: 13.)

³⁷³ Benda 2004: 241.

³⁷⁴ 1549. november 30. (Deák 1879: 12.)

fordulnak a halak, például a tokhal és a sózott hering,³⁷⁵ a tintahal,³⁷⁶ Forgách Zsuzsanna csukát kapott,³⁷⁷ Dorica pedig egy kagylófélé, osztrigát küldött férjének, Batthyány Boldizsárnak.³⁷⁸ A madarakra térve: Dorica „ismeg jm küldtettem týzen kett fogliott”³⁷⁹ a férjének. Leveleiből kitűnik, hogy férje szerette a különleges madarakat, ugyanis volt, hogy egyszerre kapott tőle császármadarat³⁸⁰ és fajdot – a feleség ugyanitt nyolc nyulat is küld.³⁸¹ Orsolya viszont sajnálattal írja, hogy pávát nem küldhet Nádasdynak, mivel „még meg nem híztak.”³⁸² A vadak szintén csak náluk jelennek meg, volt, hogy Orsolya kérte, „vigyenek Kdnek, ha találunk Czenken, mert itt nincsen.”³⁸³ Volt, hogy Nádasdy küldött haza vadat – valószínűleg azért, mert akkor sem volt éppen Sárváron.³⁸⁴

A kenyérfélék döntően Orsolya leveleiben fordulnak elő, többek között a cipó, a percc és a pogácsa, a szentek ünnepekor pedig a bélesek és rétesek képezik küldeményei fő részét. „Szent Tamás bélesét megküldtem Kdnek...”³⁸⁵ Orsolya igen bőkezű volt a küldeményeket illetően: „küldtem Kdnek harmadfélszáz cipót és bélesek.”³⁸⁶ Míg ő gyakran ír a különböző kenyérfélékről, addig a többi levélgyűjteményben csupán egyetlen példát találtam ezek említésére, Forgách Mária³⁸⁷ írja a sógorának, Ferencnek,³⁸⁸ hogy „küldöttem... czipót oda Kdnek.”³⁸⁹

A gyümölcsök közül gyakran megjelenik a barack (Orsolya küldött³⁹⁰ és kapott,³⁹¹ Forgách Zsuzsanna kapott,³⁹² Dorica a férjének küldött),³⁹³ emellett igen kedvelték az almát is, Forgách Ilona „duránczai baraczk és nagy birsalma oltó ágakat”³⁹⁴ kért. Orsolya muskatál almát is küldetett férjének, amelyből mustot lehetett nyerni – szintén ebben a levelében 1 puttony birs is szerepel a küldemények között.³⁹⁵ A szőlő – szorosan kapcsolódva a bortermeléshez – sűrűn fordul elő,³⁹⁶ Doricánál azonban ritkaságok is vannak: cseresznyét,³⁹⁷ körtét³⁹⁸ és a menyét³⁹⁹ számára epret⁴⁰⁰ is küldött. A klasszikuson kívül kiemelendő a dinnye és annak fajtái, amelyek a gyümölcskertek⁴⁰¹ büszkeségeinek számítottak, a minőségi dinnyékkal Orsolya és Dorica is megörvendezették férjüket. Előbbi úgy próbálja rávenni férjét, hogy látogassa meg, hogy azt írja, „küldtem Kdnek vagy hat dinnyét, de Kd megbocssássa, többet nem küldök, mert rászoknék Kd, és itt az cellába feledne Kd engemet; ide várom Kdet az javára.”⁴⁰² Utóbbi harminc görögdinnyét és tizenkét czapa-dinnyét⁴⁰³ küldött.⁴⁰⁴ Svetkovics Katalin ellenben nem tud görögdinnyét küldeni, mert az sehol sem terem, de megígéri, hogy kerestet és küld belőle sógorának.⁴⁰⁵

Viszonylag kevés a zöldségfélék előfordulása – hiszen majdnem mindenhol megteremnek –, ugyanez mondható el a változatosságukról is, túlnyomórészt a gomba szerepel a levelekben, Forgách

³⁷⁵ Nádasdy Tamásnak, 1550. október 14., Sárvár (Szalay–Károlyi 1882: 81.)

³⁷⁶ Nádasdy Tamásnak, 1559. január 9., Sárvár (Vida 1988: 220.)

³⁷⁷ Poltári Soós Klárának, 1600. december 7., Szklabinia (Deák 1879: 147.)

³⁷⁸ 1574. január 2., Szalónak (Gramantik 2012: 57–58.)

³⁷⁹ 1574. január 2., Szalónak (Gramantik 2012: 57–58.)

³⁸⁰ A fajdfélék családjába tartozó madár. (Benda 2004: 223.)

³⁸¹ Zrínyi Dorica keltezetlen levele (Gramantik 2012: 97–99.)

³⁸² 1542. december 19., Sárvár (Vida 1988: 11.)

³⁸³ Nádasdy Tamásnak, 1542. december 19., Sárvár (Vida 1988: 11.)

³⁸⁴ Kanizsai Orsolya, 1550. október 14., Sárvár (Szalay–Károlyi 1882: 81.)

³⁸⁵ Kanizsai Orsolya, 1542. december 19., Sárvár (Vida 1988: 11.); „...de esz napokba mind kenyeret, mind az szent Orsolla asszony bélesét megküldöm Kdnek...” Nádasdy Tamásnak, 1550. október 14., Sárvár (Szalay–Károlyi 1882: 81.)

³⁸⁶ Nádasdy Tamásnak, 1555. október 1., Sárvár (Vida 1988: 126.)

³⁸⁷ 1596-ban lett Révay Péter felesége, tizenhárom gyermekük született, életéről alig tudható valami. (Bónis 1981: 7–42.)

³⁸⁸ Révay Ferenc (1573–1623), Révay Mihály és Bakics Anna gyermeke, együtt folytattak tanulmányokat Bécsben a bátyjával, Péterrel. Később ghimesi Forgách Zsuzsannát vette nőül, aki azonban elhagyta őt, a szakítás a kor egyik nagy botránya volt. (Bónis 1981: 7–20.)

³⁸⁹ 1598. október 13., Holics (Deák 1879: 111.)

³⁹⁰ Nádasdy Tamásnak, 1550. szeptember 24., Sárvár (Szalay–Károlyi 1882: 79.)

³⁹¹ Nádasdy Tamásnak, 1550. október 7., Sárvár (Szalay–Károlyi 1882: 80–81.)

³⁹² Poltári Soós Klárának, 1600. október 23., Szklabinia (Deák 1879: 145.)

³⁹³ 1572. szeptember 18., Szalónak (Gramantik 2012: 46–47.)

³⁹⁴ Poltári Soós Klárának, 1600., Illava (Deák 1879: 152.)

³⁹⁵ 1559. január 9., Sárvár (Vida 1988: 220.)

³⁹⁶ Megjelenik Forgách Zsuzsannánál, Forgách Ilonánál és Zrínyi Doricánál is.

³⁹⁷ Batthyány Boldizsárnak, 1570. július 4., Szalónak (Gramantik 2012: 43–44.)

³⁹⁸ Batthyány Ferencnek, 1608. július 21., Németújvár (Gramantik 2012: 79–80.)

³⁹⁹ Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva

⁴⁰⁰ Somogyi Benedeknek, 1612. május 27., Lendva (Gramantik 2012: 88.)

⁴⁰¹ Elsődlegesen a családi étellemezés ellátása volt feladata, ezen kívül pedig lelki feltöltődést jelentett, a nők számára szabaddíó eltöltésének egyik fő helyszíne volt. (Kustán 2005: 472.)

⁴⁰² 1546. július 11., Kapu (Vida 1988: 15.)

⁴⁰³ Valószínűleg kérges héjú dinnyét jelent. (Erről lásd: Szarvas 1885.)

⁴⁰⁴ Batthyány Boldizsár, 1572. szeptember 18., Szalónak (Gramantik 2012: 46–47.)

⁴⁰⁵ Batthyány Boldizsárnak, 1572. november 29., Németújvár (Terbe 2010: 248.)

Mária több ízben is kap, egyszer az igen ritka és értékes szarvasgombát kapja,⁴⁰⁶ Forgách Zsuzsanna pedig Soós Klárának küld ilyet.⁴⁰⁷ Bár e dolgozatban a női szerzők által írt leveleket vizsgálom, a gomba megjelenése a Nádasdyak leveleiben is gyakori, Tamás egyik sajátkezű levelében írja feleségének, „[k]érlek, kérlek, kérlek küldj úrgombát.”⁴⁰⁸ Bizonyára értékes és nehezen beszerezhető volt, ez érzékelhető Nádasdy Ferenc anyjához írt leveléből: „[a]z úrgombát Kdnek megszolgálom és az te Kd érte való fáradsát.”⁴⁰⁹ Dorica levelei a zöldségek tekintetében is különlegesek, hiszen csak nála található a saláta⁴¹⁰ és az uborka⁴¹¹ említése.

A tejtermékek a majorság fő profiljához tartoztak, ahogyan ezt látjuk is Forgách Máriánál: „[a]z vaját, sajtot, thurót és boroncsat,⁴¹² kit Kd szklabinjai maiorságból ide küldött, nekem megadták, kit jó néven vettem és megszolgálom Kdnek.”⁴¹³ Dorica sajtot,⁴¹⁴ Orsolya sós tejet⁴¹⁵ küld a férje számára.

A fűszerekre térve: egyértelműen a bors a leg többet használt ízesítő. Dorica szalonaki udvarában rendszeresen hiány mutatkozott belőle: „kegelmed kwlgyen borsottis merth kewes bors waghion”⁴¹⁶ vagy „mostan borsom sinchen kulgjen borsotth kegelmed”⁴¹⁷ A bors a nagy mennyiségű hús fogyasztása és tartósítása céljából egyaránt jó szolgálatot tett. Benda szerint alapvetően túlfűszerezett ételek kerültek az asztalra, valamint a romlott húsokat ennek segítségével próbálták ehetőnek minősíteni.⁴¹⁸ Doricánál egyetlen helyen a sáfrány is szerepel, amit a vénasszonynak kell megtörni, és fontos, hogy a közelgő esküvőre is jusson belőle.⁴¹⁹ A korai újkorban a bors keleti luxuscikknek számított, amelyet csak az elit tudott megfizetni, a sáfrány – mint európai fűszer – könnyebben elérhető volt, ám közel sem használták olyan mennyiségben, mint a borsot.⁴²⁰

Az élelmiszerekkel kapcsolatban tehát láthatjuk, hogy küldeményként érkeznek a címzetthez, kérés-ként szerepelnek, hiszen éppen hiánycikkek, esetleg ajándékként továbbítják egymásnak a nagyasszonyok („Kdnek egynehány szőlő fejet küldtem, az ki között muskotály is vagy; adja az úr Isten Kdnek egészséggel elkölteni”),⁴²¹ vagy éppen az uralkodó számára juttatják el kertjük legékesebb terméseit, amelyek, ha a legjobbnak minősülnek, uralkodói elismerésben részesülnek. Nádasdy Tamás tájékoztatja feleségét: „[a]z pályát te nyerted királyné aszszonnál az muskatál körtvélyel, légy érte az diny nyepályáért is./ Ha sietnél több muskatál körtvélyt küldeni, még esmég megnyerhetnéd az pályát, mert még híre sincs ide. Kérlek, légy érte.”⁴²² Mindezek alapján azt látjuk, hogy a különböző főúri birtokoknak hatalmas kertjeik voltak, ám ezek nem csupán az ott élők élelemmel való ellátását szolgálták, hanem a nők szívesen kertészkedtek is itt, ami nem csak a mai értelemben vett tevékenységet jelenti. Kustán Magdolna foglalja össze, hogy a szép kertet gondozva a lányok felkészültek a későbbi gazdaszszonyi szerepre, emellett a kert a „lelket táplálta”, Kanizsai Orsolya egyik kedvtelése volt ott sétálgatni, valamint udvari orvosuk szerint is vigasztaló egy szép kert.⁴²³

3.3. Ruházkodás

Ahogyan Deák Éva is írja, a ruházkodás elsődleges információkat ad az adott személy koráról, hovatartozásáról (etnikai, társadalmi), a családi állapotáról és arról, hogy milyen alkalomra készül; a korai újkorban meghatározó volt az öltözet státuszjelző funkciója is – ám mindezek a mai napig érvényesülnek.⁴²⁴ A kora újkori női öltözködést illetően kutatási anyagomban említés lelhető fel a ruhane-műkről, a lábbelikről, fejfedőkről, fejdíszekről és az

⁴⁰⁶ Révay Ferencnek, 1614. augusztus 3., Holics (Deák 1879: 130.)

⁴⁰⁷ 1600. július 15., Szklabinja (Deák 1879: 144.)

⁴⁰⁸ 1558. augusztus 11. (Szalay–Károlyi 1882: 25.) Az úrgomba a császárgombát jelenti, amit még királyvargányaként is neveztek. Arra utal az elnevezés, hogy uraknak való volt, nekik szánták. (Soltész 2005: 15; 37.)

⁴⁰⁹ 1569. szeptember 1. (Szalay–Károlyi 1882: 213.)

⁴¹⁰ Batthyány Boldizsárnak, 1574. január 2., Szalónak (Gramantik 2012: 57–58.)

⁴¹¹ Batthyány Ferencnek, 1608. július 21., Németújvár (Gramantik 2012: 79–80.)

⁴¹² Valószínűleg brindza, azaz juhsajt. (A szóalakról: Szabó T. 1971: 213–215.)

⁴¹³ Forgách Zsuzsannának, 1599. november 11., Holics (Deák 1879: 111–112.)

⁴¹⁴ Batthyány Boldizsárnak, 1574. január 2., Szalónak (Gramantik 2012: 57–58.)

⁴¹⁵ 1559. január 9., Sárvár (Vida 1988: 220.)

⁴¹⁶ Batthyány Boldizsárnak, 1572. október 10., Szalónak (Gramantik 2012: 49–51.)

⁴¹⁷ Batthyány Boldizsárnak, 1574. március 4., Szalónak (Gramantik 2012: 58–59.)

⁴¹⁸ Benda 2004: 258–259.

⁴¹⁹ Eszéki Mártonnak, 1607. november 25., Rohonc (Gramantik 2012: 77–78.) Eszéki Márton németújvári fővármagy volt. (Gramantik 2012: 87.)

⁴²⁰ Benda 2004: 260.

⁴²¹ Révay Péterné Forgách Mária Soós Klárának, 1607. augusztus 26., Szent-György (Deák 1879: 123–124.)

⁴²² 1558. június 22., Bécs (Vida 1988: 205.)

⁴²³ Kustán 2005: 473.

⁴²⁴ Deák 2008: 225.

ékszerekről, ezekhez szükséges anyagokról és a hozzájuk tartozó mértékegységekről, valamint a leggyakoribb színekről.

A ruhák anyagát illetően a legtöbb vászonból⁴²⁵ vagy posztóból készült. Paxy Anna azt írja férjének, hozzon „subiczának való posztót, stannétot vagy mit.”⁴²⁶ A subicza nem más, mint a suba, egy palásthoz hasonlatos ruhadarab, amelyet vállra véve hordtak, az anyagától függött, hogy mely évszakban, a posztó leginkább a bélelést szolgálta, a stannét pedig ennek egy fajtája volt.⁴²⁷ A tafota ezeknél jóval finomabb anyag, több levélben megjelenik,⁴²⁸ a selyem egy típusa.⁴²⁹ Kanizsai Orsolya több ízben is kéri férjét, hogy küldjön számára ruháknak való anyagot, hol gereznát,⁴³⁰ hol atlaszselymet,⁴³¹ „vereset és szederjést, ki a színét megtartsa.”⁴³² Tehát fontos volt számára a jó minőségű anyag. Nála két levél esetében fontosnak tartom kiemelni a kérések mögötti érzelmi töltetet és határozottságot. Ha fiáról, Ferencről van szó, egyértelmű utasításokkal látja el férjét: „Kegyelmed el ne feledje, bátor valami fekete bársonyot vegyen Kegyelmed egy dolmányának⁴³³ valót.”⁴³⁴ Saját magával kapcsolatban rendszeresen alázatosan ír, különösen igaz ez, ha ékszerrel van szó. „Továbbá az boglár⁴³⁵ felől izent Kd, ... ha Kd jó akarátja, de maga ne úgy legyen, azmint én akarom, hanem úgy legyen az, mint Kd akarja.”⁴³⁶

Az asszonyok többször kérnek segítséget egymástól, Svetkovics Katalin egyszer arra kéri Orsolyát, hogy küldjön neki egy koszorút, amelyet az esküvőre szoktak kötni, nekik ugyanis nincsen⁴³⁷ –

nyilván azért fordul hozzá, mert Orsolyáék udvarában több esküvőt is tartottak már. Báthori Erzsébet egy bizonyos Borbála/Barbara asszonynak pedig varrásmintát küld, „Kd kéretett én tőlem spanyol varrást példát”⁴³⁸

Korlátkövi Erzsébet⁴³⁹ leveléből alaposan megismerjük a férjezett hölgyek fejedőjét, a főkötőt, kéri, vásárolják meg számára annak hátulsó részét, a fedelet.⁴⁴⁰ A fedéllel leszorították a hajukat, míg elülső része, a többnyire gyolcsból készült homlok-elő volt.⁴⁴¹ A fejdíszeket illetően két levélben írnak a koronkáról, amely diadémhoz (azaz koronához) hasonlatos, ékszerekkel díszítették,⁴⁴² a levelek alapján ez leginkább esküvőkre készült. Ékszerként szintén két levélben jelenik meg a boglár.⁴⁴³ A ruhák díszítésére több kiegészítőt is használtak, például fonalakat,⁴⁴⁴ gombokat: „[t]ovábbá szerelmes uram kérem Kdet, hogy Kd vegyen apró gombot harminczat az én spaniol köntösömre”⁴⁴⁵ Ezeken kívül még gyöngyöket⁴⁴⁶ használtak, főként aranyat, ezüstöt és feketét. A férjes asszonyok által legkedveltebb és legtöbbet viselt szín a vörös és annak kékes árnyalata, a szederjes (a fentebb már idézett Kanizsai Orsolyán kívül Bakics Anna⁴⁴⁷ és Zrínyi Dorica⁴⁴⁸ is ilyen színt kért), valamint a zöld. Egy levélből arról értesülünk, hogy a fekete nem tartozik a fiatal lányok és fiúk színei közé: „az kis úrnak és az Klazsonkának⁴⁴⁹ valami szebb színűt, nem feketét.”⁴⁵⁰

Zrínyi Dorica gyakran kimerül a birtokon adódó munkától, ezek és a sár miatt elkoptak a cipői, így arra kéri férjét, „kegelmed kwlgyen ennekem egy zipellest es egy sarwth az ky kysse az merteknek

⁴²⁵ Batthyány Boldizsárnak, 1573. december 17., Szalónak (Gramantik 2012: 57.)

⁴²⁶ 1549. november 30. (Deák 1879: 12–13.)

⁴²⁷ Radvánszky 1896: 208–209.

⁴²⁸ Guthi Országh Magdolnánál (Deák 1879: 63–64.) és Zrínyi Doricánál, aki rendszeresen férjét kéri, hogy hozzon (Gramantik 2012: 39–41.; 43–44.; 57–58.)

⁴²⁹ Radvánszky 1896: 176.

⁴³⁰ 1541. december 19., Sárvár (Vida 1988: 11.) A gerezna prémes állatbőrből készült ruhadarab. (Radvánszky 1896: 137.)

⁴³¹ A selyem egyik típusa. (Radvánszky 1896: 174.)

⁴³² 1555. november 23., Sárvár (Vida 1988: 134.)

⁴³³ Férfi ruhadarab, amit az ingre vettek fel, szűk szabású volt. (Radvánszky 1896: 106.) A kiemelés a sajátom.

⁴³⁴ 1560. július 24., Léka (Szalay-Károlyi 1882: 107–108.)

⁴³⁵ Ékszer, amelyet legtöbbször gyöngyök díszítenek. (Radvánszky 1896: 230.)

⁴³⁶ 1560. július 31., Léka (Vida 1988: 256.) A kiemelés a sajátom.

⁴³⁷ 1562. február 17., Némétújvár (Terbe 2010: 84–85.)

⁴³⁸ 1553. (Deák 1879: 25.)

⁴³⁹ Korlátkövi Péter és guthi Országh Dorottya leánya, 1534-ben lett bedegi Nyári Ferenc, királyi hadvezér jegyese. (Neumann 2007: 55–89.)

⁴⁴⁰ Buday Jánosnak, 1550. január, (Deák 1879: 23.)

⁴⁴¹ Radvánszky 1896: 239–241.

⁴⁴² Radvánszky 1896: 235–236.

⁴⁴³ Lásd korábban Kanizsai Orsolya levelét, valamint Bakics Anna írja Paxy Annának: „...boglárra gondot viselek...” (1560., Deák 1879: 29.)

⁴⁴⁴ Guthi Országh Magdolna Bánffy Annának, 1563. december 6. (Deák 1879: 63–64.)

⁴⁴⁵ Bakics Anna Révay Mihálynak, 1556., Holics (Deák 1879: 25.) A spanyol köntös gazdagon díszített ruhadarab, leggyakrabban a gyöngyös szoknyákkal együtt hordták. (Radvánszky 1896: 163.)

⁴⁴⁶ „Kérem Kdet szerelmes uram, hogy az uraimtól kylgye el Kd az gyöngyöt, és az zöld selymet el ne feledjék.” Bakics Anna Révay Mihálynak, 1556., Holics (Deák 1879: 25.)

⁴⁴⁷ Révay Mihálynak, 1560. október 14., Szklabinia (Deák 1879: 26–27.)

⁴⁴⁸ Batthyány Boldizsárnak, 1569. május 23., Szalónak és ugyancsak neki, 1574. január 2., Szalónak (Gramantik 2012: 39–40. és 57–58.)

⁴⁴⁹ Úgy gondolom, hogy a gyermek nevéből ered.

⁴⁵⁰ Forgách Zsuzsanna Révay Ferencnek, 1599. július 3., Szerenyice (Deák 1879: 141–142.)

az czipelles legyen es az hozzab sarw legyen merth myndennap kyn jarok mosthan”.⁴⁵¹ A cipellő nyitottabb, leginkább bőrből készült, a saru pedig rövidebb szárú csizmához hasonló lábbeli volt, amit inkább a férfiak viseltek.⁴⁵² Dorica gondoskodó nagymamaként az unokáinak is küldött inget és ruhát,⁴⁵³ Guthi Országh Magdolna is így tett, egyszerre küldött lányának és unokájának is ruhát és cipőt. Levelet tréfás fenyegetésként is értelmezhetjük: „[n]e talán immár kikezdett nőni belőle; azért minden napon megviseltessed vele. Mert ha én oda megyek, vagy ha te én hozzám jössz és az ingét újonnan voltában találom meg bánod.”⁴⁵⁴

4. Özvegyi sorban

A „keserves szomoru állapotombeli”⁴⁵⁵ gyász nem kímélte az arisztokrata-feleségeket sem. A mindennapi körülményekből kifolyólag (hadviselés, betegségek) is tisztában voltak azzal, hogy a legváratlannabb pillanatban kell szembenéznük férjük halálával. Hasonlóan kezdődnek a halálhírt közlő levelek, mégpedig Isten akaratának elfogadásával. „Adta volna az felséges úr Isten, hogy Kdet öröndetesebb szükségemben találtam volna meg, de az mint az felséges Istennek hatalmában és rendelésében vannak mindennek úgy az ő szent akaratja ellen nem állhat senki.”⁴⁵⁶ Az özvegyek feladatai közé tartozott a temetés⁴⁵⁷ megszervezésének⁴⁵⁸ és a megfelelő személyek értesítésének felügyelete.⁴⁵⁹ Más fontos missziójukat Duby emeli ki: az elhunyt férj nevének és emlékének fenntartása.⁴⁶⁰ Úgy gondolom, az általam tárgyalt nők többségének esetében ez azért sem igazán érvényesült megfelelően, mert bevett

gyakorlatnak számított, hogy a férj halála után ismét házasságot kötöttek. Ez természetesen nem jelent azt, hogy nem őrizhették az emléküket, azonban ennek fenntartása a történeti művekben vált gyakoribbá.

Fontos kiemelni egy másik perspektívát az özvegyekkel kapcsolatban, ez inkább érzelmi-egészségi kérdéskör. Czobor Erzsébet levele Forgách Mária számára jó példája a női sorsközösségnek. A levél egy héttel Mária férjének, Révay Péternek halála után kelt, az ekkor már hat éve özvegy Erzsébet a részvét kifejezése mellett arra inti Máriát, hogy méltósággal viselje sorsát, de ne betegedjen bele.⁴⁶¹ Az özvegyiség jelei a levelek záró szerkezeti egységeiben is tükröződnek. A felajánlás és áldás együttes megjelenése például „[t]artsa meg az úr Isten Kdet sokáig jó egészségben. Kdnek szolgál az néhai megnevezett gróf Drugeth Homonnai Bálint uramnak meghagyott keserves özvegye: Palocsay Kristina.”⁴⁶²

Az egyértelműen tudható, hogy a korban jóval több özvegyasszony volt, mint özvegyember.⁴⁶³ Horvát Ágnes foglalja össze a lehetőségeiket: egy asszony vagy újra férjhez ment (leggyakrabban azért, mert egyedül nem tudta volna magát eltartani),⁴⁶⁴ vagy özvegy maradt, akár azért, mert főúri nőként nem szorult vagyonos férjre,⁴⁶⁵ akár férje iránti megbecsülésből,⁴⁶⁶ vagy csak egyszerűen nem akartak ismét férjhez menni.⁴⁶⁷ A gyászidőszak letelte után a nő újra férjhez mehet, ebben az esetben köteles gondoskodni előző házasságából származó gyermekeiről. Özvegyként a következő jogok illették meg őket: a jegyajándék és hitbér⁴⁶⁸ megtartásának joga, a gyámság joga (bár nem lehetett

⁴⁵¹ Gramantik 2012: 49–51., 11. levél

⁴⁵² Radvánszky 1896: 86–87.

⁴⁵³ Batthyány Ferencnek, 1608. július 21., Németújvár (Gramantik 2012: 79–80.)

⁴⁵⁴ Bánffy Annának, 1563. december 6., Alsó-Lindva (Deák 1879: 63–64.)

⁴⁵⁵ Dersffy Orsolya, 1612. január 12., Munkács, (Deák 1879: 86.)

⁴⁵⁶ Giczi Györgyné Révay Erzsébet férje halálának hírért írja meg Révay Ferencnek, 1611. október 18., Assakürt (Deák 1879: 93.); Hasonló: Dersffy Orsolya férje, Mágóchy Ferenc halálának hírért írja meg Révay Péternek, 1612. január 12., Munkács, (Deák 1879: 86.)

⁴⁵⁷ A korszak főúri temetéseiről lásd: Lengyel 2016.

⁴⁵⁸ Horváth 2007: 254.

⁴⁵⁹ „...tisztességes eltemetése napját az időnek kívánsága szerint rendeltük Beregszászba ad diem 28 februarii. Kdet annak okáért mint bizodalmas jó akaró uramat atyámfiait kérem aszszonyommal ő kemével együtt az megnevezett napon és helyen jó reggel legyen jelen, hogy így az Ketek jelenlétével az én üdvözült szerelmes uram testének eltakarítása lehessen beesületesebben...” Dersffy Orsolya férje, Mágóchy Ferenc temetéséről ír Révay Péternek, 1612. január 12., Munkács (Deák 1879: 86.)

⁴⁶⁰ Duby 2000: 108.

⁴⁶¹ „...kivánom, hogy az úr Isten szent lelkével erősítse Kdet, e súlyos keresztnek békességes elviselésére, s Kd is pedig sz. asz. magát az keserűségben megmésékelje, hogy vele magának is Kd nyavalyát ne szörözzön.” 1622. júl. 9., Szomola (Deák 1879: 192–193.)

⁴⁶² Révay Péternek, 1610. jan. 14., Ungvár (Deák 1879: 209.)

⁴⁶³ Horn 1996: 64. (Ugyanerre Horváth 2007: 249. is hivatkozik.)

⁴⁶⁴ Horváth 2007: 249.

⁴⁶⁵ Horváth 2007: 249.

⁴⁶⁶ Péter 2008: 118.

⁴⁶⁷ Horn 1996: 64.

⁴⁶⁸ „...ámbar a hitbér, kelengye és jegyajándék nagyon különböznek egymástól, mi mégis a hitbér és kelengye szót egybe foglalva és egynek véve hitbérenek mondjuk; és ez a nőnek szüzessége vesztéséért és az elhálásért férje javaiból adatik. (...) Jegyajándéknak ... mondjuk mindazon ingó javakat, amelyek a nőnek akár férje, akár szülői vagy atyjafiai, vagy bárki más által a menyegző, eljegyzés vagy kézfogás ünnepe alkalmával adatik.” (Tripartitum I. r. 93. c., Werbőczy 1990: 216–217.)

egyedüli gyámja gyermekeinek, minden esetben egy férfit is kijelöltek mellé). Ezek mellett a férfiak gyakran végrendelkeztek arról, hogy mi minden illesse meg majdani özvegyüket. Az özvegyasszonyokat a társadalom oltalomra szoruló nőknek látta (ez tükröződhet a levelek kesergő megfogalmazásában),⁴⁶⁹ Európában ekkor erőteljes volt az özvegyi kultusz, a nőket arra ösztönözték, hogy maradjanak özvegyi állapotban, és hátralévő életüket példamutatóan éljék le.⁴⁷⁰

5. A női levél mint kortörténeti forrás

A vizsgálataim során nem tudtam egyetlen kategóriát sem felállítani, amely egyaránt megjelent a törtétiakban és a levelekben is. Egy apró átfedés azonban mégis van: a történetírók szövegeiben is előforduló politikai események néha a nők leveleiben is megjelennek, ám sokszor csak egy-egy kifejezés, egy rövid mondat mögött érzékelttem ezeket.

Úgy gondolom, hogy Paxy Barbara a későbbi szászsebesi nyilatkozat⁴⁷¹ előzményeire utal, amikor azt írja, hogy „az törekek nagy csendességgel vannak, nem tudjuk mit gondolnak mivelni. Erdélyben sem végeztenek még semmit, az királyné asszony dolgainak közbejárók vannak köztek, de királyné asszonyt, az mint halljuk, Erdélyből ki akarnák küldeni.”⁴⁷²

Kanizsai Orsolya ír a törökök fosztogatásairól: „ez elmúlt hetfén az törökök ismét rabláknak ide mifelénk”,⁴⁷³ de arról is, hogy egy asszony sikeresen elmenekült a török fogságból „és egy kopja akad kezébe, és hármát ölt által az törökbe, kik azonnal megholtak.”⁴⁷⁴ A levelek között is van tehát olyan, amelyben fegyvert fogó, cselekvő nőről olvashatunk. Nádasdy írja Orsolyának 1557-ben, hogy

„[a]z frigy megvagyon; de azért azki közel lakik az törökhöz, otthon ne háljon.”⁴⁷⁵

Forgách Mária aggodalmát fejezi ki, mikor azt írja, hogy „csak immár az úr Isten oltalmazna meg bennünket az hitván meg gyűhődött hajduktól.”⁴⁷⁶ Az események tehát itt-ott szóba kerülnek, így talán érdemes ezek összességét külön kategóriaként kezelni.

Női levelek – részösszegzés

Az itt bemutatott levelekből jóval kisebb világ rajzolódik ki, mint az elbeszélő szövegekből. Az általam feldolgozottak körülbelül 40%-a keletkezett a várháborúk (1541–1566) és a tizenöt éves háború (1593–1606) idején. E fejezetben bemutatam a nők életének fontosabb állomásait, elsőként a születés és a gyermekkor, neveltetés háttérét és részleteit, majd a második fontos állomást a korabeli nők életében, a férjhez menést. Annak ellenére, hogy az arisztokrata családok vagyonuk és rangjuk gyarapítása érdekében érdekházasságok alanyaivá tették utódait, szinte minden korszakban fel tudunk mutatni harmonikusnak tűnő házasságokat. A női levelek kezdését vizsgálva ilyennek vélhető Kanizsai Orsolya és Nádasdy Tamásé, valamint Zrínyi Katáé⁴⁷⁷ és Forgách Imréé.⁴⁷⁸ Hogy csak néhányat említssek, Nádasdy egyik levelében „Leányókám”-nak szólítja feleségét, ő maga „A Te Apókád”-ként búcsúzik.⁴⁷⁹ Máskor így ír: „[s]zerelmes Fiókásom! / Alább hagyám az búskodást az te leveled megolvassván.”⁴⁸⁰ Orsolyánál mély érzelmeket tükröz az alábbi rész: „énnekem az hatalmas Istennek utána, sem fiam, sem leányom nincsen több Kegyelmednél”.⁴⁸¹ Zrínyi Katánál egy ritkaságnak számító szerelmi vallomás rajzolódik ki: „kérem szívem én

⁴⁶⁹ Például: „imádságomat keseredett és siralmas szívből ajánlom...” Drugeth Bálintné Palocsay Krisztina írja Révay Péternek, 1610. január 24., Ungvár (Deák 1879: 209.) Valamint: „Engem az én szerelmes árva gyermekemmel nagy keserűségben hagyván...” Gicz Györgyné Révay Erzsébet levele Révay Ferencnek, 1611. október 18. Assakürt (Deák 1879: 93.)

⁴⁷⁰ Horváth 2007: 250–257.

⁴⁷¹ Jagelló Izabella 1551. július 18-án írta alá, a nyilatkozat értelmében lemondott a magyar koronáról, Erdélyről, valamint elfogadta a neki ígért sziléziai hercegségeket és a kárpótlást. (Oborni 2002: 10.)

⁴⁷² Paxy Annának, 1551. jún. 13–20 között (Deák 1879: 24.)

⁴⁷³ Nádasdy Tamásnak, 1550. szeptember 4., Kapu (Vida 1988: 21–22.)

⁴⁷⁴ Nádasdy Tamásnak, 1550. szeptember 4., Kapu (Vida 1988: 21–22.)

⁴⁷⁵ Kanizsai Orsolyának, 1557. november 10., Bécs (Vida 1988: 194–197.)

⁴⁷⁶ Poltári Soós Klárának, 1607. dec. 20., Holics (Deák 1879: 124.) Ez az 1607. évi őszi (második) hajdúfelkelésre céloz,

amelynek előzménye, hogy Rákóczi Zsigmond ellen a korábban Bocskai által írt végrendelet értelmében Homonnai trónigénnyel lépett fel, őt támogatták a hajdúk. Az öreg Zsigmond fejedelmet végül Báthory Gábor követte a trónon, Homonnai pedig felső-magyarországi főkapitány lett. (Oborni 2002: 78–83.)

⁴⁷⁷ Zrínyi Kata (1548–1585) Zrínyi Miklós és Frangepán Katalin gyermeke, 1562-ben ment feleségül Thurzó Ferenc főúrhoz, majd 1576-ban Forgách Imre felesége lett. (Varga 2016: 85.)

⁴⁷⁸ Forgách Imre (1539/40–1599), művelt főúr, első felesége Perényi Erzsébet, a második pedig Zrínyi Kata volt, gyermekeikkel Nagybecsén éltek, Zrínyi Kata halála után feleségül vette Laubenburg Sidonia Katalin tescheni hercegnét. Forgách Imre alakja kevésbé ismert, ám fennmaradt naplója jelentős kortörténeti forrás. (Détári 1975: 480–481.)

⁴⁷⁹ Nádasdy Tamás, 1554. december 7., Bécs (Vida 1988: 107.)

⁴⁸⁰ Nádasdy Tamás, 1555. április 29., Bécs (Szalay–Károlyi 1882: 15.)

⁴⁸¹ Kanizsai Orsolya, 1550. szeptember 4., Kapu (Vida 1988: 22–23.)

édes szerelmes uram, hogy Kd sehesen haza; én holnap várom Kdet haza, ha Kd nem jöhet holnap, bizon elég bánatban leszek. Ezvel ajánlom Kdnek az én holtomig való szolgálatomat és az én Kdhez való tiszta szívből való szerelmemet, mint szerelmes szívem, én édes lelkem uramnak.”⁴⁸² Azt, hogy házasságuk harmonikus volt, mi sem bizonyítja jobban, mint a 13 évvel későbbi, utolsó levél, amely ugyanennyire erős érzelmi töltettel íródott. „Továbbá szerelmes szívem, én édes uram, Kdet kérem, hogy ha Kd engem szeret, ne kessék Kd ott, hanem siessen Kd haza.”⁴⁸³ Várkonyi Gábor is hoz példát jó és rossz házasságra egyaránt: az általam említettek mellett kiemeli Nádasdy Ferenc és Báthory Erzsébet frigyét mint jó házasságot. Perényi Gábor és Ország Ilona házasságáról azonban egyáltalán nem mondható el ugyanez, hiszen Perényi fogságban tartotta feleségét, konfliktusai a levelekből is megismerhetők,⁴⁸⁴ valamint Forgách is írt róluk történetében, ahol a hűtlenséggel vádolt Ilona pártját fogja.⁴⁸⁵

A feleségként eltöltött idő kategóriáján belül tárgyaltam a betegségek, a táplálkozás és a ruházkodás témájában íródott leveleket. Számomra a legjelentősebb az, hogy minden esetben női sorsközösséget láttam: a nők egymással bizalmasan megtárgyalták egészségügyi problémáikat, igyekeztek beszámolni saját pozitív tapasztalataikról, segíteni egymásnak, legyen szó akár gyógyszeréről, savanyúvízről, fürdőkúráról, vagy a köpölyözésről. A táplálkozás esetében kérésként vagy küldeményként szerepelnek az ételek és italok, sokszor a távol lévő férjnek kedveskednek a feleségek, ám van, hogy kéri, küldjenek otthon hiánycikknek számító zöldséget vagy gyümölcsöt. Ezek szorosan fűződnek a reprezentációhoz is, hiszen látható a versengés, a cél az uralkodó kegyeinek elnyerése a legszebb gyümölcsökkel. A ruházkodásnál is feltűnik a segítségnyújtás – Orsolya elküldte a koszorút Svetkovics Katalinnak, Báthory Erzsébet pedig a varrásmintát az ismeretlen asszonynak –, látunk itt még gondoskodó nagymamát is (Guthi Ország Magdolna).

Özvegyként ugyancsak egymás támaszai, tudomásul veszik és elviselik sorsukat.

Másik észrevétel, hogy a női levelekből kirajzolódik, milyen kapcsolati hálókval rendelkeztek a korban, különösen igaz ez akkor, amikor dajkát⁴⁸⁶ vagy vénasszonyt⁴⁸⁷ keresnek, hiszen mindkettő igen fontos, bizalmi állás volt – ezt egyaránt hangsúlyozza T. Ládonyi⁴⁸⁸ és Nagy.⁴⁸⁹ Ide lehet sorolni a gyógyszerek továbbbítását és a most említett koszorú és varrás minta elküldését is. A tapasztaltabb asszonyok szívesen segítenek nőrokonainak, ezzel is tovább adják tudásukat, Kéri Katalin írja Tarnóc Mártonra hivatkozva, hogy e korszak levelezéseinek köszönhetjük a művelődéstörténetre vonatkozó tudásunk jelentős részét.⁴⁹⁰

A korai újkorban úgy vélték, hogy élete során az ember a közélet (vita publica), a családi élet (vita privata) és a vallásos élet (vita religiosa) hármában él és működik, amelyek közül a közélet – kevés kivétellel – a férfiak terepe, a nők csak a családi és vallásos életben teljesedhettek ki.⁴⁹¹ A korban a nők közéleti – és nem politikai – lehetőségei rendkívül szűkösek voltak, Várkonyi is hangsúlyozza, hogy ezek a lehetőségek csak az arisztokrata nők számára voltak elérhetőek, ide tartozott az iskolák, nyomdák támogatása, a mecénási szerep és az egyházi és udvari szertartásokon való megjelenés is.⁴⁹² Ezt a közéletben való jelenlétet támasztják alá például a királyi udvarban a gyümölcsökkel való versengésről szóló levelek vagy az esküvő lebonyolítását összefoglaló hat levél, amelyek közül egyik melléklete a meghívandó személyek névsora (a közéleti személyekkel való kapcsolati háló is kirajzolódik ebből).⁴⁹³ A levelek leginkább a második szintér, azaz a családi életben való jelenléthez szolgálnak a legtöbb adalékkal, megtudjuk belőlük a család életében történeteket (születés, házasság, halálesetek), a házaspárok viszonyait (küldemények, egyeztetés a birtok ügyeiről) és a nőrokonok együttműködéseit – tehát privát információkat olvashatunk. A vallásos élet az általam feldolgozott levelekben alig jelenik meg, egy-két helyen olvastam arról, hogy prédikátort küldenek egymáshoz.⁴⁹⁴

A feldolgozott levelek szerzői kivétel nélkül mind nagyasszonyok. E fogalom három fontos sze-

⁴⁸² Zrínyi Kata, 1572., Bicse (Deák 1879: 67–68.)

⁴⁸³ Zrínyi Kata, 1585. március 11., Bicse (Deák 1879: 68.)

⁴⁸⁴ Várkonyi 2010: 128–129.

⁴⁸⁵ Forgách 1977: 331–332.

⁴⁸⁶ Sokszor nehéz volt dajkát találni, például mert korábbi munkaadója ragaszkodott hozzá, erre példa: Zrínyi Dorica, 1608. július 23., Németújvár (Gramantik 2012: 81.)

⁴⁸⁷ „Továbbá, ha lelsz vénasszonyt, jó, ha kedig nem lölsz, tehát hívasd be egyik házas leányodat...” írja Nádasdy Tamás feleségének. (1560. május 26., Pozsony, Vida 1988: 253.)

⁴⁸⁸ T. Ládonyi 2018: 70.

⁴⁸⁹ Nagy 2007: 17.

⁴⁹⁰ Kéri 2018: 214.

⁴⁹¹ Gaál 2019: 23–24.

⁴⁹² Várkonyi 2010: 106–107.; 124.

⁴⁹³ Vida 1988: 245–246.

⁴⁹⁴ Kanizsai Orsolya Nádasdy Tamásnak, 1559. október 17., Sárvár (Vida 1988: 238–239.); Forgách Ilona Poltári Soós Klárának, 1601. március 9., Illava (Deák 1879: 154.)

repkört foglal magába: „vallásos, hű feleség, gondos anya és munkás gazdasszony”.⁴⁹⁵ E szerepek egyértelműen tükröződnek a levelekből is, hiszen látható, hogy Orsolya, Dorica, Katalin és Poltári Klára is gondoskodó anyák, még akkor is, ha nem saját gyermekekről van szó, hiszen Katalinék esetében tudható, hogy sok lány nevelkedett udvarukban, Klára pedig sajátjaként szerette Máriát és Zsuzsannát, akik szintén anyaként tekintettek rá. Orsolya, Dorica és Katalin munkás gazdasszonyként tisztában voltak az udvaruk adottságaival és a gazdasági helyzettel is. Látható, hogy a három élettér és a nagyasszonyi szerepkörök szorosan kapcsolódnak egymáshoz, úgy vélem, hogy ezek közül a családi életéről és a gondos anya – munkás gazdasszony szerepekről tudjuk meg a legtöbbet, azaz amíg az elbeszélő szövegek a közéleti eseményeket részletezik, addig a levelek a családi életbe, a privát szférába engednek bepillantást.

Összegzés, következtetések

Szakedolgozatomban két egymástól merőben eltérő forrástípusra alapozva mutattam be az 1526 és 1608 közötti időszakban a nők világát. Ahogyan Várkonyi is írja, a mohácsi ütközettel minden szempontból új korszak kezdődött, hiszen állandóvá váltak a háborús viszonyok, 1541-ig a polgárháborús helyzet, utána egészen 1566-ig a várháborús helyzet volt meghatározó, látjuk, hogy a társadalom militarizálódott, a mindennapok részévé váltak a kegyetlenkedések.⁴⁹⁶

Ami a dolgozat elején feltett három kérdés közül az elsőt (*lehetséges-e, hogy tipizáljuk az egykorú történetírók nőábrázolásait*) illeti, az olyan szerzők kapcsán, akik csak néhány nőt említő részletet örökítettek meg – mindezt tárgyilagosan – szövegekben, természetesen nem lehet választ adni a kérdésre. Ilyen szerző gersei Pethő, akinek krónikájában pár mondat szerepel nőkről, ugyanez vonatkozik Mindszenti két mondatára és Heltai rövid bevezetésére. Tőke és Bors is viszonylag keveset írnak, Siegler, Oláh és Gregoriancz ugyancsak elvétele

tesznek említéseket. Hans Dernschwam útinaplójára jellemző, hogy – a már említett rossz hírű nő történetén kívül – kivétel nélkül a hatalmi szférát jelölve ír a nőkről.⁴⁹⁷

Terjedelmileg hosszabb szöveghelyek lelhetők fel Hain művében, aki a többi szerzőtől eltérő módon családon belüli erőszakról is beszámol, ahol megjelenik az áldozat hibáztatása, ám a leírtakról nem mondható el, hogy csakis az ő véleményét tükrözik, mivel tudható, hogy különböző forrásokra támaszkodott. Mária és Mária Krisztierna is szóba kerül a Lőcsei krónikában, ám sem pozitív, sem negatív hangnem nem érzékelhető velük kapcsolatban. Brodarics említett együttérzésén kívül a nőábrázolásból kiemelendő a gyermekeiket földbe elásó nők képe, amelyet akár tőle is vehetett Szerémi. Verancsics tömeges ábrázolásai mellett kitűnik, hogy elismerően vélekedett Jagelló Izabelláról, mint ahogyan Somogyi is, aki ráadásul ugyanúgy ismeri el Izabellát⁴⁹⁸ és Nádasdy Tamást is.⁴⁹⁹

Úgy gondolom, Szerémi, Istvánffy és Forgách átmenetet képeznek, mivel egyaránt található műveikben pozitív és negatív megítélés is, elég csak arra gondolni, hogy Szerémi egy történeten belül vet meg és ismer el nőket: először mindenki szép fiatalasszony, néhány sorral később azonban már csak Szíjgyártó Tamásné (ismét csak a hatalmi szféra jelölése) erényes, mindenki más szájha, Habsburg Mária szerinte pedig lator nő. Istvánffy többeket tisztel és elismer – Lang Appolonia, Fatima, Kasztíliai Izabella, Kanizsai Dorottya, Mária Krisztierna –, ám a lenézést női tulajdonságokkal fejezi ki, de lehet, hogy csak azoknak a köröknek a vélekedését adja vissza e szövegrészekben, amelyekben ő is mozgott. Forgáchnál egyértelműen az ellenérzést tükröző hangvétel dominál, Bona Sforzát és Jagelló Izabellát erkölcstelennek írja le, a Thurzó-lányokat és Angliai Erzsébetet szemérmetlennek, Báthori Klárát pedig kéjsóvárnak. Ezek alapján nem gondolnánk, de dicsérni is tud: Guthi Országh Ilonát istenfélőként és férjéért fáradozóként említi. Saját maga dicséretét sem mulasztja el, hiszen amikor a várvédő Patócsy Zsófia (nála csak Bebekné) történetét meséli el, kiemeli, hogy ő [Forgách] volt az, aki Schwendit arra „intette, hogy egy

⁴⁹⁵ Várkonyi 2007: 128. Ugyanerről: Várkonyi 2010: 111–112.; Lengyel 2019: 21.

⁴⁹⁶ Várkonyi 2010: 18–21.

⁴⁹⁷ Például Hedvig, tescheni hercegnő, Szapolyai István hitvesének említése: „István később nádorispán lett, Teschenből nősült, hitvesét magam is ismertem.” (Dernschwam 1984: 113.) 1486 végén kötötték házasságot, öt gyermekük született. Bővebben lásd: Neumann 2012.

Másik példa Fugger Annáról: „Thurzó György úr a Fugger családból nősült és ezért kényszerült Augsburgba költözni.” (Dernschwam 1984: 109.)

⁴⁹⁸ „eleven és pallérozott szellemű” (Somogyi 2013a: 102.)

⁴⁹⁹ „képzett és pallérozott szellemű magyar főúr” (Somogyi 2013a: 103.)

ilyen bajba jutott asszonnyal emberségesen kell bánni.”⁵⁰⁰

A pozitív nőképet illetően meglepődve tapasztaltam, hogy Somogyi és Tinódi szövegeiben határozott, sorsukat kezükbe vevő török nőkről is olvastam, hiszen a többi szerzőnél csak elvétve szerepelnek, és akkor is csak egy-egy mondatban – bár elismertként (Isthvánffi). Náluk azonban két olyan nőt látunk, akik kiszabadultak a fogságból, egyikük feláldozta magát (Tinódi), a harmadik pedig Hürrem szultána, aki egyedül küzdötte fel magát a szabad muszlim nő státuszába (Somogyi). Más típusú szövegek is előfordultak: Velius monológja szokatlan, hiszen kevés olyan szöveghely – és az ilyenek többnyire fiktívek is – van, amelyben nő szólal meg, bár én hármat hasonlítottam össze, ezekből csak kettőnél (Szamosközy, Velius) beszél ténylegesen a feleség. Mindhárom esetben jó célért könyörgő nőt látunk. Szamosközy esetében mindenképp, aki az erős nő toposzát megörökítő szerzők között is ott van, Somogyival és Schesaeusszal egyetemben. Mindhármán jelentős részt szánnak a harcoló nő hőstettének leírására – ám egyikük sem mulasztja el, hogy férfihoz mértén dicsérje a küzdő nőt.

A szerzők nőképeinek tipizálásának értelmezéséhez igyekeztem minél többet megtudni a magánéletükről. Egyrészt a zömük egyházi hivatalt viselt (többek között Brodarics, Szerémi, Verancsics, Oláh), tehát nőtlenek voltak, másrészt kevésbé ismerhető az életük. Annyi bizonyos, hogy Somogyinak volt két gyermeke, ám házastársáról semmit nem tudunk, mint ahogy a Baranyai Decsiéről sem. Tudjuk, hogy Zermegh és Tinódi megnősültek, meg is éltek lányaik házasságát, azt is tudjuk, hogy Brutusnak is volt férjzett lánya. Isthvánffi lánya, Orsolya bántalmazó férj mellett, konfliktusokkal teli házasságban élt, ami elszomorította az apját,⁵⁰¹ Forgách csak nősülni készült, ám végül nem lett felesége. Bár egyszerű lenne ezekre alapozva olyan feltevézéseket tenni, hogy Forgách a „kudarcc” miatt volt „nőgyűlölő”, nem tudhatjuk, hogy a magánéletük hatott-e a nőábrázolásukra. Nem jelenthető ki, hogy bármelyiküknek is lenne „tipikus nőképe”, mivel a nők áldozatként való sematikus megjelenítése szinte mindenkinél szerepel, az egyedi említések pedig kevesek ahhoz, hogy határozottan állítsak valamit az illető nőképről.

A második kérdésre (*van-e minőségi különbség a történetírók nőábrázolásai között*) pontosabb válasz adható. Van, hiszen az áldozatok ábrázolásánál

van, aki tárgyilagosan fogalmaz, mások együttérzően: Szamosközy („menekvő népek szálamomra méltó serege”)⁵⁰² és Brodarics („szerencsétlen anyák”).⁵⁰³ Az is a minőségi különbséget támasztja alá, hogy ugyanazt a személyt van, aki a nevén nevezi, másoknál csak valamely férfi rokon alapján azonosítható – Sulyok Sára mint „Dobóné” és „feleség”, Patócsy Zsófia mint „Bebekné”, Izabella pedig „királyné”. Vannak, akik csak ritkán és röviden írnak általánosságban a nőkről (Oláh, Siegler), míg másoktól (Isthvánffi, Baranyai Decsi, Somogyi, Forgách) majdnem minden kategóriához tudtam szöveghelyet rendelni. A legjelentősebb különbség a nők megítélésében: Isthvánffi, Szamosközy és Baranyai Decsi alapvetően jóindulatúan fogalmazznak, Forgách és Szerémi egyáltalán nem. Típusokat nem, minőségbeli különbséget azonban találtam a historikusok nőábrázolásában. A harmadik kérdés az volt, *létezik-e bármilyen átfedés a két forráscsoport ábrázolásmódjai között*. Létezik, de minimális: a politikatörténet egy-egy eseménye itt-ott szóba kerül a levelekben, ám ez nem jelentős. A két forrástípus szövegei inkább kiegészítik egymást, hiszen a históriák az ország helyzetét és a háborús eseményeket írják le, addig a levelekből egy másik, kisebb világ tárul fel (ezek egymással párhuzamosak), ahol a nők végzik mindennapi feladataikat, legyen az akár gyermeknevelés vagy a birtok igazgatása. Családjukkal és nőismerőseikkel is állandó kapcsolatban lehetnek a levelek segítségével. Úgy gondolom, az elbeszélések és a levelek megléte és az ezekből nyerhető információk valóban hozzájárulnak 16. századi művelődéstörténetünk és mindennapjaink pontosabb ismeretéhez. (Itt újra jelzem: a szövegek valóságtartalmával nem foglalkoztam, a megfogalmazott következtetések csupán a szövegek értelmezésének eredményeképpen születtek meg.)

Az általam talált szöveghelyek közül értelemszerűen nem kerülhetett bele minden ebbe a dolgozatba a terjedelmi korlátok miatt. Emiatt is helyesnek tartom egy digitális szövegbank létrehozását, amelybe mindenki beletehetné az általa találtakat, ennek pedig jelentős szerepe lehetne abban, hogy a jelenleg férfiközpontú oktatásnak szerves részévé válják a nők életének és megjelenítésének az ismerete, ne maradjanak továbbra is csak lányok, feleségek és anyák.

⁵⁰⁰ Forgách 1977: 892.

⁵⁰¹ Nagy 2008: 1234.

⁵⁰² Szamosközy 1981: 155–156.

⁵⁰³ Brodarics 2006: 152.

1. melléklet: A felhasznált női levelek

Gyűjtemény	Szerző(k)	Levelek száma	Levelek ideje
Terbe 2010.	Svetkovics Katalin	257	1538–1575
Vida 1988. Szalay–Károlyi 1888.	Kanizsai Orsolya Nádasdy Anna	68	1540–1562
Gramantik 2012.	Zrínyi Dorica	54	1566–1620
Deák 1879.	Bakics Anna Barrabási Lénátrné Csoronk Ilona Bánffy Anna Bánffy Istvánné Guthi Országh Magdolna Báthori Erzsébet Csuzi Sára Deregyei Anna Dersffy Orsolya Forgách Ilona Forgách Imréné Zrínyi Kata Forgách Lászlóné Révay Zsófia Garay Bánffy Kata Giczi Györgyné Révay Erzsébet Guthi Országh Kristófné Zrínyi Ilona Habsburg Mária Krisztianna Istvánffy Theodora Kende Péterné Paxy Barbara Köcsöván Györgyné Kövendi Székely Kata Kubinyi Lászlóné Esterházy Magdolna Marsoczky Zsófia Máriássy Pálné Sigér Anna Mérey Zsófia Nádasdy Ferencné Báthory Erzsébet Nyáry Ferencné Korlátkövi Erzsébet Nyáry Krisztina Palocsay Krisztina ifj. Paxy Anna Paxy Margit Petrőczy Anna Poltári Soós Klára Posár Ilona Putnoky Imréné Révay Anna Révay Borbála Révay Kata Révay Ferencné Forgách Zsuzsanna Révay Ferencné Paxy Anna Révay Miklósné Pogrányi Anna Révay Péterné Forgách Mária Serédi Zsuzsanna Serényi Ferencné Kéry Fruzsina Somogyi Györgyné Margit Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet Thurzó Kata	178	1531–1622

2. melléklet: A felhasznált levélgyűjtemények

A levelekben megjelenő ételek és italok listája

Ételek

- húsfélék: baromfi, sertés, szalonna, szarvasmarha, juh, nyúl, szarvas, hal (tok, tintahal, pisztráng, lepényhal, csuka, osztriga), madár (páva, fogoly, fajd, császármadár)
- kenyérfélék: cipó, perec, pogácsa, béles, rétes
- gyümölcsök: alma, birs, körte, eper, cseresznye, szőlő, barack, dinnye, csonthéjas (dió, mogyoró)
- zöldségek: spárga, borsó, szarvasgomba, galóca, saláta, uborka
- tejtermékek: tej, vaj, sajt, túró
- fűszerek: bors, sáfrány
- egyéb: habarnyicza (levesféle), kása, méz, nád-méz, liktárium, ecet, savanyúvíz, gabona, zab, mák

Italok

- bor, víz

A levelekben megjelenő ruházatkódással kapcsolatos cikkek listája

- ruhanemű: szoknya, köntös, ing, suba, keszkenő, kesztyű
- lábbeli: cipellő, saru
- fejfedő: főköttő, kalapos süveg
- fejdísz: koronka
- ékszer: boglár
- anyagok: posztó, gerezna, bársony (kender típusú), gyolcs, vászon, selyem (spanyol, atlasz és tafota típusú)
- díszek: fonál, gomb, gyöngy
- színek: vörös, szederjes (a vörös kékes árnyalata), zöld, fekete, arany, ezüst
- mértékegységek: vég, rőf, fertály, sing

Források

Elbeszélő szövegek

- Baranyai Decsi János 1982: *Baranyai Decsi János magyar históriája, 1592-1598*. (Ford. és bev. Kulcsár Péter.) Budapest.
- Bors János 1837: *Bors János' kronikája. In: Erdélyország' Történeti' Tára, I., 1540-1600*. Kiad. gróf Kemény József – Nagyajtai Kovács István. Kolozsvár, 179–182.
- Brodarics István 2006: *Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről, 1527*. In: B. Szabó János (szerk.): *Mohács. Nemzet és emlékezet*. Budapest, 134–155.

- Brutus János Mihály 1977: *Magyar história*. In: *Humanista történetírók*. (Magyar Remekírók.) Vál., kiad., jegyz. Kulcsár Péter. Budapest, 427–437.
- Dernschwam, Hans 1984: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Kiad. Tardy Lajos. Budapest.
- Forgách Ferenc 1977: *Emlékirat Magyarország alapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*. In: *Humanista történetírók*. (Magyar Remekírók.) Vál., kiad., jegyz. Kulcsár Péter. Budapest, 567–1039.
- Hain Gáspár (szerk.) 1988: *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Budapest, 34–143.
- Heltai Gáspár 1981: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. (Bibliotheca Historica.) S.a.r. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter. Budapest.
- Istvánffy Miklós 2001: *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája I/1. Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. (Történelmi Források.) S.a.r. Benits Péter. Budapest.
- Istvánffy Miklós 2003: *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája I/2. Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. (Történelmi Források.) S.a.r. Benits Péter. Budapest.
- Istvánffy Miklós 2009: *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája I/3. Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. (Történelmi Források.) S.a.r. Benits Péter. Budapest.
- Jacobinus János 2021: *Zsigmond, Erdély felséges fejedelme 1595. évi tetteinek rövid elbeszélése*. In: Szvorényi Róbert: *Jacobinus János élete és életműve, a Brevis enarratio historiográfiai és történeti háttere, valamint szövegének utóélete*. (PhD disszertáció) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. (https://real-phd.mtak.hu/1088/3/Szvorenyi_Robert_disszertacio.pdf Letöltés: 2023.01.15.)
- Kulcsár Péter 1977: *Humanista történetírók*. (Magyar Remekírók.) Vál., kiad., jegyz. Kulcsár Péter, Budapest.
- Kulcsár Péter (szerk.) 2006: *Krónikáink magyarul III/1*. Budapest.
- Kulcsár Péter (szerk.) 2007: *Krónikáink magyarul III/2*. Budapest.
- Kulcsár Péter (szerk.) 2008: *Krónikáink magyarul III/3*. Budapest.
- Mindszenti Gábor 1977: *Mindszenti Gábor Diariuma öreg János király haláláról*. Kiad., utószó Makkai László. Budapest.

- Oláh Miklós 2007: *Korának rövid krónikája*. In: Kulcsár Péter (szerk.): *Krónikáink magyarul* III/2. Budapest, 57–60.
- Panormitanus Vitalis, Janus 2006: *Janus Vitalis Panormitanus a magyaroknak az 1514. esztendőben viselt keresztes háborúja és a mindkét részről elkövetett iszonyatos kegyetlenségek*. In: Kulcsár Péter (szerk.): *Krónikáink magyarul* III/1. Budapest, 133–136.
- Pethő Gergely 1660: *Rövid magyar cronica, sok rendbéli fő historiás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedettet és irattatott Pethő Gergelytől*, Bécs, Cosmerovius Máthé, 1660. In: Szabó Károly (szerk.): *Régi Magyar Könyvtár, I, (1531–1711)*, 955. Budapest.
- Piltzius Gáspár 1903: *A törökök betörése Dobsonára 1584. évi október hó 14-én*. Rozsnyó.
- Reicherstorffer, Georg 1994: *Erdély és Moldva leírása, 1550*. Szerk. Szabadi István. Debrecen.
- Révay Péter 2021: *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem – A magyar királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század I–II*. Szerk., bev., jegyz. Tóth Gergely, ford. Benei Bernadett – Jarmalov Rezső – Sánta Sára – Tóth Gergely. Budapest.
- Schesaeus, Christianus 1982: *Pannonia romlása (részletek)*. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. (Magyar Remekírók.) Kiad. Klaniczay Tibor. Budapest, 381–463.
- Siegler Mihály 2007: *A magyarok, az erdélyiek és a szomszédos tartományok történetének kronológiája*. In: Kulcsár Péter (szerk.): *Krónikáink magyarul* III/2. Budapest, 67–108.
- Soiter, Melchior 2007: *Frigyes rajnai palotagróf pannóniai háborúja Szolejmán, a törökök kényura ellen*. In: Kulcsár Péter (szerk.): *Krónikáink magyarul* III/2. Budapest, 11–48.
- Somogyi Ambrus 2013a: *História Magyar- és Erdélyország dolgairól az 1490-es évtől 1606-ig, 1–2. könyv*. Kiad. Kalotai Noémi – Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő.
- Somogyi Ambrus 2013b: *História Magyar- és Erdélyország dolgairól az 1490-es évtől 1606-ig, 3–4. könyv*. Kiad. Kalotai Noémi – Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő.
- Stella, Johannes Martinus 2008: *Négy levél a törökök 1543. és 44. évi sikereiről Magyarországon*. In: Kulcsár Péter (szerk.): *Krónikáink magyarul* III/3. Budapest, 135–156.
- Szamosközy István 1981: *Erdély története (1598–1599, 1603)*. Bev., vál., jegyz. Sinkovics István, ford. Borzsák István. Budapest.
- Szerémi György 1979: *Magyarország romlásáról*. Bev., jegyz. Székely György. Budapest.
- Tardy György 1871: *Rákóczi Zsigmond győzödelme Szikszónál*. In: Thaly Kálmán: *Ismeretlen históriás-énekek a XVI. és XVII-ik századból*. Századok (5.) 104–130.
- Tinódi Sebestyén 1984: *Krónika*. (Bibliotheca Historica.) S. a. r. Sugár István, bev. Szakály Ferenc. Budapest.
- Tőke Ferenc 2016: *Historia obsidionis insulae Antemi*. In: Kasza Péter (szerk.): *Egy elfeledett ostrom emlékezete. Szigetvár, 1556*. Budapest, 79–101.
- Tranquillus, Andronicus 2008: *Andronicus Tranquillus emlékirata*. In: Kulcsár Péter (szerk.): *Krónikáink magyarul* III/3. Budapest, 53–77.
- Verancsics Antal 2008: *Két könyv Szolimán moldáviai és erdélyi hadjáratáról. Harmadik könyv Erdély, Moldávia és Havasalföld fekvéséről*. In: Kulcsár Péter (szerk.): *Krónikáink magyarul* III/3. Budapest, 78–133.
- Zermegh János 2006: *Emlékirat a Ferdinánd és János, Magyarország királyai között történt dolgokról*. In: Kulcsár Péter (szerk.): *Krónikáink magyarul* III/1. Budapest, 137–164.

Levelek

- Deák Farkas 1879: *Magyar hölgyek levelei*. (Magyar Leveles Tár.) Budapest, 1–209.
- Erdélyi Gabriella (kiad.) 2005: *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése 1526–1532*. (Lymbus kötetek, 1.) MOL. Budapest.
- Erdődy Edit 1978: *Szeretők és házastársak*. (Magyar tallózó.) Kiad. Erdődy Edit, Budapest.
- Gramantik Csilla 2012: *„...zolgalathomat irom kegyelmednek...” Zrínyi Dorica levelei 1566–1620*. (szakdolgozat) Miskolci Egyetem, Miskolc.
- Hargittay Emil (szerk.) 1981: *Régi magyar levelestár XVI–XVII. század, I–II*. Budapest.
- Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1991: *Középkori leveleink 1541-ig*. Budapest.
- Kincses Katalin (kiad.) 1993: *„Im küttem én orvos-ságot” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644*. (Régi Magyar Történelmi Források, 3.) Budapest.
- Kozocsa Sándor – Bárány György (szerk.) 1976: *Magyar szerelmes levelek 1528–1944*. Budapest.
- Martí Tibor 2011: *Két magyar főúr, Esterházy László és Batthyány I. Ádám levelezése (1645–*

- 1652). In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Össze-
kötnek az évezredek. (Történelmi Tanulmányok, 3.) Budapest, 162–180.
- Pintér József 1963: *Szerelmes levelek*. Vál. Pintér József, Budapest.
- Dr. Szalay József – Dr. Károlyi Árpád (szerk.) 1882: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Budapest.
- Vida Tivadar 1988: „*Szerelmes Orsikám...*” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*. (Magyar Levelestár.) Kiad. Vida Tivadar, Budapest.
- Viskolcz Noémi 2017: *Thököly István és Imre levelei Esterházy Pálnak – Árva és Likava elfoglalása (1670)*. In: Gyulai Éva – Tasi Réka (szerk.): *Reformatio nostra – Protestáns szellemi műhelyek Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, 78–97.
- Viskolcz Noémi – Zvara Edina 2019: *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése*. Kiad. Viskolcz Noémi – Zvara Edina, Budapest.
- Viskolcz Noémi – Zvara Edina 2022: *Esterházy Pál és Thököly Éva iratai. I. levelezés*. Kiad. Viskolcz Noémi – Zvara Edina, Budapest.
- Terbe Erika 2010: *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei (1538-1575)*. (Régi Magyar Levéltár, 3.) Budapest.
- Zichy Edmund 1867: *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez czobor-szentmihályi Czobor Erzsébethez I–II.*, közrebocsátva id. gr. Zichy Edmund árvai uradalmi teljhatalmú igazgató megbízásából. Budapest.

Egyéb

- Arany János 1951: *Arany János Összes művei I*. Kiad. Voinovich Géza. Budapest.
- CJH = Magyar Törvénytár, 1526–1608. évi törvények. (Corpus Juris Hungarici. Millenniumi emlékkiadás, 4.) Kiad. Márkus Dezső. Budapest.
- EOE = Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek, IV, 1597–1601*. Budapest.
- Nagy Gábor (szerk.) 1998: *Magyar História 1526–1608* (Forrásgyűjtemény). Debrecen.
- Pázmány Péter 1983: *Mint kel a keresztyén leányt nevelni*. In: Pázmány Péter. Válogatás műveiből, III. kötet. Kiad. Öry Miklós – Szabó Ferenc – Vass Péter. Budapest, 271–286.
- Werbőczy István 1990: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Latin-magyar kétnyelvű kiadás. Szerk. Gazda István – Salgó István. Budapest.

Felhasznált irodalom

- Almási Gábor 2006: Variációk az értelmiségi útke-
resés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. *Századok* (140) 4. 1405–1440.
- Almási Gábor – Kiss Farkas Gábor 2013: Szöveg-
gondozás és kapcsolatápolás. Zsámboky János
életműve a reneszánsz filológia tükrében. *ItK*
(117) 627–691.
- Asztalos Bernadett 2010: „*Ha Isten velünk, ki elle-
nünk...*” *Nádasdy Tamás magánélete négy meg-
közelítésben, levéltári források alapján*. (PhD
disszertáció) Pázmány Péter Katolikus Egye-
tem, Budapest. (https://disszertacio.ppke.hu/id/ep-rint/28/1/BTK_DD_2010_asztalos.pdf Letöltve: 2022.06.17.)
- Bagi Zoltán Péter 2017: Az 1566. év elfelejtett du-
nántúli háborúja. Palota sikeres védelme, vala-
mint Veszprém és Tata visszafoglalása. In: Buj-
dosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilasi
Ágota (szerk.): *Mozgó frontvonalak. Háború és
diplomácia a várháborúk időszakában 1552–
1568*. (Studia Agriensia, 35) Eger, 67–88.
- Bakonyi Zsuzsanna 2017: *Magyar nyelvű írásbeli-
ség a 16. századi Nagyszombatban*. (PhD disz-
szertáció) Eszterházy Károly Egyetem, Eger.
(https://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/47/1/Bakonyi%20Zsuzsanna_%C3%A9rtekez%C3%A9s.pdf Letöltve: 2022.11.19.)
- Balázs Mihály – Monok István 1987: Történetírók
Báthory Zsigmond udvarában. In: R. Várkonyi
Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kul-
túra*. Budapest, 249–262.
- Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.) 2012: *A
történettudomány szolgálatában. Tanulmányok
a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Győr.
- Barta Gábor 1977: Konszolidációs kísérlet Magyar-
országon a mohácsi csatavesztés után (Szapo-
lyai János király kormányzása 1526 november–
1527 augusztus). *Századok* (3) 4. 635–680.
- Bartoniek Emma 1975: *Fejezetek a XVI-XVII. szá-
zadi magyarországi történetírás történetéből*.
Budapest.
- Benda Kálmán 1986: *Erdély végzetes asszonya.
Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Kriszti-
erna*. Budapest.
- Benda Borbála 2004: *Étkezési szokások a 17. szá-
zadi főúri udvarokban Magyarországon*. (PhD
disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegye-
tem, Budapest.
- Bessenyei József 2005: *A Nádasdyak*. Budapest.

- Bessenyei József 2011: Török Gergely, enyingi Török Bálint természetes fia. In: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János (szerk.): „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”: *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Eger, 40–46.
- Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor (szerk.) 2021: *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*. Szeged.
- Bíró Bence 2020: „Költ Biccse” Czobor Erzsébet férjéhez írt leveleinek keltezéséről. In: Bíró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta (szerk.): „A magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát.” *Tisztelgő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. Pázmányos oktatói éve előtt*. Budapest, 163–172.
- Bíró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta (szerk.) 2020: „A magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát.” *Tisztelgő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. Pázmányos oktatói éve előtt*. Budapest.
- Bogdán István 1978: *Régi magyar mulatságok*. Budapest.
- Bollók János 2001: Kísérlet Christianus Schesaeus Historia Annae Kendi című elégiája szövegének rekonstrukciójára. *ItK* (105) 149–182.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) 2006: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest.
- Bónis György 1981: *Révay Péter*. (Irodalomtörténeti füzetek, 104) Budapest.
- Csiffáry Gergely 2014: *Ruszkai Dobó István életrajza*. Rudabánya.
- Davies, Roger 2006: *Lengyelország története*. Fordította Bojtár Péter, Budapest.
- Dávid Géza 2020: Arcképcsarnok-töredék a török korból: a hódoltság néhány jelentősebb oszmán családja és egyénisége. In: Bíró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta (szerk.): „A magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát.” *Tisztelgő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. Pázmányos oktatói éve előtt*. Budapest, 117–132.
- Deák Farkas 1880: Magyar hölgyek leveleiről. In: Pesty Frigyes (szerk.): *Értekezések a társadalomtudományok köréből*. Budapest, 1–25.
- Deák Farkas 1885: *Forgách Zsuzsanna (1582–1632)*. Budapest.
- Deák Éva 2008: A kora újkori erdélyi öltözködés a viseletszabályozások és a viseletsorozatok tükrében. In: Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás-Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. Budapest, 225–235.
- Héjjné Détári Angéla 1975: A fraknoi Esterházykincstár a történeti források tükrében. In: Galvics Géza (szerk.): *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 473–549.
- Dienes Dénes – Kegyes Erika – Veres Ildikó (szerk.) 2019: *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*. Sárospatak.
- Duby, Georges 2000: *A nő a középkorban*. Fordította Israel, Efraim, Horányi Krisztina, Kutor Tünde, Budapest.
- Erdélyi Gabriella 1998: Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek, In: Tusor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes – Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest, 118–132.
- Erdélyi Gabriella 2007: „Szerettem egyszer egy nőt”. Házasságkötés és házasságtörés 1500 körül. *Történelmi Szemle* (49) 2. 165–178.
- Erdélyi Gabriella – Péter Katalin 2011: A titkos házasságról a 15-16. században. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, tom. 30. 115–121.
- Erdélyi Gabriella 2017: Nők a bűn hálójában – becsület, szexualitás és a társadalmi nemek közötti viszonyok a késő középkori Magyarországon. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XXI, Fasc. 2.* 120–137.
- Erdélyi Gabriella (szerk.) 2019: *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*. (Magyar Családtörténetek: Tanulmányok, 4) Budapest.
- Erdélyi Gabriella (szerk.) 2020: *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon*. (Magyar Családtörténetek: Tanulmányok, 5) Budapest.
- Erdélyi Gabriella (szerk.) 2021: *Anyák és apák. Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a patriarchális családban (1500–1918)*. (Magyar Családtörténetek: Tanulmányok, 7.) Budapest.
- Fazekas István 2005: Oláh Miklós esztergomi érsek udvara (1553–1568). In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Budapest, 343–360.
- Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.) 2007: *Nők világa. (Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok)*. Budapest.
- Dr. Fehér Erzsébet 1994: *Pataki nagyasszonyok*. Budapest.

- Fodor Pál 2010: Hürrem és Máhidevrán, avagy két ágyas harca a szultán szívéért és trónjáért. *Had-történelmi Közlemények* (123.) 4. 745–757.
- Fodor Pál 2012: Királynék fogságban. Tinódi egy félreértett históriás énekéről. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest-Győr, 121–132.
- Fraser, Antonia 1997: *VIII. Henrik hat felesége*. Fordította N. Kiss Zsuzsa – Mészáros Klára, Budapest.
- Fukári Valéria 2008: *Felső-Magyarországi főúri családok. A Zayak és rokonaik 16–19. század*. Pozsony.
- Fülöp László 2020: Tragédiák sorozata a Kendi–Révay családban a XVI. század végén. *Honismeret* (48) 3. 74–77.
- Gaál Izabella 2019: A nők szerepe a reformáció terjesztésében a 16. és 17. századi Magyarországon. In: Dienes Dénes – Kegyes Erika – Veres Ildikó (szerk.): *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*. Sárospatak, 21–32.
- Gausz Ildikó 2015: Tokaj és környéke 1564 – 1565 között, avagy elfelejtett „haditudósítók” helyszíni jelentései. *Aetas* (30) 3. 187–206.
- G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.) 2005: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16-17. században*. Budapest.
- Gyulai Éva 2015: Turcissare – Verancsics Antal török-kepe. In: Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka (szerk.): *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. Budapest, 91–108.
- Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála 2019: *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1526*. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken, 3) Budapest.
- Hargittay Emil 2016: *Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise: a Kalauz és a vitairatok újraírása*. (Akadémiai doktori értekezés) Budapest. (https://real-d.mtak.hu/9117/dc_1210_16_doktori_mu.pdf Letöltés: 2022.10.27.)
- Hegyí Klára 1998: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. A török várkatonaság származása. *Történelmi Szemle* (40) 3–4. 229–256.
- Horn Ildikó 1996: Nemesi árvák. In: Péter Katalin (szerk.): *Gyermekek a kora újkor Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”. Budapest, 51–90.
- Horn Ildikó 2007: *A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága*. (Múltidéző Zsebkönyvtár). Budapest.
- Horváth Ágnes 2007: Főnemesi özvegyasszonyok a 16–17. századi Magyarországon (Elmélet és gyakorlat). In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *Nők világa. (Művelődés és társadalomtörténeti tanulmányok)*. Budapest, 247–268.
- Kasza Péter 2011: Néhány gondolat Zermegh János Commentariusáról. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, tom. 30. 242–248.
- Kasza Péter 2015: *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe*. Budapest.
- Kasza Péter 2018: Wolfgang Lazius latin nyelvű beszámolója az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról. *ItK* (122) 417–443.
- Kasza Péter 2020: Caspar Ursinus Velius, magyar királyi történetíró. In: Kasza Péter (szerk.): *Caspar Ursinus Velius: Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról. Egy elveszettnek hitt beszámoló a mohácsi csatáról*. Budapest, 7–28.
- Káli Gábor Csaba 2014: *Bebek Ferenc és György. Két 16. századi főúr rövid életrajza* (<https://www.szadvar.hu/2014/07/kali-gabor-csaba-bebek-ferenc-es-gyorgy-ket-16-szazadi-four-rovid-eletrajza/> Letöltés: 2022.05.04.)
- Kéri Katalin 1993: Juan Luis Vives élete és művei. In: Balogh László (szerk.): *Vivestől Kodályig. Neveléstörténeti évfordulók 1992*. (Neveléstörténeti Füzetek, 12) Budapest, 3–11.
- Kéri Katalin 2018: *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*. Pécs.
- Kincses Katalin 2000: Egy nyugat-magyarországi párhuzam: Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva udvartartása. In: Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemszónya Lorántffy Zsuzsanna II. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. Sárospatak, 171–181.
- Komáromy András 1910: Verböczy István és fia (I., II., III., IV. és befejező közlemény). *Századok* (44.) 193–211; 283–297; 386–401; 460–476.
- Koncz Ibolya Katalin 2012: A jegyajándék és a hitbér jogtörténeti keretei, *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica* tom. XXX, fasc. 1, 67–73.
- Korpás Zoltán 2009: Királyság és rendiség Spanyolországban. In: Poór János (szerk.): *A kora újkor története*. Budapest, 235–256.

- Kovács Lajos János 1916: Brutus magyar történetének forrásai (II. közlemény). *Századok* (50) 2–3. 128–159.
- Kovács Sándor Iván 2004: Szigetvár „veszedelmei” a magyar irodalomban. *Hadtörténelmi Közlemények* (117) 2. 614–635.
- Kooistra, Milton 2015: *The Correspondence of Wolfgang Capito. Volume 3. 1532–1536*, annotated by Milton Kooistra, translated by Erika Rummel, Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 2015.
- Kruppa Tamás 2015: *Tradíció és propaganda keresztútján. Fejezetek Báthory Zsigmond udvarának kultúrájából.* (Humanizmus és reformáció, 36.) Budapest.
- Kubinyi András 1999: Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban. *História* (21) 7. 20–22.
- Kulcsár Péter 1982: Bevezető. In: *Baranyai Decsi János magyar históriája, 1592–1598.* Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter, Budapest, 7–25.
- Kustán Magdolna 2005: Az arisztokrácia kertjei a 16–17. századi Magyarországon. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Budapest, 468–490.
- T. Ládonyi Emese 2018: A bába- és dajkaválasztás párhuzamai a 16–17. századi főúri gyakorlatban. *Kaleidoscope* (12) 17. 67–81.
- Lengyel Tünde 2014: Eszménykép, elvárás és gyakorlat. A kora újkori főúri asszonyok mindennapi élete. In: Bolemant Lilla (szerk.): *Nőképek kisebbségben. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről.* Pozsony, 75–81.
- Lengyel Tünde 2016: Főúri temetések és reprezentáció a kora újkori Magyarországon. In: Balogh Judit – Papp József (szerk.): *Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció.* (Konferenciák, műhelybeszélgetések, XIII.) Eger, 83–97.
- Lengyel Tünde 2019: A kora újkori női műveltség problémái – elvárások, határok és lehetőségek. In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): *A női kommunikáció kultúrtörténete.* (Tanulmányok.) Budapest, 21–33.
- Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor 2010: *Báthory Erzsébet – Egy asszony élete.* Budapest.
- Lukinich Imre 1923: *Tranquillus Andronicus életéhez. Levéltári Közlemények* (1.) 1–2. 179–186.
- Mikó Pál 1896: *Női magyar levélstílus a 17. században.* (nyelvészeti értekezés: https://real-eod.mtak.hu/5767/1/IrodalomIrodalomtortenet_1095_Noi_magyar_levelstilus_639.pdf Letöltés: 2022.11.27.)
- Bátoriné Misák Marianna 2019: Nők a reformációért. In: Dienes Dénes – Kegyes Erika – Veres Ildikó (szerk.): *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben.* Sárospatak, 11–19.
- Molnár Dániel Márton 2020: *A XVI. századi északkelet-magyarországi főnemesség hivatalviselési, hivatal és birtokszerzési gyakorlata – Losonczy Antal és István pályája.* (PhD disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. (https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/58106/dissz_Molnar_Daniel_tortenelemtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y Letöltés: 2022.12.14.)
- Monok István 2014: A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században. In: Papp Júlia (szerk.): *A zsolnártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből.* Budapest, 79–94.
- Nagy Gábor 2005: *Vicissitudines. (Előkészület Istvánffy Miklós Historiaeja kritikái kiadásához.)* (PhD disszertáció) Miskolci Egyetem, Miskolc.
- Nagy Gábor 2006: Lux veritatum (Bocskai, szabadság, harc). *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* tom. XIII, fasc. 2. 73–109.
- Nagy Anita 2007: Az arisztokrata női udvartartás irányítója: a vénasszony. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *Nők világa (Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok).* Budapest, 11–18.
- Nagy Gábor 2008: Tu ptariae, illa tuis vivet in historiis (Előkészület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz). *Századok* (142) 5. 1209–1248.
- Nagy Gábor 2012: Megjegyzések a Zermegh-életrajzhoz. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* tom. XVII., fasc. 1. 153–169.
- Nagy Gábor 2018: „...non memoris disrumpe silentia lethes, in quibus Hungariae facta sepulta iacent.”: A Balásfi-életrajzról. In: Ács Pál – Tóth Gergely (szerk.): *„A magyar történet folytatója.” Tanulmányok Istvánffy Miklósról.* Budapest, 103–123.
- Neumann Tibor 2007: *A Korlátköviek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16.*

- században. (Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Források, feldolgozások, 5.) Győr.
- Neumann Tibor 2012: Régi genealógiai legendák nyomában. Szapolyai István nádor házasságai, leányai és leánytestvérei. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István 60. születésnapjára*. Budapest, 431–438.
- Oborni Teréz 2002: *Erdély fejedelmei*. Budapest.
- Oborni Teréz – Varga Szabolcs 2012: A béke mint a hatalmi propaganda eszköze Jagelló (II.) Ulászló és Szapolyai (I.) János idején. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest – Győr, 251–282.
- Palotás, György 2020: „Ioannes Martinus Stella”, in: Christian-Muslim Relations 1500–1900, General Editor David Thomas. Consulted online on 02 November 2020 <http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_26620> First published online: 2015
- Papp, Sándor 2004: *From a Transylvanian principality to an Ottoman sanjak. The life of Pál Márkházi, a Hungarian renegade*. Chronica (Annual of the Institute of History), University of Szeged (4.), 57–67.
- Papp Sándor 2012: *A Sárközzyek. Egy magyar származású francia államférfi családjának története a 18. század végéig*. Szeged.
- Papp Júlia (szerk.) 2014: *A zsolttártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Budapest.
- Papp Júlia 2016: A vitéz szigetvári nő(k) a 16–17. századi hazai irodalomban és történetírásban. In: Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás – Luffy Katalin – Száraz Orsolya (szerk.): *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*. Budapest, 384–393.
- Pálffy Géza 2009: Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században. *Történelmi Szemle* (51) 1. 1–20.
- Pálffy Géza 2015: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest.
- Petneházi Gábor 2021: Ellentétes narratívák fogságban. Gian Michele Bruto és a Rerum Ungaricarum Libri. In: Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor (szerk.): *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15 – 18. században*. Szeged, 167–196.
- Péter Katalin (szerk.) 1996a: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Budapest.
- Péter Katalin 1996b: A gyermek első tíz esztendeje. In: Péter Katalin (szerk.): *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Budapest, 15–50.
- Péter Katalin 2008: *Házasság a régi Magyarországon, 16–17. század*. (Múltidéző Zsebkönyvtár). Budapest.
- Péter Katalin 2012: *Magánélet a régi Magyarországon*. Budapest.
- Pukánszky Béla 2013: *A nőnevelés története*. Budapest.
- Radvánszky Béla 1896: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században (3/1)* Budapest.
- Radvánszky Béla 1879a: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században (3/2)* Budapest.
- Radvánszky Béla 1879b: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században (3/3)* Budapest.
- Rugongalvi Kiss István 2004: *A székely nemzet története*. (Historia Incognita, 1 – Történettudomány). Máriabesenyő–Gödöllő.
- Shahar, Shulamith 2000: *Gyermekek a középkorban*. Fordította Pukánszky Katalin, Vajda Zsuzsanna, Budapest.
- Shahar, Shulamith 2004: *A negyedik rend. Nők a középkorban*. Fordította Pukánszky Katalin, Budapest.
- Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.) 2019: *A női kommunikáció kultúrtörténete (Tanulmányok)*. Budapest.
- Sinkovics István 1981: Szamosközy István. In: Szamosközy István: *Erdély története (1598-1599, 1603)*. Sajtó alá rendezte Sinkovics István, fordította Borzsák István, Budapest, 7–49.
- Soltész Tünde 2005: *A Clusius-kódex magyar gombaneveinek nyelvészeti szempontú vizsgálata*. (szakdolgozat) Debreceni Egyetem, Debrecen. (https://mnytud.arts.unideb.hu/szakdolgozat/1518/soltesz_t_1518.pdf Letöltés: 2023.01.07.)
- Söptei István 1996: Főúri esküvő Nádasdy Tamás udvarában, 1560. január 21. *Savaria* (23) 1. 7–23.
- Sudár Balázs 2014: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. (Magyar Történelmi Emlékek, Adattárak). Budapest.
- Schustler Emília 1912: *Magyar társadalmi és családi élet 1570–1600-ig*. Budapest.

- Szabadi István 1994: Georg Reicherstorffer élete. In: Szabadi István (szerk.): *Georg Reicherstorffer: Erdély és Moldva leírása*. Budapest, 117–128.
- Szabó András 1999: Az 1588-as szikszói csata és propagandája. *Hadtörténelmi Közlemények* (112) 4. 851–860.
- Szabó András 2014a: Női művelődés a 16. századi Magyarországon. In: Papp Júlia (szerk.): *A zsolártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Budapest, 71–78.
- Szabó András Péter 2014b: Caspar Hain löcsei krónikája – egy kompiláció forrásai. In: Tóth Gergely (szerk.): *Tanulmányok a 16-18. századi magyarországi történetírásról*. Budapest, 169–201.
- Szabó Noémi 2021: Ilona Maróton. A maróti mészárlás 16. századi latin nyelvű históriáinkban. In: Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor (szerk.): *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15 – 18. században*. Szeged, 231–239.
- Szabó T. Attila 1971: Kisállattartó tejgazdálkodásunk három feudalizmuskori román kölcsönszava: a brindza, az orda és a zsentice. In: Szabó T. Attila (szerk.): *A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek, II.* Bukarest, 198–225.
- Ifj. Szakály Ferenc 1969: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: Dr. Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből II.* Szekszárd, 5–85.
- Szakály Ferenc 1984: Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve (Tidódi Sebestyén élete és életműve). In: Tinódi Lantos Sebestyén: *Krónika*. Sajtó alá rendezte Sugár István, Budapest, [5.]–85.
- Szakály Ferenc 1986: *Vesztőhely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534*. Budapest.
- Szarvas Gábor 1885: A „czápa” családja és származása. *Magyar Nyelvőr* (14) 1. 1–9.
- Szántó Imre 1972: Küzdelem a török terjeszkedés megállításáért Magyarországon: 1541–1547. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* (40), 75–102.
- Szebelédi Zsolt 2013: Egy vérzivataros évszázad krónikája. In: Somogyi Ambrus: *História Magyar- és Erdélyország dolgairól az 1490-es évtől 1606-ig, 3 – 4. könyv*. Kiad. Kalotai Noémi – Szebelédi Zsolt. Máriabesenyő, 259–273.
- Szebelédi Zsolt 2017: *Szerémi György Epistolájának nyelvi elemzése*. (PhD disszertáció) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. (https://disszertacio.ppke.hu/id/ep-rint/126/1/BTK_DD_2017_szebeledi.pdf Letöltés: 2023.02.24.)
- Szilágyi Emőke Rita 2021: Egy kora újkori jéghegy – Bepillantás egy kritikai kiadás munkálataiba. *Literatúra* (47) 1. 96–110.
- Szvorényi Róbert 2021: *Jacobinus János élete és életműve, a Brevis enarratio historiográfiai és történeti háttere, valamint szövegének utóélete*. (PhD disszertáció) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. (https://real-phd.mtak.hu/1088/3/Szvorenyi_Robert_disszertacio.pdf Letöltés: 2023.01.15.)
- Takáts Sándor 1982: *Régi magyar nagyasszonyok*. Budapest.
- Tardy Lajos 1984: Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból. In: Hans Dernschwam: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Kiad. Tardy Lajos. Budapest, 7–68.
- Tóth István 1996: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. (Társadalom- és művelődéstörténeti Tanulmányok, 17) Budapest.
- Tóth Sándor 2000: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged.
- Tóth Gergely 2019: Bűnbakképzés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása). In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, 75–148.
- Tótfalusi István 2010: *Irodalmi alakok nagy lexikona 1. Mítoszok és mondák*. Budapest.
- Varga Szabolcs 2010: Adalékok Gregorjanci Pál pécsi püspök életrajzához. In: Erdős Zoltán – Kindl Melinda (szerk.): *Pécs az egyháztörténet tükrében*. Pécs, 125–135.
- Varga Szabolcs 2016: *Leónidasz a végvidéken. Zrínyi Miklós (1508–1566)*. Pécs–Budapest.
- Varga J. János 2020: Az utolsó Kanizsai. Nádasdy Tamásné, született Kanizsai Orsolya. In: Bíró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta (szerk.): *„A magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát.” Tisztelegő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. Pázmányos oktatói éve előtt*. Budapest, 11–18.
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.) 1987: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest.
- Várkonyi Gábor 2005: Arisztokrata társasági élet a kora újkori Magyarországon. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar*

- udvari kultúra a 16–17. században.* Budapest, 415–432.
- Várkonyi Gábor 2007: „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...” Arisztokrata nők és közelet a kora újkori Magyarországon. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *Nők világa (Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok).* Budapest, 123–137.
- Várkonyi Gábor 2010: *Ünnepek és hétköznapiak. Művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon.* Budapest.
- Zoványi Jenő 1977: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest.

NEVELÉS ÉS OKTATÁS A HARMADIK BIRODALOMBAN – A GYERMEKEK HELYZETE EGY
DIKTATÚRÁBAN

Rechnitzer László

r.laszlo@990117@gmail.com

1. Bevezetés

Az ember gyerekkora fekteti le azokat a szilárd alapokat, melyekre későbbi gondolkodásmódja épül, így a gyermekkor egy kiemelkedően kritikus pontja minden ember életének. Gyerekként sajátítunk el teljesen alapvető szocializációs készségeket, melyeket később, az életünk során ösztönösen alkalmazunk. Családunk környezetében tanuljuk meg, mi a jó és a rossz, mi a „normális” (ez persze családonként változik) és mi az attól eltérő. A család, mint egy kis társadalom tanítja meg az egyént a viselkedési normákra, a tiszteletadásra, a tekintély, a kor és a tapasztalat tiszteletére, illetve a szabályok betartására és azok megszegése után járó következmények viselésére. Családi háttérünk biztosítja nekünk a valahova tartozás megnyugtató érzését és a támogatást, idővel pedig a családi körhöz társul az iskola és az oktatási rendszer mint egy újabb szocializációs közösség. Az iskola szinte a családdal megegyező nevelési feladatköröket lát el, annyi különbséggel, hogy egy oktatási intézményben a tanár-diák hierarchia már nem olyan természetes, mint a szülő-gyermek, így a tanároknak viselkedésükkel és tudásukkal kell kivívniuk a tiszteletet. Az iskola másik funkciója az oktatás, amely a társadalomba (vagy a munka világába) való belépés előfeltételeit teremti meg. A különböző tanórákon sajátíthatjuk el az élethez szükséges szakmai tudást, amely segít nekünk előrébb jutni karrierünkben. Az oktatás azonban nem csak szakmai alapokat nyújt nekünk. Tanáraink mutatják be nemzeti kultúránkat, szokásainkat, történelmünket.¹

Csak úgy, mint napjainkban, a történelem során is fundamentális szerepet töltött be a nevelés és az oktatás az emberek életében. Ha megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy különböző oktatási formák, módszerek és ezek vegyülése bizonyos politikai ideológiákkal

mély nyomot hagytak a gyermekek személyiségében. Azonban sajnós volt arra példa, hogy a társadalmi, nevelési és iskolai normák torzultak egy országban és a gyermekek egy teljesen felforgatott, egészségtelen világgépet alakítottak ki magukban.

Dolgozatomban az Adolf Hitler vezetése alatt álló nemzetiszocialista Németországban élő gyermekek sorsát vizsgálom, illetve mutatom be az ország oktatáspolitikáját, oktatási-nevelési rendszerét és módszereit tárgyalva, valamint bemutatom egy szélsőséges ideológia hatását és következményeit ezen oktatási rendszerre nézve. Dolgozatomban szeretnék súlyt adni annak, hogy a gyermekek mennyire ki vannak szolgáltatva az őket képzőknek és annak, hogy mennyire fontos, hogy tanárként és szülőként is megfelelő értékeket közvetítsünk feléjük. Témaválasztásomnak egyik oka, hogy tanárszakos hallgatóként rendkívül fontosnak tartom azt, hogy milyen szellemben tanítunk és nevelünk az iskolában. A hangsúly jelen esetben a nevelésen van, mivel nem mindegy mennyire tudunk elvonatkoztatni az iskolai élet során a közéleti kérdésektől vagy a politikától, vagy éppen mennyire tudjuk beleszőni ezeket anélkül, hogy befolyásolnánk vagy megsértenénk tanítványaink világnézetét. A választásom másik oka az, hogy úgy érzem életem egy olyan szakaszába értem, amelyben tudatosultak bennem saját nevelkedésem és oktatásom csúcs- és mélypontjai és ezáltal átértékeltem mindazt, amit ezekről eddig gondoltam.

Munkám elkészítése során főleg idegennyelvű forrásokat használtam fel, amelyek online cikkek és tanulmányok, külföldi múzeumok archivált bejegyzései, vagy a témával kapcsolatos terjedelmesebb szakirodalmak. Ezeken kívül támaszkodtam még egy korabeli német olvasókönyvre, egy, a Dél-Floridai Egyetem által összeállított tanári útmutatóra, illetve egyéb rövidebb terjedelmű forrásokra. Bár

¹ Nagy – Trencsényi 2012: 43-44., 50., 68-70., 93-94.

minden általam olvasott szöveg tanulságos volt, kiemelném közülük Guido Knopp, Jean-Denis G.G. Lepage és I. L. Kandel műveit, melyek különösen nagy segítségemre voltak.

2. Az új, „helyes” nevelés

Az antiszemitizmus megerősödése a Harmadik Birodalomban

Az antiszemitizmus már jóval a holocaust előtt is létezett a történelemben. Maga a kifejezés ellenségeséget, diszkriminációt jelent a zsidósággal mint vallási, vagy faji csoporttal szemben. Már az ókori görög és római világban is megjelent a zsidókkal szembeni ellenségeség, a kirekesztés, ám eleinte ezek inkább vallási különbségekből adódtak, tehát antijudaista alapúak voltak. Például konfliktust szült a zsidó vallás monoteizmusa egy olyan ókori világban, ahol a politeizmus volt az uralkodó szemlélet vallások tekintetében. A zsidók helyzetén az sem segített, hogy őket vádolták a keresztény megváltó, Jézus Krisztus meggyilkolásával, és ez a szemlélet egészen 1965-ig fennállt a Római Katolikus Egyház tanaiban. A zsidókat elszigetelő és megkülönböztető intézkedések sem a náci diktatúra újításai voltak, ugyanis már a középkorban volt arra példa, hogy zsidóktól megtagadták a polgárrá válás jogát, illetve a sárga csillag kötelező viselésének módszerét is a 12. századtól kölcsönözték a nácik. A zsidó gettók kialakítása is egészen az ókortól a 20. század elejéig jelen volt. A modernkori (politikai) antiszemitizmus megjelenése az 1870-es évekre datálódik, s megerősödésének németországi kezdetét az első világháború utánra tehetjük, amikor az antiszemita erők és a revansot követelő nacionalisták egyesítették erőiket és együttesen okolták a zsidókat a háború elvesztéséért. Ekkor persze már régóta nem csak vallási, hanem politikai kérdésként is vizsgálták a zsidók ügyét.²

Az oktatás mint az embereket kontrollálni képes eszköz már nem volt újkeletű dolog a 20. században, ugyanis ezt az ókori görög filozófusok is felismerték. Ők úgy vélték, az oktatás formája átítatódik az adott társadalom és rendszer politikai beállítottságával. Tudatosan azonban csak sokkal később került sor ennek felhasználására. Legszembetűnőbb példája a totalitárius államok oktatása. A 20. századra ezek az államok (pl. a náci Németország vagy

a kommunista Szovjetunió) magukhoz ragadták az oktatást mint eszközt és felhasználták azon célból, hogy saját berendezkedésüket megszilárdítsák és helyzetüket stabilizálják. Ahogy a szakirodalom fogalmaz: „...[az] oktatás minden aspektusában egyetlen domináns cél felé irányult – az egyének teljes behódolása az állam akaratának és útmutatásának a diktátor vagy a párt döntése szerint.”³

A nemzetiszocialista Németország oktatási rendszerében elsődleges szerepet kapott az antiszemita ideológia „helyes átadása” a fiatalabb generációknak. Ha belegondolunk, ezen ideológia könnyű szárba szökkenése és elterjedése az országban nem volt váratlan. A Német Császárság azon országok közé tartozott, amelyek a vesztes oldalon léptek ki az első világháborúból. Az egykor erős nemzet megtörtén, területeket veszítve, óriási jóvátételfizetésre kötelezve, a kollektív bűnösség elve alapján elítélve próbált talpra állni a pusztító konfliktus után. Egy ilyen kaotikus környezetben nem csoda, ha az emberek bűnbakokat és stabilitást kerestek. A Weimari Köztársaság, bár igyekezett helyreállítani a rendet több-kevesebb sikerrel, az 1929-ben induló nagy gazdasági világválság, illetve a működése során több ellene irányuló puccs végül azt eredményezte, hogy a rendszer nem tudott tartósan berendezkedni és idővel átvette helyét a Hitler által irányított Harmadik Birodalom. Hitler megadta azt, amit a nép akart: egy karizmatikus, erősebb vezető. Az óriási erődemonstrációk, a nagy volumenű, érzelmmel átítatott beszédek, illetve a „tördőfés elmélet” azt éreztette az emberekkel, hogy Németország még most is erős, a vereség nem az ország, vagy a katonai vezetés hibája volt. Az elmélet alapján végre testet öltött a bűnbakokat keresők szemében az „igazi probléma” a kommunisták és zsidók képében, akiket sokszor egymással is azonosítottak.⁴ Ők voltak a „belső ellenségek”, akik miatt elvesztették a németek a háborút és ők voltak azok, akik romba akarták dönteni az országot és a népet. Az ilyen körülmények tökéletes melegágyat biztosítottak egy szélsőséges nézet, az antiszemitizmus gyors és hatékony elterjedésének.

Fajiság az oktatásban

Ahhoz, hogy megértsük, miféle oktatásban részesültek a hitleri időszak alatt az iskolás gyerekek, először tisztáznunk kell, hogy milyen ideológia

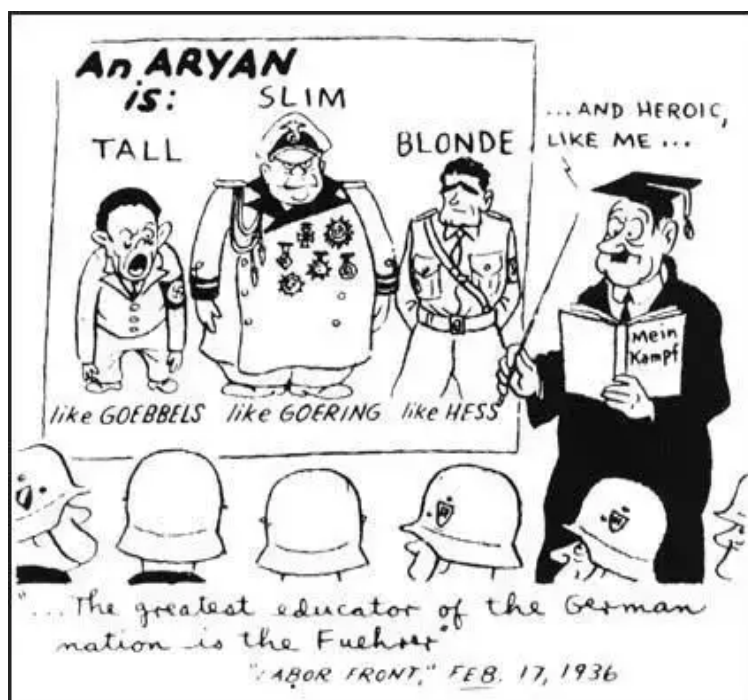
² Berenbaum 1998.

³ Kandel 1935: 153. (saját fordítás)

⁴ Ezen állításukat könnyedén alá tudták támasztani azzal, hogy az 1917-es orosz forradalom több zsidó bolsevik vezetőt is fel sorakoztatott. (Berenbaum 1998.)

uralkodott Németországban az adott korban. A náci rasszizmus, amelyet talán a rasszizmus egyik különleges válfájának tekinthetünk, teljesen uralkodóvá vált az 1933 és 1945 közötti időszakban. A náci rasszizmus alapja, melyet lényegében Adolf Hitler 1925-ben megjelent *Mein Kampf* című könyve fektet le, hogy az emberiséget különböző fajok alkotják. Ezen fajok különböző jellemzőkkel bírnak, melyeket továbbörökítenek utódaikra generációkon keresztül. Egyes jellemzők, tulajdonságok pozitívak és felsőbbrendűek, mások negatívak és alsóbbrendűek, csak úgy, mint azok a fajok, amelyek rendelkeznek ezekkel. Ebből kifolyólag Hitler azt vallotta, hogy a német nép az árya faj része, amely a legmagasabb pozíciót tölti be a hierarchiában és a legtisztábbnak számít. A náciak szókének, magasnak, erősnek, kékszeműnek képzeltek az ideális árját, de természetesen sokan nem rendelkeztek ilyen

tulajdonságokkal, köztük a legfőbb náci vezetők sem. Erre kiváló példa az alább látható korabeli karikatúra, melyen az egyébként alacsony propaganda miniszter, Joseph Goebbels, a német légierő parancsnoka, a kövér Hermann Göring, a Führer helyettese, a sötét hajú Rudolf Heß és a hősies megjelenésűnek nem mondható Hitler példázák az ideális árja férfit (1. ábra). Ellenben például a zsidók – a Führer szerint – egy alsóbbrendű fajt alkotnak és parazita módjára, tumorhoz hasonlóan pusztítják a német fajt és nemzetet. Hitler és a náciak a zsidókban látták legnagyobb ellenségüket, őket tartották a legnagyobb veszélyforrásnak, azonban más csoportok, például a cigányok, a testi és szellemi fogyatékosok, vagy a homoszexuálisok is alsóbbrendűnek számítottak a szemükben. A náci faji ideológia Hitler hatalmának növekedésével párhuzamosan ivódott bele az oktatási rendszerbe is hatalmának idején.⁵

1. ábra: Vaughn Shoemaker 1938-ban, a Chicago Daily News-ban megjelent karikatúrája. A szöveg fordítása:
Egy árja magas, mint Goebbels, vékony, mint Goering, szőke, mint Hess és hősies, mint én.
A német nép legnagyobb tanítója a Führer.

Forrás: Simkin 1997

⁵ United States Holocaust Memorial Museum: Holocaust Encyclopedia. Nazi Racism.

Bár dolgozatomban legfőképp a zsidók ellen irányuló nemzetiszocialista rasszista intézkedéseket és bánásmódot tárgyalom, szeretnék kitérni a náci által támadott egyéb társadalmi csoportokra. A Harmadik Birodalom a cigányságot a zsidósághoz hasonlóan faji alapon üldözte. A cigányság ekkor már évszázadok óta üldöztetésnek volt kitéve, így ezt nem mondhatjuk a hitleri Németország sajátosságának. Ezzel szemben a lengyelek és egyéb szláv népek tagjai, mint például az ukránok, vagy a fehér-oroszok legfőképp a német „Lebensraum”, azaz az élettér kiterjesztése végett szenvedtek és haltak meg sajnos több millióan. Szláv tanárokat, ügyvédeket, cégtulajdonosokat, írókat, mérnököket és még sok más, az értelmiséghez tartozót deportáltak munkatáborokba, vagy éppen végeztek ki. A Harmadik Birodalomnak felettébb fontos volt a német vér „tisztaságának” megőrzése, kiemelkedő figyelmet szentelt arra, hogy a lakosok a „tökéletes” német embereket testesítsék meg, így a fizikailag, vagy a mentálisan sérült emberekre is a megvetés – és gyakran a megsemmisítés – várt. 1934-ben indult a sterilizációs program, amely során körülbelül 300–400 ezer embert sterilizáltak, legfőképpen elmeorvosintézetekben. A program brutalitását az is tetézi, hogy mindez teljesen publikus volt. A nemzetiszocialista propagandagépezet egyáltalán nem titkolta, sőt igyekezett validálni a programot, többek között azaz, hogy kiemelte, mennyire költséges egy sérült ember eltartása és kezelése. 1939-ben azonban az eutanázia programon belül megindult ezen emberek módszeres kiirtása teljes titokban. Végül hivatalosan 1941-ben zárták le a programot, azonban az orvosokat ezután is biztatták, hogy betegeiket öljék meg valamilyen módon, ha azok fizikailag, vagy szellemileg sérültek. A korabeli gondolkodás szerint a német népnek nem csak tisztának kellett lennie, de népesnek is, így 1933-ban a homoszexualitás is üldözés tárgyává vált, igaz, a homoszexuális cselekedetek már korábban is bűncselekménynek számítottak az országban. Ezen társadalmi csoport tagjait is koncentrációs táborokba szállították (köülbelül 5–15 ezer főt), vagy jobbik esetben bebörtönözték. Végül voltak olyan üldözött társadalmi csoportok is, akik politikai vagy vallási nézeteik miatt részesültek kegyetlen bánásmódban. Ilyenek voltak például Hitler kommunista és szocialista politikai ellenfelei, azon egyházi személyek, akik elleneztek

a kereszténység-ellenes intézkedéseit, vagy épp Jehova Tanúi, akik nem voltak hajlandóak vallási okokból háborúba menni, a „Heil Hitler!” köszöntést alkalmazni, vagy épp a náci zászlónak tisztelni.⁶

„Egyetlen fiú vagy leány se hagyhassa el az iskolát addig, amíg tisztában nincs azzal, mi a vértisztaságának lényege és szükségessége.”⁷ – írta Adolf Hitler a *Mein Kampf* című művében. Soraiból kiderül, hogy az oktatási rendszer fő célja, hogy az általa helyesnek vélt, faji megkülönböztetésen alapuló látásmód ivódjon bele gyermekek ezreinek személyiségébe. Később ezek a gyerekek vitték véghez a nemzetiszocialista rendszer legszörnyűbb tetteit, mivel indoktrinációjuk hatásosnak bizonyult és szentül hitték, hogy amit tesznek, az helyes. Az idevezető úton az egyik legfontosabb eszköz a „megfelelő” oktatás volt.

Természetesen ehhez egy működő rendszert kellett felépíteni. Hitler pártja, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt, azaz NSDAP igyekezett minél nagyobb befolyásra szert tenni az iskolákat érintő kérdésekben. Ennek érdekében korán, már 1933-ban, Hitler kancellári kinevezésének évében megkezdődött a párt által területi alapon felosztott tanárszövetségek létrehozása, melyek a gauleiterekkel⁸ szorosan együttműködve munkálkodtak. Ezen szövetségekben ellentmondásnak helye nem volt, mivel azon tanárok, akik nem szimpatizáltak az új elvekkel, vagy csupán zsidó származásúak voltak, távozásra voltak kötelezve, így biztosítva, hogy a tanári kar nem fogja a náci nézetek ellen belülről „bomlasztani a rendszert”.

Az antiszemitizmus immár szabad utat kapott a tanórákon, szinte minden egyes tantárgyban valamelyest megjelentek fajokkal kapcsolatos gondolatok.⁹ 1933. szeptember 13-án, alig több, mint fél évvel Hitler beiktatása után jelent meg a rendelet, mely szerint kötelező volt az iskolákban a származással és fajelmélettel kapcsolatos tudás átadása, mivel ezen ismeretek elsajátításának bizonyítása kritérium volt a végzéshez szükséges vizsgákon. Az ilyen órákon tanult információkra úgy tekintettek, mint olyan biológiai tudásra, ami elengedhetetlen az életben, így minden lánynak és fiúnak tisztában kell velük lenni. Azon elméleteknek persze, amelyeken az effajta oktatás alapult, semmilyen valós alapja nem volt. Ezt az is jelzi, hogy Németországon kívül

⁶ Florida Center for Instructional Technology 2019

⁷ Hitler 1998: 310.

⁸ A gauleiterek voltak az NSDAP helyi vezetői. Ez a tisztség egészen 1945-ig létezett, a náci rendszer bukásáig.

⁹ Béresi 2016: 111-112.

egyetlen elismert tudós sem támasztotta alá, vagy fogadta el őket.¹⁰

Zsidóellenes hangvételű tankönyvek azonban nem jelentek meg olyan nagy számban, mint amilyenben azt gondolnánk. Ennek oka az volt, hogy a tankönyvek megjelentetéséért Julius Streicher kiadója volt a felelős, aki már 1922 óta az NSDAP tagja volt és igencsak közel állt Hitlerhez. Olyannyira közel, hogy az 1930-as évekre Streicher tetemes mennyiségű támogatást kapott közvetlenül az államtól, így írásain keresztül a Führer gondolatai eljuthattak a birodalom minden egyes szegletébe. Ez magyarázza azt is, hogy zsidóellenes hangvételű tankönyvek tömkelegére nem is volt szükség, mivel az antiszemitizmus mindennapi beszédtemává vált.¹¹

Az iskolákban azonban nem csak a faji megkülönböztetésre koncentrált az oktatás. A liberálisabb, az intellektualitásra fókuszáló, az egyént önállóságra és önálló gondolatokra sarkalló oktatás helyett (legyen szó köz- vagy felsőoktatási szintről) erősen militáns hangvétel ütötte fel a fejét. Központba került a lojalitás, a fegyelem, az engedelmesség, az önfeláldozás a nemzetért, az egyéniség elnyomása, mivel úgy gondolták, csak azáltal érheti el valaki az igazán boldog életet, ha azonosul a tömeggel. Mondhatnánk, hogy nem a nép szolgálatára, hanem a rendszer kiszolgálására való tanítás kapott hangsúlyt. A militáns kifejezést nem véletlenül alkalmaztam, mivel úgy gondolkodott az akkori német vezetés, hogy a nemzetnek fel kell készülnie a védekezésre (főleg, mivel belső fenyegetésnek is ki van téve, például a kommunistáktól), így a fiatalokat idejében el kell kezdeni kiképezni. A katonai szigort először leginkább talán az jelezte, amikor szintén 1933-ban a tanároknak visszaállították azon jogát, miszerint testi fenytéssel is fegyelmezhetik és rendre inthetik a tanulókat. Nagy hangsúlyt fektettek a testi fejlesztésre is, amely egy, a katonaságra felkészítő programja volt az iskoláknak. Célja a megfelelő katonai utánpótlás „kitermelése” volt.¹²

Az iskolai élet szereplői

Az már nem kérdés, hogy a 20. század elején a németországi oktatásügy célja mi volt, azonban érdekes megvizsgálnunk a mindennapokat egy iskolá-

ban, és azok szereplőinek eseteit. Szűkebb értelemben véve, az iskolákban két fontos szereplő van: a tanár és a diák. A gyerekek a tananyagon kívül is megkapták a „megfelelő” nevelést tanáraiktól; például már igazán fiatal, általános iskolás korban is kötelező volt a Führerért háromszor kiáltott „Heil” köszöntés, a különböző dalok éneklése, melyek náci érzelmekkel átitatottak voltak, illetve minden tanteremben megtalálható volt Hitler arcképe. Előszere-ttel ösztönözték a tanárok a gyerekeket arra, hogy egyenruhában jelenjenek meg. Ez is a már feljebb említett militáns oktatás egyik eleme mellett, hogy maga az oktatás is a nemzetért való önfeláldozást és a Führer teljes hatalmát hirdette. A német gyerekeket is arra tanították, hogy származásuknál és vérük-nél fogva erősebbek és feljebbvalók, mint zsidó, fekete, cigány, vagy homoszexuális társaik. Hogy biztosan megismerjék a gyerekek az „alsóbbrendű” embereket, tankönyveikben számos ábrázolás volt megtalálható, melyeket alaposan elemeztek tanáraikkal és ezek kiegészültek a tantermekben megtalálható propagandaanyagokkal, kiakasztva a hirdető-táblákra. A fiatal gyermekek általában elfogadták tanáraik magyarázatát – főleg mivel az iskolában a kritikai gondolkodás írmagja sem volt megtalálható, sőt egyenesen ennek elnyomása volt a cél –, akik azonban nem tették, retorzióra számíthattak. A diákok a különböző tanórákon nem a tényleges, konkrét, tudományos alapokon nyugvó információkat kapták meg, hanem ezen információk groteszk módon eltorzított változatait, amelyek elősegítették „az igazi német polgárok létrejöttét.”¹³

Az iskolai élet másik szereplőgárdája, a tanári kar sem büszkélkedhetett nyugodt munkakörülményekkel. Arról már esett szó, hogy azon tanároknak, akik nem tették magukévá az új, nemzetiszocialista nevelési elveket vagy zsidó származásúak voltak, távozniuk kellett, így végül a tanároknak csak két csoportja maradt az iskolákban.

Az első csoportba tartoztak azon tanárok, akik teljesen magukénak érezték a nemzetiszocialista oktatási módszereket és célokat. Sokszor ők maguk is az NSDAP tagjai voltak (számítások szerint 1936-ra már a tanárok több mint 32%-a volt párt-tag),¹⁴ de megesett olyan is, hogy egyenesen az SA berkeiből kerültek tanárok a katedrara. Ezen tanárok általában a fiatalabb korosztályt erősítették és újonnan kerültek az iskolákba. Az ilyesfajta tanárookra és módszereikre jellemző volt a magas szintű

¹⁰ Kandel 1935: 159.

¹¹ Béresi 2016: 112.

¹² Kandel 1935: 157-159.

¹³ Wilhelm Frick belügyminiszter egyenesen azt állította, hogy azon felfogás, miszerint a történelmet objektívan kell tanítani, tévedés. (Simkin 1997)

¹⁴ Simkin 1997.

szigor, a megfélemlítés alkalmazása, a politikai fanatizmus, valamint a diákjaik faji alapon való megkülönböztetése és olykor nyilvános megalázása. Ők voltak azok, akik arra ösztönözték a tanítványaikat, hogy akár saját szüleikről is jelentsenek nekik, így az iskolák besúgóhálózatként is üzemeltek. Extrém esetben a „nem megfelelő szellemiségű” szülőktől akár el is vették gyermekeiket, akiket azzal vigasztaltak, hogy az egy igaz apjuk a Führer, aki ügyis vigyáz majd rájuk.

A tanárok második csoportjába azon emberek tartoztak, akik bár nem értettek egyet az új szellemiséggel és talán még egyenesen ellene is voltak, mégsem volt más választásuk, mivel el kellett tartaniuk családjaikat, így nem akartak bajba kerülni. Gondolhatnánk, hogy ezek a tanárok egyfajta passzív ellenállási mozgalomként voltak jelen az iskolákban, azonban sajnos ez nem jöhetett létre, mivel szükség lett volna egy egységes tanári frontra, ami nem valósult meg. Ez a csoport igyekezett valamelyest ellensúlyozni a többi tanár által a gyerekekbe „égetett” hitleri elveket, azonban emiatt ők sem voltak biztonságban, ugyanis a „besúgóhálózat” ellenük is munkálkodott. Voltak esetek, amikor sajnos a tanárok elszórták magukat egy, a rendszert kritizáló mondattal, gondolatmenettel, vagy csak viccel és a gyermekek ezt továbbadták az első csoportba tartozó tanáraiknak, vagy szüleiknek, akik maguk is támogatták a náci rezsim által hirdetett elveket. Azon kívül, hogy ez azonnali munkahelyvesztést eredményezett, nagy valószínűséggel maga után vonta azt is, hogy az illető soha többé nem kapott más iskolában sem állást, hiába volt szakmailag megfelelően felkészült. Az oktatás nem csak a diákok szempontjából volt fontos, ugyanis a tanároknak is olykor speciális továbbképzéseken kellett részt venniük, melyeknek célja az indoktrináció volt és az arra való ösztönzés, hogy az ott tanultakat továbbadják a diákoknak.¹⁵

A Waldorf-pedagógia esete

Érdekes története volt a Waldorf-pedagógiának a náci rezsim alatti Németországban. Az ezen pedagógiai szemlélet szerint működő iskolák az 1919-es évtől kezdték meg munkájukat Rudolf Steiner embertani elveire alapozva¹⁶. A nemzetiszocialista rendszer 1936-ban lépéseket tett a magániskolák el-

len, amelyre ékes példa, hogy a Wittmann, a Montessori és a Jena-Plan iskolák közül is számosat bezárattak. Ennek oka főként az volt, hogy túlságosan az individualizmus, a materializmus és az intellektus állt az oktatás középpontjában. A Waldorf iskolák azonban egy ettől eltérő sorsra jutottak.¹⁷

Ezen iskolákat az antropozófia szellemi mozgalom jegyében működtették, miszerint szükség van a nyugati gondolkodásmód továbbfejlesztésére, valamint szükséges az, hogy az érzékszerveink felett álló dolgokat is megfigyeljük. Már 1933 előtt is foglalkoztak a Waldorf iskolák faji kérdésekkel, illetve ellenezték az intellektualitás-központúságot és a materializmust, így valamelyest átfedés volt tapasztalható a nemzetiszocialista oktatásügy és az antropozófikus szemléletmód között. Szintén imponáló volt az a tény, hogy a Waldorf iskolák, bár haladó-szellemű reformpedagógiai módszerekkel dolgoztak, mégis inkább a tanárközpontúság felé hajlottak, mintsem a gyermekorientáltság felé. Alapelvük volt, hogy a tanuló nem áshatja alá a tanárai autoriter státuszát, ugyanis a kritikai gondolkodás túl korai elsajátítása problémákat okozhat a gyermek szellemi fejlődésében és nem fogja megfelelő áhítattal fogadni az oktatást. A tanulókat már azelőtt ösztönözték, hogy tanáraik szavára kétségbevonhatatlan igazsággént tekintsenek, mielőtt megkezdődött a nemzetiszocialista autoriter oktatáspolitikai bevezetése. Számos NSDAP párttag járatta gyermekeit Waldorf iskolákba, ami egyfajta „védelmet” nyújtott ezen iskoláknak. A körülmények azonban mégsem voltak tökéletesek az antropozófia virágzásához.¹⁸

Amikor megkezdődött az oktatás nemzetiszocialista alapokra helyezése, a Waldorf iskolákban tanító tanárok közössége megoszlott. Egyik részük támogató magatartást mutatott az új rendszer iránt, míg másik részük inkább óvatosan lavírozva, megfontoltan igyekezett kiharcolni, hogy fennmaradjanak iskoláik, annak ellenére, hogy nem volt teljes az egyetértés a vezetéssel. Összességében azonban létrejött a Waldorf Iskolák Ligája, amely egy testületként tudott kommunikálni a felső vezetéssel. Több munka jelent meg a tanárok részéről arról, hogy a Waldorf iskolák, az „új Németország” alapelveit követve, annak pedagógiai elveit betartva szolgálják a német nemzeti államot és tanulóiik aktívan részt vesznek a nemzet közösségi életében.¹⁹

¹⁵ Simkin 1997

¹⁶ Waldorf Pécs: Pedagógiánk

¹⁷ Staudenmaier 2014: 195-198.

¹⁸ Staudenmaier 2014: 184-185., 190-191.

¹⁹ Staudenmaier 2014: 187-190.

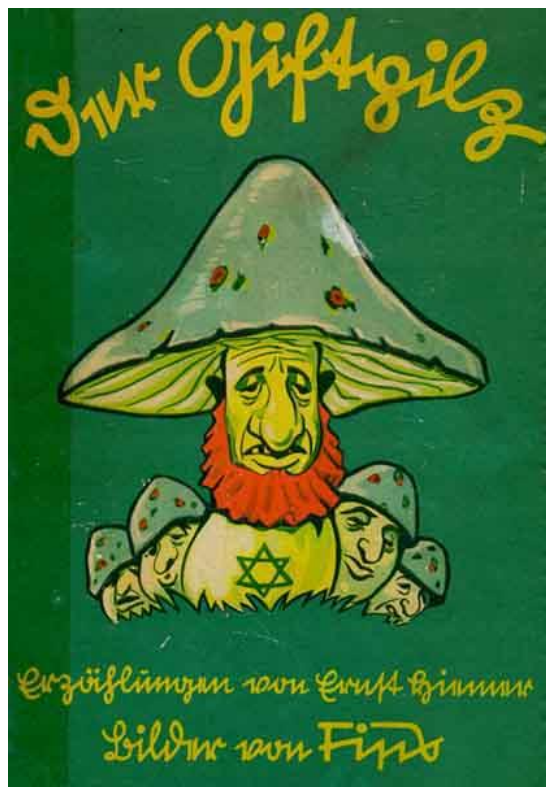
Bár büszkélkedhetett a Waldorf-pedagógia magasrangú náci támogatókkal, akik úgy vélték ez a német oktatás jövője, voltak azonban olyanok is, akik úgy vélték a módszer nem teljesen egyezik meg azzal az elképzeléssel, amire szükség van az országban. Habár sokan jó kiindulópontként ítélték meg, mégis a nemzetiszocialista célok és a Waldorf módszerek végül összeegyeztethetlenné váltak. Bár idővel ezekben az iskolákban is bevezették a fajelmélettel foglalkozó tanórát, a nemzetiszocialisták úgy vélték, a faji megkülönböztetés nem a megfelelő módon, sokkal jobban spiritualitással átítatva jut el a tanulókhoz, ezt pedig az okkultizmusellenesek nem tűrték meg. Ezen különbség alatt azt értem, hogy a Waldorf-iskolákban bár megjelent a megkülönböztetés, inkább foglalkoztak a zsidók mentalitásának, lelkületének és belső értékeinek a fejlesztésével, mintsem „biológiai különbségek” alapján való elítélésükkel és kirekesztésükkel. Végül, bár a Waldorf iskolák próbálkoztak az állam által támogatott kísérleti iskolákká válni és kivételes bánásmódban is részesültek olykor, mégis hasonló sorsra jutottak, mint a már feljebb említett reformpedagógiai társaik.²⁰

Az antropozófia és a fasiszta nézetek között egyszerre jelenlévő átfedést és különbséget kíváncsian példázza az az eset, amikor kritika érte a borszlói Waldorf iskola egyik tanársegédjét, aki zsidó felmenőkkel rendelkezett. A kritikára válaszul az egyik tanár a következőket írta: „*Mi tanárok teljes bizalmunkat fektetjük abba, hogy mindenki képes a spirituális változásra, és szilárd meggyőződésünk, hogy az antropozófia megadja a lehetőséget az egyénnek, hogy túlnőjön faji hovatartozásán.*”²¹ Mint láthatjuk, az antropozófikus nézet nem veti el a faji megkülönböztetés elvét, azonban igyekszik túllépni azon, az ember spirituális valójára és fejlődésére koncentrálni. Végül a Waldorf iskolák bukását nem a nemzetiszocialista rendszer és az antropozófikus nézetek különbsége, hanem inkább a kettő közti hasonlóság és annak megközelítésének módszere okozta.²²

Sztereotípiák, propaganda és megvetés – Egy olvasókönyv példája²³

A *Gleichschaltung*-ot²⁴ nagyon jól tükrözik a korabeli gyerekkönyvek. A Gleichschaltung önmagában egy speciális, történelmi jelentéssel bíró szó.

Nagyjából a következőképpen értelmezhetjük: a média, a köznevelés, az oktatás és az élet egyéb aspektusainak egységesítése, uniformizálása a náci elvek alatt. Kiemelt cél volt a német nép „megtisztítása” a nemkívánatos elemektől, így nem csoda, hogy a könyvekben is erről olvashattak, tanulhattak a gyerekek. Ennek illusztrálására szeretnék bemutatni egy 1938-ban megjelent gyerekkönyvet, melynek címe *A mérges gomba* (*Der Giftpilz*) (2. ábra). A könyv szerzője Ernst Hiemer német író, aki a fentebb említett Julius Streicherrel, az antiszemita *Der Stürmer* folyóirat alapítójával dolgozott együtt.

2. ábra: Forrás: Hiemer, Ernst: *Der Giftpilz*. Stürmverlag, Nuremberg, 1938. <https://research.calvin.edu/german-propaganda-archive/thumb.htm>

Mindnyájan ismerjük a mondást, hogy egy könyvet ne a borítója alapján ítéljünk meg, azonban ennek a borítónak – mint alább látható – véleményem szerint kifejezetten ezt a feladatot tűzték ki céljául. A borítón több gombát láthatunk, amelyek előnytelen külsővel ábrázolt zsidó férfiakat testesí-

²⁰ Staudenmaier 2014: 210–213.

²¹ Heinrich Wollborn levele Dr. Obersteinhez, 1933.01.31. (Staudenmaier 2014: 179.) (saját fordítás)

²² Staudenmaier 2014: 179.

²³ Hiemer 1938

²⁴ Kandel 1935: 153–163.

tenek meg. Legszembetűnőbb a középén elhelyezkedő gomba, amely tipikus, az előítéleteknek megfelelő zsidó testi jellemzőkkel rendelkezik, mint például a nagy orr, a szintén nagy és elálló fülek, illetve a dús szakáll. A látványt kifejezetten elretentőnek tervezték. A gombák színükben is beteges, zöldes árnyalatot kaptak, olyat, amelyet a gyermekmesékben éppen rossz egészségnek örvendő szereplők viselnek általában, valamint a méreg színe is gyakran ehhez hasonló. Hogy véletlenül se tudja eltéveszteni az olvasó, hogy kikről lesz szó a könyvben, a gomba tövében egy Dávid-csillag jelenik meg, biztosítva a gyereket, hogy egy zsidót lát a képen. Az, hogy egy ilyen illusztrációval találja szembe magát először az olvasó, illetve a könyv hasonlókat használ mindvégig, nem véletlen. Amikor lerajzolunk valamit, akkor „testet” adunk gondolatainknak, jelen esetben itt egy nagyon erős antiszemitizmussal átitatott gondolatnak. A gyermek emlékezni fog a képre, és később azonosítani fogja azt a zsidókkal, mivel a kép emlékéhez már egy élmény, egy érzelem is társulni fog.²⁵ Így a jövőben, még ha nem is ismeri az adott személyt, máris negatív sztereotípiákat fog hozzá csatolni.

A könyv az első fejezetében világosan kifejti, hogy ahogyan a gombáknál létezik ehető és mérgező, az embereket is két csoportba oszthatjuk: jókra és rosszakra. A náci ideológiának megfelelően a zsidóságot a rosszak közé sorolja. Az első történetben egy kisgyermek gombászik édesanyjával az erdőben és a történet végére a gyermek ráébred, hogy a zsidóság csakúgy, mint a mérges gombák, rosszak, és az ő, illetve a fiatal generációk feladata, hogy ezt felismerjék és azon embereket „felvilágosítsák”, akik nem így gondolják. Egy fiatal gyermeknek igazán könnyű azonosulni a történetben szereplő Franz-cal, akit édesanyja tanít. Könnyedén párhuzamot tud vonni saját életével, mivel ő is született, az idősebb generációtól tanul az életről. A beágyazódást az is elősegíti, hogy egy igazán egyszerű, „fekete-fehér” információt ad át a könyv: vannak rosszak és jók.

A következő tizenhat fejezet három tematikus egységre osztható. A másodiktól az ötödikig magát a zsidóságot bemutató részeket olvashatunk. Először egy iskolai példán keresztül egy sztereotipikus anatómiai jellemzést kapunk a zsidókról. A gyermek megtudhatja, milyen alakja van a zsidók fülének, a szemöldöküknek, az orruknek, ezeknek milyen variációik vannak, a zsidók hogyan beszélnek

és mozognak. Még homlokuk alakjából is azt a következtetést vonja le a könyv, hogy bűnözőkre jellemző típusú. Teljesen tárgyiasít, vagy inkább állatiasít és uniformizál minden zsidót. Végző soron egyenesen a sátánnal vagy a gonosszal azonosítja őket, akiknek szemében látszódik a hamisság és a megtévesztés. Később vallási szempontból is kritikával illeti a zsidókat. Második történetében a nem zsidókat keményen dolgozó, egyenes emberekként jellemzi, akiket a zsidók, a vallásuk által buzdítva kizsákmányolnak és állatnak tekintenek. Itt szeretném felhívni a figyelmet az ellentmondásra, miszerint az előző történet még anatómiai felépítésük alapján szinte állatiasítva ábrázolta a zsidókat, most viszont épp fordítva, ők jelennek meg úgy, mintha nem tekintenék embernek a nem zsidókat. A könyv a Talmudot, a zsidók egyik legfontosabb vallási és irodalmi művét jelöli meg a bajok forrásaként azt állítva, hogy az engedélyt ad olyan bűnök elkövetésére, mint az esküszegés, a hazugság vagy a lopás. A történetből egyértelművé válik az olvasó számára, hogy az erényeket a nem zsidó tanítók testesítik meg, míg a rabbi rosszra csábítja a gyermekeket. Úgy vélem a könyv írója ezzel azt igyekszik elérni, hogy megerősítse a gyermeket abban, hogy érdemes feltétel nélkül elfogadnia azt, amit tanárai a zsidókról oktatnak neki. Még arról is igyekszik lebeszélni az olvasót, hogy a keresztény elvek alapján elfogadja a zsidókat, mivel „képtelenek a változásra”, így nincs számukra remény.

A második nagyobb egységben, a hatodiktól a tizennegyedik fejezetig különböző példákon keresztül értesülhet az olvasó gyermek a zsidók „gaztetteiről”. Rövid történeteket olvashat például arról, hogyan akarják átverni a német asszonyokat a portékáikkal és hogyan ferdítik el a jogot a saját materialista vágyaik kielégítésére (mivel a zsidók istene a pénz). A történetekben a zsidók foglalkozása minden alkalommal sztereotipikus (rabbi, árus, ügyvéd, részvénytulajdonos), míg a német karakterek mindig keményen dolgozó kétkezi munkások. A magasabb iskolázottságot követelő foglalkozásokat úgy tekinti, mintha azokat csak pénzhajhászás céljából lehetne űzni és nem kívánnának kemény munkát. A történetekben erősen megjelenik a hazafiasságra való nevelés is, ami alapvetően nem volna probléma és nem is volt egyedüli jelenség a korban, azonban mindezt a zsidók kárára teszi a szerző. A legfőbb mondanivaló, hogy csak német árukat vásároljanak a németek, a zsidó árusokkal ne is próbálkozzanak, orvoslásban is a német módszerek jelentik a jövőt,

²⁵ Gaul-Ács Ágnes et al. 2019: 114.

a zsidók csak megbetegítik az embert. A könyv érdekessége ezen tekintetben az, hogy nem igazolja saját magát. Hiába állítja, hogy a zsidó orvosok megbetegítik az embert, vagy hogy nem szabad zsidó árusokkal szóba állni, nem fejt ki ezeknek az okát. Egyszerűen elvárja, hasonlóan a náci vezetéshez, hogy kérdések nélkül higgye el az olvasó, amit közvetítenek felé. A történetek célja, hogy a zsidókat mindenképpen negatív fényben mutassa be. A német karakterek, akik általában valamilyen dominánsabb szerepet töltenek be (pl. rendőr, tanár, szülő) megmentik, megszabadítják a fiatalokat tőlük és jóra tanítanak. A könyv titkon arra is biztatja olvasóját, hogy a zsidók elleni fellépés, ami mindig jól megalapozott, pozitív megerősítést, jutalmat von maga után. Az író arra is gondolt, hogy mi történik, ha otthon a szülők nem értenek egyet az antiszemita nézetekkel. Ilyenkor a szülőket felülbíráló, valamilyen hivatalos személy állításait megerősítve²⁶ arra biztat, hogy akár saját szüleinkkel szembe menve is csak az antiszemita töltettel rendelkező igazságot fogadjuk el. Végezetül pedig eljut egészen a „legfelsőbb”, isteni hatalomig és Jézus példáján keresztül vádolja meg a zsidókat vérszomjassággal. Az alapjában véve békés tanokat teljesen kiforgatva, antiszemita kifejezéseket ad Jézus szájába, miszerint a zsidók magától az ördögtől valók.

Miután a gyermek az előző fejezetekből megtanulhatta, hogy miért gonoszak a zsidók, hogyan viselkednek, hogyan néznek ki és hogy kire kell hallgatni, az utolsó részben a szerző a jövőre nézve kínál lehetőségeket. Mint azt korábban már említettem, most is a kommunistákat a zsidókkal azonosítja és burkoltan arra sarkallja az olvasót, hogy helyettük a nemzetiszocialistákat válassza, mivel, ha ellenkezőleg dönt, akkor elárulja hazáját. Biztosítja az olvasó gyereket afelől, hogy a Hitlerjugendben megfelelő helyen lesz, hiszen annak keretein belül megkapja azt a világosan megfogalmazott támogatást, ami ahhoz kell, hogy megoldják a „zsidó problémát” és felvirágoztassák a hazát.

Úgy vélem, hogy a most bemutatott könyv ékes példája a már korai korban megkezdett, módszeres „propagandanevelésnek”, melynek végső célja ugyanaz, mint a nemzetiszocialista vezetésnek: az állampolgár ne keressen okokat, ne kételkedjen, csakis a feljebbvalók és legfőképp Adolf Hitler igazában bízson. Egy ilyenfajta nevelés, amely tudat

alatt építi be a propagandát az olvasó elméjébe, korán megkezd a gyermek zsidókról alkotott képének torzítását és egyúttal elejét veszi annak, hogy a könyvben szereplő információkra ellenpéldát találjon, mivel felnőve eszébe sem jut majd kapcsolatba lépni zsidó emberekkel és jobban megismerni őket.

3. Az iskolán kívüli

Fiatalok a Hitlerjugend előtt

Gyermekeink fejlődését és oktatását természetesen nem csak az iskolai élet határozza meg. Manapság is elmondhatjuk, hogy számos szülő járattja gyermekeit különféle sportegyesületekbe, zeneiskolákba, táborokba, magántanárokhoz vagy egyéb olyan közösségek által szervezett foglalkozásokra, amelyek elősegítik a testi és lelki, illetve a megfelelő morális fejlődésüket. Az is igen gyakori, hogy a fiatalok önállóan verődnek közösségekbe, ahol voltaképpen a szociális interakciót gyakorolhatják és felkészülhetnek a felnőtt társas életre. A 20. század elején a náci Németország is biztosított olyan közeget a fiataloknak, ahol az iskolán kívül is megkaphatták a „megfelelő” szellemben való nevelést és ezen közegekben felkészülhettek a nemzetiszocialisták által ideálisnak vélt felnőtt szerep betöltésére. A közeg, amiről az alábbiakban szó lesz, a Hitlerjugend, mely a fiatalokat volt hivatott felkészíteni az életre és a hazafias létre.

Mielőtt azonban részletesebben ismertetnénk ezt a közösséget, érdemes megvizsgálnunk, hogy milyen lépések vezettek a létrejöttéhez. A Hitlerjugend, bár 1933-tól az egyetlen fiatalokat összefogó egyesületnek mondható az adott korban, mégsem volt az első a sorban. A században több hozzá hasonló egyesület jött létre és nem csak Németországban.²⁷ Talán az első jelentősebb előfutára a *Wandervogel* mozgalom volt, melyet 1896-ban indított egy bizonyos Karl Fischer. A mozgalom főként a természetre, illetve a fiatalok szabadba való kirándulásainak szervezésére fókuszált. A mozgalom tagjai ezzel igyekeztek visszatérni a természethez és tiltakozni a társadalom materialista mivolta és az iparosodott élet ellen, illetve egyfajta ellenhullámként funkcionáltak az akkori városiasodással szemben. A mozgalmat fiatalok vezették, akik egy romantikus, idealizált, azonban mindenképp pozitív célt akartak elérni. Ezt tetézte az is, hogy ekkor még

²⁶ Jelen esetben a Német Lányszövetség vezetőire gondolok, akik ugyanezen nézeteket sulykolták a fiatal lányoknak.

²⁷ Más országokban is igyekeztek a fiatalságot összefogni és megszervezni, így az Egyesült Államokban megindult a cserkész mozgalom (Boy Scouts), a Szovjetunióban létrejött a

Komszomol (Össz-szövetségi Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetség, illetve az olaszországi ballila-csoportok (Lepage 2009).

semmilyen formában nem jelentek meg benne politikai, vallási, vagy faji gondolatok.

Hivatalos egyesületé 1901-ben vált a Wandervogel és a későbbiek folyamán kezdett olyan formát ölteni, amiben már megismerszik a későbbi Hitlerjugend. A mozgalom radikalizálódásának első mozzanataként lehet tekinteni arra, hogy 1913-tól már nem vett fel szlávokat vagy zsidókat a tagjai közé. Öltözködésükben is változás ment végbe, ugyanis, míg 1920 előtt leginkább különböző öltözeteket viseltek a tagok, addig 1920 után bevezették a kötelező egyenruhaviselést. Hasonlóan más ifjúsági szervezetekhez, a Wandervogel tagjainak is különböző rangjaik, megszólításaik voltak, bizonyos kritériumoknak kellett megfelelniük. Idővel bevezették a „Heil” köszöntést, illetve 1918 után előszoretettel viselték a horogkeresztet is, amiket később a nácik is alkalmaztak. A mozgalom igazán az első világháború után változott meg, miután tagjainak nagyrésze a fronton szolgált és sokuk nem is élte túl azt. A tagok hazaérvén már nem tudták ugyanazt a célt a szemük előtt tartani, és a háborút követő években, a már akkor is megosztott mozgalom radikalizálódni kezdett. Fiatal vezetőik helyébe felnőttek léptek, akik bündékbe (ligákba) szervezve irányították őket. Ekkoriban jelentek meg az olyan típusú vezetők, kiknek szava abszolút volt, illetve a Führer elnevezés használata, valamint ekkor vette át a kirándulások és a szabadság felé vágyakozás érzésének helyét a fegyelem, a kötelesség, a szolgálat és a félkatonai szervezethez. A későbbi Hitlerjugendre egyéb kisebb ifjúsági csoportok is hatással voltak, ám a Wandervogel lehetne a legnagyobb és legbefolyásosabb előfutárnak nevezni. Ezen ligák és szervezetek Hitler náciizmusát könnyen magukéva tudták tenni, főleg, mivel a nemzetiszocialisták maguk saját pártjukat az ifjúság pártjának titulálták és a változás elhozását tűzték ki céljukul.²⁸

A Hitlerjugend: fiúk

Bár a Wandervogelben már mutatkoztak a militáns, radikális, nemzetiszocialista jellemzők, ez a mozgalom mégsem kapcsolódott össze a náci párttal. Az első, ténylegesen a párthoz tartozó ifjúsági szervezet a *Jugendbund der NSDAP* volt, melyet a mindössze 17 éves Gustav Adolf Lenk kezdett szervezni 1921-ben. Lenk olyan 14–18 éves korú fiatalokat keresett, akik hozzá hasonlóan harcolni akartak a zsidók mint szégyenletes ellenségek ellen. Mozgalma hivatalosan is elfogadásra került 1922-ben és

az SA irányítása alá vonták. Amikor az 1923-as müncheni sörpuccs után Hitlert börtönbüntetésre ítélték, pártjához hasonlóan az ifjúsági szervezetnek is illegálisnak kellett vonulnia egészen 1925-ig. 1923 és 1925 között több próbálkozást is tett Lenk a szervezet felélesztésére, azonban többszöri kudarca és az ezek miatt börtönben töltött idő alapján Hitler később úgy gondolta, nem ő lenne az ifjúság megfelelő vezetője. Így kapta meg ezt a pozíciót Kurt Gruber 1925-ben. Gruber kiváló szervezőképességről tett tanúbizonyságot és sikeresen egyesítette a Hitlert támogató ifjúsági csoportokat. A szervezet az ő irányítása alatt lett felosztva 10-14 éves és 14-18 éves tagokra. 1926-ban merült fel a Hitlerjugend, mint az egész német ifjúságot összefogó mozgalom neve, mely július 3-4-én hivatalosan is megalakult Gruberrel az élen, ám végül ő is, elődjéhez hasonlóan elvesztette pozícióját és helyére új vezető került.²⁹

A Hitlerjugend kihasználta a fiatalok egyik legsebezhetőbb pontját, mégpedig azt, hogy tartozni szeretnének valahová. Azok, akik már tagjai voltak a Hitlerjugendnek, folyamatosan emlékeztették társaikat, hogy igazán jól érzik ott magukat, ezért nekik is be kellene lépniük. A nácik tudatosan igyekeztek megnyerni maguknak a tagokat különböző, a gyerekek számára csábító dolgokkal, mint például az egyenruhák, kések stb. Azok számára, akik még nem voltak tagok, az érzés, hogy társaik már mind részesültek a „jóból”, amit a Hitlerjugend nyújt, illetve az olyan propagandaanyagok és megjegyzések, melyek feltették a kérdést, hogy vajon ők miért nem léptek már réges-régen be, óriási teherként neheztek a fiatalok vállára. A döntés lehetősége azonban 1939-ben megszűnt, amikor a Hitlerjugend tagságot a „tisztelőbeli szolgálat” elve alapján kötelezővé tették.

A kötelező szolgálat már egy lépéssel elindította a fiatalok életét a katonaság felé, de nem ez volt az egyetlen militáns jellemző. A Hitlerjugend tagok mindnyájan jelvényeket, medálokat hordtak, hasonlóan a katonaságban megtalálható rangjelzésekhez és kitüntetésekhez. Ezekhez persze dukáltak a megfelelő egyenruhák is, melyek állandó viselésére ösztönözték őket. A kor katonai egyenruhái alkalmazkodtak a modern hadviselés körülményeihez, inkább a praktikum volt a cél, illetve színeikben is a beolvadás, a nehezen észlelhetőség elérése volt meghatározó. Ugyanezen elgondolás alapján készítették a gyerekek egyenruháit is, melyek hasonlóan sötét színűek voltak, mint például a fekete vagy

²⁸ Lepage 2009: 11-18.

²⁹ Lepage 2009: 21-25.

khaki színű sapka és ing, a fekete nyakkendő vagy harisnya. Természetesen nem hiányozhatott a nehéz menetcipő, illetve a karszalag, melyen megtalálható volt a horogkereszt. A kereszt, a sas, a rangjelzések, illetve a mottó – Vér és Becsület –, mind „díszítették” ezeket az egyenruhákat. Az egyenruhaviselés érdekessége, hogy azon célt is szolgálta, hogy a tagokat ne érje megkülönböztetés szociális háttérük miatt, így mindenki egyenlővé válhatott. Ez egy elég ellentmondásos intézkedés, ha közben arra gondolunk, maga a náci rendszer mennyire kirekesztő volt bizonyos emberekkel szemben. A náci nagy jelentőséget tulajdonítottak a szimbólumoknak és azok tiszteletének, mivel azok képesek voltak buzdítani és motiválni az embereket, így a Hitlerjugendben is kiemelten vigyáztak például a zászlókra, melyekkel szigorú szabályok szerint lehetett csak bánni, illetve a sikerekért különböző medálokkal ékesíthették egyenruháikat a gyerekek, amelyek elköteleződésüket is reprezentálták. Végül, a militáns egyenruhákhoz, medálokhoz, zászlókhoz és egyéb kiegészítőkhöz társult még egy tisztelet, illetve köszöntés, melyet feljebb már említettem („Heil Hitler!”).³⁰

A Hitlerjugend nagy figyelmet fordított a tagjai testi fejlődésére. A fiataloknak szervezett programok nagyrésze valamilyen testedzéssel kapcsolatos elfoglaltság volt, mint például a túrázás, síelés, bokszt, úszás stb. Ezeknek a programoknak természetesen a célja a tagok felkészítése volt a katonai életre. A hosszú túrázások, melyek inkább voltak menetelések, hozzászoktatták a fiatalokat a katonaságban megkövetelt hosszú gyaloglások elviseléséhez, egységet, bajtársiasságot teremtettek közöttük. A kirándulások alkalmával a Hitlerjugend vezetői igyekeztek olyan helyekre vinni a tagokat, ahol megtapasztalhatták a német természet szépségét, így később kialakult a gyerekekben a hazaszeretet és a tudat, hogy mindenáron meg kell a hazát védeni. Hogy az effajta elfoglaltságok alatt is megtörténjen a megfelelő indoktrináció, a náci párt által fontosnak tartott, szinte már szakrális jellegű helyszínekre vezényelték a fiatalokat. Ilyenek voltak például Hitler szülőfaluja, fegyvergyárak, a landsbergi börtön, ahol Hitler raboskodott, vagy az 1923-as puccs mártírjainak emlékhelye. Ugyanakkor a náci ráébredtek arra, hogy bizonyos sportágak és izgalmas elfoglaltságok támogatása modern külsőt kölcsönöz a német társadalomnak, valamint a fiatalokat is könnyebben bevonozhatják ezáltal. Így

lett tehát arra lehetőség, hogy a Hitlerjugend tagok kipróbálhassák a síelést, a bújárkodást, a repülést stb., melyek igazán vonzóak voltak a fiatalok számára. Természetesen ezek is a katonaelet előkészítői voltak, például a síelést az SA hegyi egységei oktatták. Érdemes kiemelni a sportágak közül a bokszt, mivel a célja az agresszió növelése és a fájdalom eltűrésének fejlesztése volt. A náci által támogatott és szervezett sportágak és tevékenységek általában azt sugallták, hogy nem a legjobb, hanem csak a legerősebb dominálhat és győzhet. A versenyszellem megteremtése alapvetés volt. A szórakozás és a vidámság sportolás közben másodlagossá vált, a cél mindig a győzelem volt. Azonban érdemes felfigyelnünk arra, hogy míg a cél az erős, bátor, egészséges, harcra kész és hazaszerető német katona nevelése volt, addig azon emberek, akik a hierarchia tetején foglaltak helyet, általában ezen jellemzők ellentétjeivel rendelkeztek. A legmagasabb pozíciókban lévő náci vezetők, mint például Hitler, Göring, Himmler, Goebbels stb. általában alacsonyak, kövérek, gyengék, egészségtelenek, függők voltak. Néhányuk sosem sportolt és egyesek, mint például Ernst Röhm, az SA vezetője, homoszexuális volt, ami a náci által vezetett országban bűnnek számított és üldözték.³¹

A Hitlerjugend: lányok

Amikor a Harmadik Birodalomról és társadalmáról beszélünk feltűnhet, hogy legfőképp a férfiak életét és sorsát tárgyaljuk. Ez nem meglepő, mivel a náci Németországban egy kifejezetten férfiközpontú, patriarchális berendezkedés jött létre. Hitler gondolkodásmódja, ideológiai felfogása teljesen megfertőzte az országot és ez a nők helyzetére is hatással volt. Hitler meg volt arról győződve, hogy a nők, bár fontos szerepet töltenek be, a férfiak mellett mégis csak másodlagosak. Szerinte a nő feladata kimerült a három K-ban: *Kinder*, *Kirche*, *Küche*, azaz „gyerekek, templom, konyha”.³²

Hitler szerint a nőnek nem kellene politizálnia vagy különböző hivatali feladatokat vállalnia, hanem egy szerető, meleg otthont kell megteremtienie és fenntartania. Az ilyesfajta gondolkodás elég elterjedt volt az országban. Úgy hitték, egy nemzetközi, liberális érzelmű, zsidók által létrehozott özszeesküvéselmélet állt annak háttérében, ha egy nő például a karrierjével foglalkozott és nem a családalapítással.³³ Hitler, bár sosem tekintette egyenlő

³⁰ Lepage 2009: 32., 50-57., 59-70.

³¹ Lepage 2009: 70-75.

³² Lepage 2009: 38.

³³ Gupta 1991: 40-48.

félnek a nőket, mégis nagyon ügyesen sikerült elkápráztatnia őket hasonló módszerekkel, mint amiket beszédeiben alkalmazott. A korabeli német nők sokszor ámulattal figyelték és hallgatták őt, amelyet sikeresen ki is használt hatalma növelésére. Nem egyszer történt meg, hogy jómódú nők anyagi támogatását élvezhette. Megesett, hogy egész házakat, vagy autókat írtattak a nevére, amiket Hitler nem volt rest készségesen elfogadni. A nők nem csak anyagi támogatás formájában voltak képesek segíteni, de esszenciális szerepet játszottak abban, hogy bálványuk megszerezze a megfelelő kapcsolatokat. Hitler nem csak a sok női rajongóját, de azok férjeit is megismerhette, akik, ha befolyásosabbak voltak, igazán hasznosnak bizonyulhattak a nemzetiszocialistáknak. Kiváló példa erre az az eset, amikor kapcsolatai révén Hitler kifizettette pártja adósságát egy rajongója férjével és így vissza tudta azt hozni a szakadék széléről.

Érdekes kettősséget mutat a hitleri Németországban a nők megítélése. Már a Harmadik Birodalom létrejötte előtt is elavult gondolat volt, miszerint a nők egyedüli szerepe a háztartásvezető, mivel több, jellemzően férfiak által betöltött pozícióba is nők kerültek (pl. katona, mérnök). Hitler saját véleménye szerint a nők szellemileg visszamaradottabbak, nem alkalmasak a férfiak munkájára, míg a nagyközönség előtt kreativitásukat és rátermettségüket dicsérte. Végül hiába az elavultság, a nők rákényszerültek a náciak által meghatározott szerepre. Ez abban is megnyilvánult, hogy a felsőoktatásban a női diákok számát, a zsidókéhoz hasonlóan, drasztikusan maximalizálták. Csak néhány nőnek sikerült kitörni, nekik azonban csak úgy sikerülhetett, ha teljesen alávetették magukat a náci ideológia kiszolgálásának. Egyesek olyannyira feladatuknak érezték az árja gyerekek születését, hogy hajlandóak lettek volna szó nélkül elfogadni, hogy férjeik több szeretőt is tartsanak és gyermeket nemzenek velük.³⁴

A náci nézetek mindennél előbbre tartották az erőt, a faji tisztaságot és a lojalitást, főleg, ha a katonáik viszonylatában gondolkodtak, így a nőkre hárult az a kiemelkedően fontos feladat, hogy megfelelő állampolgárokat szüljenek. A megfelelően erős, lojális és náci gondolkodású utódok megteremtéséhez azonban szükséges volt a fiatal lányok felkészítése. A Hitlerjugend lehetőséget adott a lányoknak is a csatlakozásra két alszervezet keretein belül. A fiúkéhoz hasonlóan ez a két alszervezet is korcsoportok szerint lett elválasztva, a 10–14 és a

14–18 évesekre. Bár a nőknek a férfiakkal ellentétben nem kellett csatára felkészülniük és a háborúban sem kerültek a frontvonalra, mégis, már fiatal koruktól katonai módszerekkel nevelték őket. A Hitlerjugend női szervezetei is a katonasághoz hasonlóan bizonyos nagyságú csoportokra voltak osztva, melyek olyan neveket viseltek, mint például a zászlóalj, a szakasz vagy a regiment. Az „egészséges gyerekeket csak egészséges nők tudnak szülni” elv alapján a lányok fizikai fejlesztése is fontos volt, így például ahhoz, hogy az úgynevezett *Jungmadel* tesztet letegye egy lány, bizonyos erőpróbákon kellett átesnie. Ezek a fiúk tesztjeihez hasonlóan futásból, bukfencezésből, kislabdadobásból, távolugrásból álltak, azonban a lányok feladatai némileg egyszerűbbek voltak.

Hasonlóság volt jellemző abban a tekintetben is, hogy a Hitlerjugend női tagjai szintén egyenruhát viseltek. Eleinte ez egy egyszerű barna öltözkészlet volt, azonban Hitler szerette volna, ha a német lányok szépnek és vonzónak hatnak, így elrendelte, hogy alakítsák át az öltözetet. Végül az egyenruha része lett a fehér blúz fekete sállal vagy nyakkendővel, a világosbarna, rövid derekú kabát, a sötétkék vagy fekete redőzött szoknya, illetve a fekete vagy fehér bokazokni, melyhez párosult egy mindennapi és egy menetcipő. Az egyenruhákon természetesen megtalálható volt a Hitlerjugend jelképe és a horogkereszt is.

Annak ellenére, hogy a náci társadalomképben a nők csak másodlagos szereplőként lehettek jelen – főleg mint eszközök a katonák utánpótlására, valamint a háztartások vezetőiként –, a Hitlerjugend keretein belül bizonyos ajtók mégis kinyíltak előttük. Lehetőségük adódott elszabadulni otthonról és más, a korcsoportjukba tartozó fiatalokkal találkozni, megosztani egymással élményeiket és gondolataikat. Így közelebb kerülhettek az élet olyan területeihez, mint például a politika, amiben hagyományosan inkább csak a férfiak vettek részt és egy átlagos nő életében nem igazán töltött be nagy szerepet. Ezáltal, ha csak egy rövid időre is, lehetőségük volt kilépni a rájuk erőltetett szerepből és kipróbálni valami eltérőt az „otthoni háborútól”, amely a gyermekek születésében és nevelésében, a háztartásvezetésben és a háborús sebesültek ellátásában merült ki.³⁵

Véleményem szerint, ha azt vizsgáljuk, hogy a nemzetiszocialista vezetés hogyan kezelte a nők helyzetét Németországban, igazán ellentmondásos

³⁴ Sigmund 2007: 5-26.

³⁵ Lepage 2009: 38.

képet látunk magunk előtt kibontakozni. Egyik oldalon azt tapasztaljuk, hogy a fiatal lányokat a már fentebb említett katonai utánpótlás kitermeléséhez szükséges eszköznek és az otthon rendben tartó, gyerekeket nevelő társadalmi tényezőnek nevelték, míg a másik oldalon pedig azt, hogy igyekeztek lehetőséget adni nekik a sztereotipikusan feminin szerepből való kitörésre. Ám hiába volt opció a férfias dolgok kipróbálása, ha maga a Hitlerjugend leánya sokszor gúny tárgyává vált. Érdekes lenne megvizsgálni, hogy ez az ellentmondásos hozzáállás milyen hatással lehetett a korabeli német fiatal lányok pszichés fejlődésére, azonban dolgozatomban erre nem áll módomban kitérni.

Német gyerekek a háborúban

Otto Bartel, Artur Axmann NSDAP és német birodalmi ifjúsági vezető beosztottja, a „népnek tett becsületbeli szolgálat”-ként jellemezte a hadi szolgálatot, amely önkéntességgé volt hirdetve a fiatalok között. Ez az önkéntesség persze csak látszólagos volt, mivel a Hitlerjugend-tagság már hónapokkal a második világháború kitörése előtt kötelezővé vált, azelőtt pedig azon fiatalok, akik nem kívántak csatlakozni, vagy szüleik nem támogatták, hogy gyermekük tag legyen, retorziókra és kirekesztésre számíthattak. A fiatalok a Hitlerjugend féle nevelésnek köszönhetően nem láttak és nem is kerestek más alternatívát, mintsem, hogy kérdés nélkül a háború alatt is szolgálják országukat és a Führert. Az ifjúsági vezetők is hangoztatták, hogy a fiatalok fel vannak készítve a háború borzalmaira, a neveletésüknek köszönhetően áldozatkészek és magától értetődő, hogy mit kell tenniük. Miután a hadra fogható férfiak kikerültek a frontra, a munkaerőhiányt az otthon maradt gyerekekkel igyekezett pótolni a vezetőség. A fiatalok, mint egy jól beolajozott gépezet fogaskerekei működtek együtt az ipar, a mezőgazdaság, az egészségügy és az élet egyéb területein. A gyerekek gondoskodtak a futárszolgálatról, amely segítségével eljuthatott a propaganda bárhová, ellátmányt és szemet pakoltak, élelmiszerjegyeket osztottak szét, télen az utak megfelelő állapotáról gondoskodtak, a lányok főleg főztek és a katonák ruháit varrták vagy stoppolták be, a sérültekről gondoskodtak, vagy megeshetett, hogy akár a légvédelmi megfigyelő osztagoknál segédkeztek. Minden gyerekre ránehezedett az a társadalmi nyomás, miszerint kötelességük volt a hátszágai „kül-

detéseiket” teljesíteni. A munkából a részüket a legfiatalabbak is kivették. Az ő fő feladatuk a gyűjtés volt, amely sokszor kielégítette az élelmiszerellátás, a gyógyászat, vagy egyszerűen csak a háborúra szánt összegek miatti pénzkiesés igényeit. Felszedték a lehullott gyümölcsöket, a gyógyfűveket, a hadászathoz szükséges alapanyagokat, részt vettek a házi gyűjtésekben, melynek során pénzt gyűjtöttek, ezzel komolyan elősegítve azt, hogy semmi se vesszen kárba és a Harmadik Birodalom ne roskadjon össze a háború terhe alatt.³⁶

Talán mondhatjuk, hogy a második világháború elején a Hitlerjugend tagjaira nem várt olyan feladat, amit testileg vagy lelkileg ne tudtak volna elviselni. A gyermekek dolgoztatása morálisan elítélendő, kiváltképp, ha a munkát egy háború fenntartása érdekében végeztetik velük, azonban maga a gyűjtés még nem volt olyan dolog, amire ne lettek volna felkészülve. A gyerekek helyzete akkor indult romlásnak, amikor a háborús frontvonal 1941-ben hirtelen megnyúlt és több emberre lett szükség a harcokban, így a mezőgazdasági munkákat szinte teljes mértékben a gyerekek végezték, amikor pedig már a katonaságnak a ruhadarabokra és a cérnára is szükségük volt, a gyerekek akár kopott, rongyos ruhákban, vagy egyenesen cipő nélkül jártak. A körülmények igazán borzalmasra akkor fordultak, amikor megkezdődött Németország bombázása. A legtöbb fiatal ekkor látott először holttestet, ekkor ébredt rá, mennyire borzalmas egy háború. A mezőgazdasági munkákat felváltotta a tűzoltás és az emberei életek megmentése. Számos gyerek talált holtan osztálytársait, barátait, szerelmét és sajnos a holttestek összegyűjtése, vagy a még életben maradt sérültek elszállítása sem kecségtetett kevés kockázattal. A Hitlerjugend (tűzoltó) tagjai sokszor a bombázások közben voltak kivezényelve és sokan ott veszítették életüket a romok között sérülteket keresve. A német városok bombázása kiváló ürügyként szolgált a nemzetiszocialista vezetésnek ahhoz, hogy vidéki táborokba küldje a gyerekeket „védelem” címszó alatt. Bár természetesen biztonságosabb volt olyan helyen tartózkodniuk, amely nem jelentett stratégiaiilag megfelelő célpontot, a táborok végső célja mégiscsak az agymosás volt. A gyerekek távol kerültek szüleiktől, táborvezetők pedig teljhatalmat kaptak nevelésük felett. Ezekben a táborokban is, Hitler akarata szerint, az erősebb érvényesült és a táborlakókat kitartásra edzették. Nem volt ritka a nagyon kemény munka vagy a még

³⁶ Knopp 2004: 238-244.

keményebb és embertelenebb büntetés. Voltak szülők, akik igyekeztek megvédeni gyermekeiket ettől a sorsától, azonban akik ellenkeztek, azokat kényszerítették. Arra sem volt igazán lehetőség, hogy a szülők tiszta képet kapjanak a táborok valóságáról vagy gyermekük hogylétéről, mivel a ki- és beérkező leveleket a táborvezetők szigorúan cenzúrázták.³⁷

Idővel megkezdődött a Hitler-fiúk tényleges katonai kiképzése háromhetes előképzési táborok formájában. Ki-ki másfajta képzést kapott. Egyesek éles helyzetben tanultak telefonvonalakat létrehozni, a vitorlázó repülősnöknek megtanították, hogy hogyan vezessenek motoros repülőgépet és szép lassan a Hitlerjugend minden csoportja valamilyen katonai feladatra specializálódott. A fiataloknak hamar meg kellett szokniuk a katonai életet, ugyanis kiképzőik olykor még éles lőszerrel is tüzeltek rájuk egyes gyakorlatok alatt. Ezen nevelés eredménye lett, hogy a fiatalok körében igencsak divatos lett a katonáskodás iránti vágy. Guido Knopp könyvében megtalálható a talán legreprezentatívabb példa erre vonatkozóan, mely során Lothar Gulich a következőkre emlékszik vissza: „*Ujjongásban törtünk ki, amikor megkaptuk a behívót, annyira örültünk neki. A némettanárunk meg, akivel éppen óránk volt, ujjával a homlokára mutatott, és azt kiáltotta: idióták!*” (Knopp, 282. oldal) Az újságokban, a filmekben, az utcán, az iskolában, mindenhol a hazáért való harcra biztatták az ifjúságot, így sokan el is hittek a hazugságot, miszerint a háború dicső és csak nemesebb lesz tőle az ember, miközben a katonák beszámolóikban vagy a propagandafilmszettekben mindig kihagyták a borzalmas részeket. Voltak olyan fiatalok is, akik bár nem igazán hittek az ügyben, mégis, társadalmi nyomásra beálltak a sorba. „*Szívünk ifjú hölgye már szóba sem állt velünk, ha nem viseltünk egyenruhát... Egy lépést sem tett meg olyan fiú oldalán, aki nem katoná volt.*” (Knopp, 265. oldal) -idézi művében Knopp Bernhard Heisiget, aki tizenhat éves korában jelentkezett pánccelosnak. Ez azt mutatja, hogy a fiatalok akár a szerelemért is hajlandóak voltak rossz döntést hozni és önként katonának állni.

Végül elérkezett a pont, amikor kiskorúakat is kivezényeltek a légvédelem megsegítésére. 1943-tól egyre nagyobb számban hívták be őket szolgálatra a Wehrmachtba vagy az SS-be. A náci vezetés ezt a döntést azzal igazolta, hogy a kisegítők nem számíthatnak katonáknak, nevükben is ki kellett emelni a Hitlerjugendet. Miután kikerültek a frontokra, még azon fiatalok is ráébredtek tévedésükre,

akik valójában is szerettek volna katonának állni. A nem megfelelő méretű egyenruha, a mindennapos életveszély, a barátok holttesteinek látványa szinte mindnyájuk szemét felnyitotta, de nem mindenkiét. Sajnos voltak fiatalok, akik teljesen elhidegültek, megkeményedtek a nehéz időknek és a nevelésnek köszönhetően. Voltak azonban olyan kamaszok is, akik korukból adódóan, tinédzserként lázadtak a rendszer ellen, tehát nem politikai értelemben. Nyugati dzsessz zenét hallgattak, amit feketék játszottak és sokszor zsidók írtak, áttáncolták és énekelték az éjszakákat, és igyekeztek megtalálni az örömet egy olyan életben, aminek bármikor véget vethetett egy szövetséges bombázás. Velük ellentétben voltak olyan ifjúsági csoportok, akik aktívan, belülről próbálták bomlasztani a rendszert szórólapokkal, plakátokkal, szabotázs akciókkal. Mindkét csoport üldözésnek volt kitéve, a rendszer senkinek sem engedte, hogy „kilógjon a sorból” és akit elkaptak, az a kínzástól egészen a lefejezésig bármivel számoltathatott.³⁸

4. Összefoglalás

A dolgozat célja a fiatalok, főként a gyermekek helyzetének, oktatásának, nevelésének vizsgálata és bemutatása volt a 20. századi, Adolf Hitler által vezetett diktatórikus Harmadik Birodalomban. Munkámban megvizsgáltam, hogy a korabeli gyermekekre milyen hatást gyakorolt a nemzetiszocialista propagandagépezet különböző közegekben, hogyan torzították el világnézetüket, illetve mi lett ennek a nevelésnek a végkifejlete.

A náci rasszizmus, melynek alapját Hitler börtönben töltött hónapjai alatt írt könyve, a *Mein Kampf* adta, hihetetlen gyorsasággal szökött szárba. A Weimari Köztársaság több szempontból instabil éve, a tördőfés-elmélet, a rossz közhangulat, a versailles-i békeszerződés következményei és a benne megfogalmazott kollektív bűnösség elve mind hozzájárultak a bűnbak-kereséshez. A világgazdasági válság következményei által felfokozott bizonytalan hangulatot ügyesen kihasználva, Hitler sikeresen megszerezte magának az ország vezető pozícióját, s megmutatta az embereknek, hogy kik azok, akiket a problémákért gyűlölni kell. Így megkezdődhetett a totális náci diktatúra kiépítése és az ártatlanul meghurcolt embercsoportok (zsidók, cigányok, homoszexuálisok stb.) üldözése, majd megsemmisítése.

³⁷ Knopp 2004: 245-249.

³⁸ Knopp 2004: 259-292

Hogy a diktatúra fennmaradjon és a társadalom teljesen magáénak érezze a fajelméleten alapuló nézeteket, a nemzetiszocialista vezetés az oktatást használta eszközként. 1933-tól megindult az iskolák és tanárok állami felügyelete, mivel a területi alapon létrejött tanárszövetségeknek együtt kellett működniük a helyi NSDAP vezetőkkel. Ugyanebben az évben vezették be, hogy a fajelméletnek meg kell jelennie az iskolai órákon, sőt, az effajta tudás a végzéshez is szükséges volt. Mind a tanárok, mind a diákok különösen nehéz helyzetbe kerültek. Az oktatók óráikon arra kényszerültek, hogy áltudományos információkat mint egyetemes igazságokat tanítsanak diákjaiknak, a tanulóknak pedig nem volt lehetőségük arra, hogy kritikusan kezeljék azokat. Azok a tanárok, akik nem értettek egyet az új működéssel távozásra voltak kötelezve. Tanár és diák önkéntelenül egymás elleni besúgókká váltak, mivel egy-egy elszólás egy tanártól, vagy egy-két kritika a gyerektől az órán az oktató, vagy a gyermek szüleinek állásába és megbecsülésébe kerülhetett. Az iskolákban nem csak a fajelmélet és a tudományosan nem alátámasztott információk ütötték fel a fejüket, hanem a militáns nevelés is. Hitler célja az volt, hogy a fiatalok erősek, fegyelmezettek, szolgálatkészek legyenek, így az iskolákban is előszereettel buzdították őket arra, hogy egyenruhában járjanak, használják a „*Heil Hitler!*” köszöntést, sőt, egyes tanárok egyenesen az SA berkeiből kerültek ki.

Külön fejezetet szenteltem dolgozatomban a Waldorf-pedagógiát alkalmazó iskoláknak, mivel helyzetük egészen különleges volt a korban. A Waldorf-iskolákat többen a német oktatás jövőjeként, vagy az afelé tartó úton az első lépésként értelmezték, mivel azok már azelőtt foglalkoztak faji kérdésekkel, hogy a német oktatáspolitikai megfertőződött volna Hitler fajgyűlölő nézeteivel. Magasabb rangú náci támogatók, kik maguk is ilyen iskolákba járatták gyermekeiket és ügyes stratégia révén, a többi magániskolával szemben, egy ideig sikeresen fenn tudták tartani magukat a Waldorf-iskolák mint speciális magániskolák. Bár volt átfedés a náci nézetek és a Waldorf-pedagógia módszerei között, végül a többi magániskolához hasonlóan bezárták őket, mivel teljesen sosem tudtak megfelelni a rendszer követelményeinek.

A Harmadik Birodalomban a propaganda akadálytalan terjedésének hála nem volt szükség arra, hogy a tankönyvekben túlságosan nagy mennyiségben jelenjen meg a fajelmélet. Ez persze nem jelenti azt, hogy a gyermekek nem találkozhattak olyan olvasmányokkal, amelyek nem tartalmaztak például

antiszemita gondolatokat. Dolgozatomban bemutatam egy korabeli olvasókönyvet, *A mérges gombát*, melyet Ernst Heimer írt. A könyv rövidebb történeteket tartalmaz, melyek hasonlatosak egy teljesen átlagos, tanító céllal írt gyermekkönyvre, azonban ezek a történetek a zsidókról szólnak, akiket állati-
asan, tárgyiasítva vizsgál fejezeteken keresztül. A negatív sztereotípiákat felhasználva tanítja meg a gyerekeknek, hogy hogyan néznek ki a zsidók, hogyan lehet őket felismerni, hogyan viselkednek. A történetek során a zsidók mindig gonoszak, kapzsiak, a német árja polgárokat kizsákmányolóknak ábrázolják őket, így ők válnak a történetek antihőseivé, míg a hősök mindig németek, akik általában valamilyen autoriter szerepet töltenek be, például szülők vagy a rendfenntartó szerv tagjai. A tanulság mindig az, hogy a gyermek óvakodjon az idegenektől, főként a zsidóktól.

A fiatalok nem csak az iskolákban voltak kitéve a náci propaganda agymosásának, hanem azon kívül is. Mint manapság, a korabeli fiatalok is kedvelték a társaságot, a barátokkal eltöltött időt, ebből kifolyólag ifjúsági szervezetek alakultak Németországban. A nemzetiszocialisták ezen csoportokat is igyekeztek befolyásuk alá vonni, így végül megszületett a Hitlerjugend, amely egy, az egész német ifjúságot összefogó szervezetté vált. Ezt megelőzően a Wandervogel nevezetű ifjúsági szerveződés volt a legmeghatározóbb az országban, melyet még a 19. század végén alapítottak. A Wandervogelt fiatalok vezették, kiknek célja az ifjúság összefogása, a természetbe szervezett kirándulások és a városiasodás, iparosodás ellen való lázadás volt. Bár a 20. század elején némi radikalizálódás már történt a szervezet életében, igazán nagy törést mégis az I. világháború okozott, mivel sok fiatal elvesztette édesapját, lelkesedését és életvidámságát. Több egyéb szervezet beolvasztása, valamint viták és vezetőváltások sorozata után az NSDAP támogatásával az ifjúsági szervezet lényegében átalakult a Hitlerjugendé.

A Wandervogelt követő Hitlerjugendről szóló fejezetemet két részre, fiúkra és lányokra bontva vizsgáltam. Bemutattam azt, hogy hogyan érvényesült köreikben Hitler nemi szerepekről vallott felfogása. A szervezet működéséből egyértelműen kiderül, hogy a fiúkat már fiatal korukban igyekeztek a katonáskodásra szoktatni, mivel feladatuk a testedzés, a feltétel nélküli parancsteljesítés, a versenyszellem és a bátorság elsajátítása volt. Ezzel szemben a lányok dolga volt megtanulni a háztartás vezetését, a gyermekek nevelését, a sebesültek ellátását stb. Közös pont a testedzés, mivel a lányoknak később egészséges német gyermekeket kellett

szülni, hogy pótolhassák az elesett katonákat. Ezek alapján kiderül, hogy a Harmadik Birodalomban a nők sajnos igencsak másodlagos szerepet tölthettek be, vágyaik nem igazán érvényesülhettek.

Az utolsó fejezetben tárgyalásra került a gyermekek sorsa a II. világháborúban. Ahogyan haladt előre a háború menete és került Németország egyre hátrányosabb helyzetbe, úgy kerültek egyre rosszabb és rosszabb helyzetbe a fiatalok is. Eleinte nem vártak tőlük aktív katonai szolgálatot, azonban ennek az előjelei korán látszódtak, ugyanis táborokba szállították őket, melyek lényegében katonai kiképző bázisok voltak. Szüleik tudta nélkül, kemény körülmények között szoktatták a fiatalokat lépésről lépésre a háborús élethez, míg végül elérkezett a pont, amikor őket is bevetésekre küldték. A szolgálatot teljesítő, háborút túlélő gyerekek közül többen is visszaemlékeznek arra, hogy oktatásuk és nevelésük hogyan változtatta őket érzéketlenné, az emberi élet értékét fel nem ismerő géppé.

Felhasznált irodalom

Adolf Hitler 1998: *Mein Kampf* (Harcom). Budapest.

Anna Maria Sigmund 2007: *A náci asszonyai*. Budapest.

Béresi Ákos 2016: A gyűlölet tana – Antiszemita olvasókönyvek a német iskolákban. *Aetas* (31.) 2. 111-120.

Charu Gupta 1991: Politics of Gender. Women in Nazi Germany. *Economic and Political Weekly*. (26.) 17. 40-48.

Ernst Hiemer 1938: *Der Giftpilz*. Nuremberg.

Florida Center for Instructional Technology: A Teacher's Guide to the Holocaust. University of South Florida. (<https://fcit.usf.edu/holocaust/people/victims.htm> - Letöltés: 2023. március 07.)

Gaul-Ács Ágnes et al. 2019: *Vizuális kommunikáció az oktatásban*. Budapest.

Guido Knopp 2004: *Hitler gyermekei*. Budapest.

Holocaust Memorial Day Trust: *Nazi Persecution of Other Groups, 1933-1945*. (<https://www.hmd.org.uk/learn-about-the-holocaust-and-genocides/nazi-persecution/> - Letöltve: 2023. február 15.)

Isaac Leonid Kandel 1935: Education in Nazi Germany. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (182.) 153-163.

Jean Denis G.G. Lepage 2009: *Hitler Youth 1922-1945 – An Illustrated History*. North Carolina.

John Simkin: Education in Nazi Germany.

(<https://spartacus-educational.com/GEReducation.htm> - Letöltés: 2022. október 17.)

Michael Berenbaum: Anti-Semitism. *Encyclopedia Britannica*. (<https://www.britannica.com/topic/anti-Semitism> - Letöltés: 2022. november 21.)

Nagy Ádám – Trencsényi László 2012: *Szocializációs közegek a változó társadalomban - A nevelés esélyei: család, iskola, szabadidő, média*. Budapest.

Peter Staudenmaier 2014: *Between Occultism and Nazism - Anthroposophy and the Politics of Race in the Fascist Era*. Boston.

United States Holocaust Memorial Museum: Nazi Racism. *Holocaust Encyclopedia*. (<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/nazi-racism>. - Letöltés: 2022. december 03.)

Waldorf Pécs: *Pedagógiánk*. (<https://waldorfpecs.hu/iskola/pedagogiank/> - Letöltés: 2022. november 25.)

„CSAK NAGYON FÁJ A SZÍVEM EZÉRT AZ EGÉSZ ELRONTOTT ÉLETÉRT”
FELNÖTTÉ VÁLÁS A HOLOKAUSZT ÁRNYÉKÁBAN

Szipola Anna

szipola.anna@gmail.com

Bevezetés

Az utóbbi néhány évben igen kedvelt téma lett mind a történelemben, mind az irodalomban a holokauszt. Számtalan memoár lát napvilágot, amiben az elbeszélő leírja a borzalmakat, amiket átél, visszaemlékszik a vészkorszakra, esetleg az utána következő új életre. Dolgozatomban a céloom két kislány szemével bemutatni az eseményeket, megvizsgálni, hogy leírásaik alapján ők hogyan élték meg a nagy történelmi eseményeket. Ehhez a két lány naplóját veszem alapul, melyek az 1940-es években keletkeztek, a második világháború alatt.

Tanárszakos hallgatóként fontosnak tartom, hogy felnőttként is megpróbáljuk a gyermekek szemével látni az eseményeket, így könnyebbé válhat számunkra megérteni, hogy min mennek keresztül. Ha azt szeretnénk megtudni, hogy egy ekkora jelentőséggel bíró eseményt, mint amilyen a holokauszt volt, hogyan éltek át gyermekek, kamaszok, akkor segítségünkre lehetnek a naplók, hiszen ezekbe feltehetőleg őszintén leírták az érzéseiket, gondolataikat, félelmeiket. Meglepő dolgok tárulhatnak eléünk, mint ahogyan ez az általam vizsgált naplókban is kiderült.

Úgy gondolom, a naplók vizsgálata hitelesebb képet tud nyújtani az olvasó számára, legyen szó bármilyen eseményről is, hiszen ha a történésekkel párhuzamosan, esetleg közvetlenül utána került leírásra, akkor még friss az élmény. Abban az esetben viszont, ha évekkel, akár évtizedekkel később vetnek papírra egy visszaemlékezést, akkor már az író legjobb szándéka ellenére is felmerülhet a torzítás lehetősége, hiszen nyilvánvaló, hogy bár a történeteket az elszenvetője soha nem tudja elfelejteni, de az is valószínűsíthető, hogy nem fogja tudni olyan pontossággal leírni az eseményeket, s főként az érzéseit, mintha frissen számolt volna be ezekről.

A naplók tehát lehetőséget adnak arra, hogy az olvasó közelebbről megismerjen egy-egy eseményt, ráadásul kisebb a torzítás esélye az esemény bekövetkezése és annak papírra vetése között eltelt rövid idő miatt.

A holokauszt

A holokauszt fogalma

A *holokauszt* görög eredetű szó, aminek jelentése égő, egészen eléggő áldozat. Átvitt értelemben lehet bármire érteni, ami tűzben pusztul el. Innen ered a második világháború idején zajló esemény elnevezése, hiszen a megsemmisítésre ítélt emberek többségét elégették, ugyanis ez volt az egyik legegyszerűbb módja a holttestek eltüntetésének. Bár a legelterjedtebb kifejezés erre az időszakra a holokauszt, de a tragédiának létezik egy kevésbé ismert, héber elnevezése is: *soa*. A *soa* szó jelentése megsemmisítés, csapás, szerencsétlenség.¹

A fajiság kérdése

A holokauszt kapcsán az egyik kulcsfontosságú fogalom a *faj*. A zsidókat mint különálló fajt határozták meg. Bár már a 17. században is használták ezt a fogalmat a különböző bőrszínű emberekre, ez tudományos szempontból nem állja meg a helyét. Egy fajhoz ugyanis azokat az egyedeket soroljuk, melyeknek ellenkező nemű tagjai életképes és szaporodásra alkalmas utódot tudnak nemzeni. Így tehát egyetlen egységes emberi faj létezik, amelybe bőrszíntől, vallási hovatartozástól, élőhelytől függetlenül minden ember tartozik.² Adolf Hitler a *faj* fogalmából kiindulva különböztette meg az embereket, végső célja pedig az volt, hogy az általa felsőbbrendűnek tekintett germán-árja faj uralkodjon

¹ Komoróczy Géza 2016: *Holocaust*. Ab Ovo, Bp., 15–16.

² Karsai László 2001: *Holokauszt*. Pannonica Kiadó, Bp., 27.

Európában. Ennek érdekében kívánta megsemmisíteni többek között a zsidókat.³

Németországban már 1933. április 11-én megjelent az árjarendelet, amely kimondta, hogy nem árja fajú az, akinek a szülei vagy nagyszülei egyike nem árja. A náci politika ezzel az árja kifejezést faji minősítéssé tette, ám eredendően ez egy, a 19. századi nyelvtudományban használatos fogalom volt, melyet Irán és India ősi, indoeurópai nyelven beszélő népeit jelöltek. Ebből alakították ki a náci eszméknek megfelelő faji megkülönböztetést. Két évvel az árjarendeletet követően, 1935. szeptember 15-én jelent meg a nürnbergi törvények néven ismertté vált törvénykezés, amely pontos meghatározást adott arról, hogy milyen kategóriákba sorolják az embereket. Zsidónak számított az, akinek négy nagyszülője közül legalább három zsidó volt, valamint azok, akik a zsidó hitközösség tagjai voltak. Emellett első fokú keveréknek tekintették azokat, akiknek legalább két nagyszülőjük, másodfokú keveréknek pedig azokat, akiknek egy nagyszülőjük zsidó volt. Akinek zsidó házastársa volt, az a saját kategóriájától eggyel hátrébb került a házastársra való tekintettel.⁴

Koncentrációs táborok

A koncentrációs tábor mint börtön nem a németek találmánya volt, a 19–20. század fordulóján, a búr háború idején találták ki a britek. Ennek mintájára hozták létre a náci Németországban az első ilyen táborot 1933-ban Dachauban. Ez még börtönként funkcionált, ki lehetett innen szabadulni, valamint fő célja az ide kerültek „átnevelése” volt. A németek azokat küldték ide, akik szerintük veszélyt jelentettek az ideológiájukra, politikájukra. A kifejezetten zsidók ellen irányuló letartóztatások csak később, 1938 júniusában kezdődtek meg.⁵

A táborok az idő során átalakultak, már nem börtönként működtek. Az egyik legismertebb koncentrációs tábor, az auschwitzi több részre tagolódott. Auschwitz I eredetileg munkatábor volt. Az ide került embereket nehéz fizikai munkára kényszerítették, de épült itt krematórium is, feltehetőleg azért, hogy a munka során életüket veszítettek holttestét könnyebb legyen megsemmisíteni. Auschwitz II, másnéven Birkenau munka- és haláltábor is

volt egyben. Itt történt az első tömeges elgázosítás 1942. május 4-én. Ebben a táborban négy gázkamra működött. Végül Auschwitz III, azaz Monowitz munkatábor volt.⁶

A holokauszt Magyarországon

Magyarországon 1920-ban a németek mellett a zsidók alkották a legnagyobb vallási/nemzetiségi kisebbséget. A zsidóság a két világháború közti időszakban egyik pillanatról a másikra vált közellenséggé, bűnbakká hazánkban. Sokan úgy vélték, hogy a zsidóság hibája volt, hogy a trianoni békediktátum olyan szigorúan járt el Magyarországgal. Az 1918–1919-es forradalmaknak több vezetője is zsidó volt, s sokan úgy gondolták, hogy a forradalmak miatt alakult a béketárgyalás olyan tragikusan magyar szempontból. Ez volt tehát az egyik ok, ami miatt a zsidók bűnbakká lettek kikiáltva, sokan úgy vélték, hogy az ő forradalmuk vezetett a trianoni tragédiához.⁷

Numerus clausus

Magyarországon a zsidók negatív irányú megkülönböztetése nem 1944-ben, de még csak nem is a második világháború ideje alatt kezdődött. Eddigre ugyanis közel negyed százados előzménye volt a különböző diszkriminatív intézkedéseknek. Ezek kapcsán az első kiemelendő dátum 1920. szeptember 26. Ekkor hirdették ki ugyanis a numerus clausus törvényt, más néven a zárt szám törvényt, amellyel a főiskolákban és egyetemeken tanuló zsidók létszámát kívánták korlátozni. Ebben a törvényben bár nem szerepelt a zsidó szó, mégis a zsidó fiatalok előtt zárta be a felsőoktatás kapuit.⁸ Ezzel a numerus clausus lett az első világháború utáni Európa első antiszemita törvénye. Úgy korlátozták az egyetemi és főiskolai hallgatók számát, hogy az egyes népfajhoz vagy nemzetiséghez tartozó hallgatók arányát az országos arányszámnak megfelelően állapították meg. Ennek következtében a felsőoktatásban a zsidó hallgatók aránya 6% lehetett.⁹ Mindezek alapján látható tehát, hogy bár a törvény nem említi kifejezetten a zsidóságot, mégis erőteljesen érintette őket a törvény, hiszen nagy mértékben

³ Karsai 2001: 27.

⁴ Komoróczy 2016: 16–17.

⁵ Karsai 2001: 101–102.

⁶ Komoróczy 2016: 27.

⁷ Karsai 2001: 214.

⁸ Komoróczy Géza (szerk.) 1995: *A zsidó Budapest: Emlékek, szertartások, történelem*. II. kötet. MTA Judaiztikai Kutatócsoport, Bp., 494.

⁹ Karsai 2001: 216.

csökkentette arányukat az egyetemeken, főiskolákon.

A zsidótörvények

A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról címet viselő törvény 1938. május 29-én került kihirdetésre. Ez volt az úgynevezett első zsidótörvény. Ennek értelmében bizonyos munkakörökben 20%-ban határozták meg a zsidók arányát. Ilyen volt például az orvos, ügyvéd, mérnök, sajtómunkás, színházi és filmes szakember, valamint a tíz főnél többet foglalkoztató vállalatok tisztviselőinek kategóriája. A törvény hatálya nem terjedt ki az 1919. augusztus 1. előtt kikeresztelkedettekre, azonban aki ezt követően hagyta el a zsidó vallást, arra igen. Ez a törvény még azt tekintette zsidónak, aki a zsidó hitfelekezet tagja, tehát nem faji, hanem vallási alapon történt a megkülönböztetés. A törvény szükségességét azzal indokolták, hogy az ország vezetése szerint Magyarország két részre szakadt, mégpedig zsidó és nem zsidó felekre. A két csoport között mély ellentétek alakultak ki bizonyos kérdések felfogásában, aminek következtében megbomlott az ország egyensúlya.¹⁰

A második zsidótörvényként híressé vált dokumentum az 1939. évi IV. tc. *A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról* címen lett kihirdetve 1939. május 5-én. Pontosan meghatározták, hogy ki tartozik a törvény hatálya alá, ezt részben felekezeti, részben faji fogalmak alapján tették meg. Ez esetben ugyanis már nem csak az számított zsidónak, aki az izraelita hitfelekezet tagja, hanem az is, akinek legalább az egyik szülője, vagy a nagyszülei közül legalább kettő az a törvény hatálybalépésekor. A törvény alapján nem számított zsidónak, aki 1919. augusztus 1. előtt kikeresztelkedett, valamint a felmenői már 1849. január 1. előtt Magyarországon születtek. Szintén hatályon kívül estek azok a gyermekek, akiket születésükkor megkereszteltek, és csak az egyik szülőjük vagy két nagyszülőjük volt az izraelita hitfelekezet tagja, de a szülők a házasságkötésükkor már valamely keresztény hitfelekezet tagjai voltak, s ennek következtében a gyermekük is meg lett keresztelve. A gyermekek esetében ez azokra is vonatkozott, akik a hetedik életévüket megelőzően lettek valamely keresztény hitfelekezet tagjai. Azokat is kivonták a törvény hatálya alól, akik tűzharcosként megsebesültek az első világháborúban, hadifogságba estek, hadirokkanttá

váltak, a harcokat követően kitüntetésben részesültek, valamint a hősi halottak özvegyeit és gyermekeit. Mentésültek a törvény alól, akik részt vettek az 1918–1919-es nemzeti mozgalmakban, a belső titkos és magyar királyi titkos tanácsosok, a tudományegyetemek rendes és nyugdíjba vonult tanárai, a keresztény felekezetek zsidó származású lelkipásztorai, valamint az olimpiai bajnokok. A törvény szükségességét azzal indokolták, hogy a Felvidék visszaszerzése megnövelte a magyarországi zsidók számát, valamint nagyszámú zsidó menekült jelent meg Magyarországon annak következtében, hogy más európai országok is ehhez hasonló törvényeket hoztak. Ezért vált szükségessé hazánkban is egy, az első zsidótörvénytől szigorúbb fellépés – legalábbis az ország vezetésének indoka szerint. S valóban, a második zsidótörvény jóval szigorúbb az elsőnél. Szűkítette a zsidók választójogát, nem lehettek a felsőház tagjai, valamint állami, törvényhatósági, községi és köztisztviselői tisztviselők és alkalmazottak, közép- és szakiskolai tanárok, közjegyzők, tolmácsok, bírósági szakértők, időszaki lapok felelős szerkesztői és kiadói, színházi igazgatók és dramaturgok, valamint filmes cégek igazgatói. Emellett a numerus claususban meghatározott arányszámot alkalmazták a hiteles könyvvizsgálók, a kamarai vezetők és tisztviselők, a társadalombiztosítási szakemberek, az ügyvédek, mérnökök, orvosok, újságírók és színészek körében, illetve a közszállítások és iparendelvények területén is. Korlátozták a zsidók lakó-, mező és erdőgazdasági ingatlanszerzési jogát is. Az ipari, kereskedelmi, bányászati, kohászati, bank- és pénzváltóüzleti vállalatok tisztviselői és egyéb értelmiségi foglalkozások körében pedig 12%-os arányszámot határoztak meg.¹¹ Azt, hogy a második zsidótörvény szigorúbb az elsőnél, az is mutatja, hogy már a címben is megjelenik a *zsidó* szó, tehát meg sem próbálták palástolni, hogy kik ellen irányult a törvény.

Az 1941. évi XV. tc. terjedt el harmadik zsidótörvény néven. Pontos címe *A házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről* volt. Ez 1941. augusztus 8-án lépett hatályba, és célja az volt, hogy Magyarország népesedésének minőségi és mennyiségi javulása legyen. A zsidóságra vonatkozó rész benne megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot. A törvény szövegébe utólag – a felsőház tudta nélkül – még az is belekerült, hogy

¹⁰ Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Osiris, Bp., 137–139.

¹¹ Gyurgyák 2001: 144–146.

büntetik a zsidók és nem zsidók közötti, házasságon kívüli nemi érintkezést. Zsidónak számított az, aki az izraelita hitfelekezet tagja, illetve akinek legalább két nagyszülője zsidó hitfelekezet tagja volt, valamint az erdélyi szombatosokat is ebbe a kategóriába sorolták. Azoknak a zsidóknak, akiknek a törvény hatálybalépése után született gyermekük, szintén zsidónak minősítették, ezzel megakadályozták a hazai zsidóság további asszimilációját. A törvény alapján nem számított zsidónak az, aki a születésekor valamely keresztény hitfelekezethez tartozott, valamint a szülei a házasságkötésükkor keresztény vallásúak voltak. Az ilyen személyek számára a törvény nem csak a zsidókkal való házasságkötést tiltotta meg, hanem azokkal sem házasodhattak, akik hasonló helyzetűek voltak.¹²

1942-ben megjelent egy újabb törvény, amely az izraelita vallásfelekezet jogállását szabályozta. Ennek értelmében a kormány megszüntette az izraelita felekezet addigi, bevett vallásfelekezeti státuszát, és törvényesen elismert vallásfelekezetté nyilvánította. Ennek a lényege, hogy így az izraelita vallásfelekezet előjogokat veszített el, mint például a képviselőket a felsőházban és az önkormányzatokban, valamint a zsidó egyházak és kórházak állami támogatását. Ezzel megszűnt az a közjogi kapocs, ami a zsidóságot addig összekapcsolta a magyar államvezetéssel. Mindez Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt történt, ami rávilágít a kormányfő elmentmondásos szerepére: bár a zsidóságot negatívan érintő törvények jelentek meg, a deportálásokat elkerülték, s ebben nagy szerepe volt Kállaynak.¹³

Munkaszolgálat

Magyarországon a második világháború alatt munkaszolgálat működött, amely a katonai szolgálatot egészítette ki. Olyan férfiakat vontak be ebbe, akik koruknál fogva katonakötelesek voltak, azonban valamilyen okból kifolyólag megbízhatatlannak minősítették őket, ezért nem foghattak fegyvert a kezükbe. Őket a magyar hadsereg tisztjeinek parancsnoksága alatt szervezték katonai egységekbe, mivel azonban fegyvert nem kaphattak, így helyette szerzőmunkát adtak nekik, melyekkel építkezéseken, útfelújításokon, erődítési munkálatoknál dolgoztak. A

munkavégzés történhetett a magyar határokon belül, de olyanok is akadtak, akiket a határon túlra vittek. Bár eredetileg minden megbízhatatlannak minősített embert munkaszolgálatra akartak kötelezni, például a kommunistákat, románokat, szerbeket, szlovákokat, de a gyakorlatban ez mégis leginkább a zsidóság ellen irányult.¹⁴

A német megszállás

A német csapatok 1944. március 19-én szállták meg Magyarországot. Ezzel egyidőben lett Sztójay Döme Magyarország miniszterelnöke. Azonnal megkezdődtek a zsidóellenes intézkedések, már április 7-én kezdetét vette a vidéki zsidóság begyűjtése, melynek végrehajtásában a magyar csendőrség nagy szerepet játszott.¹⁵ Azért a vidéki zsidóság koncentrációja volt az első lépés, mert tartottak attól, hogy a fővárosból tömegesen vidékre menekülnek, valamint a szovjet csapatok is közeledtek, ami szintén arra ösztönözte a vezetőket, hogy Budapest maradjon a végső célpont.¹⁶

1944. március 31-én jelent meg az a rendelet, amely előírta, hogy április 5-től hat év felett minden zsidónak minősített személy a felső ruházatán egy 10x10 cm átmérőjű, kanárisárga színű, hatágú csillagot viseljen. Megtiltották, hogy a zsidók autón utazzanak, korlátozták a villamoson és buszokon való közlekedésüket is. A bankszámláikat, betétjeiket zárolták, valamint elkobozták az autóikat, kerékpárjaikat, telefonkészülékeiket is. A rendelkezések alól csupán egy szűk réteg kapott mentességet.¹⁷

1944. április 16-án kezdődött meg a gettósítás. Ennek során összegyűjtötték egy-egy település zsidóságát, egy helyre vitték őket, majd rövid időn belül egy nagyobb városba folytatták az utat, ahol általában egykori gyárak, telepek területén létrejövő gettóban szállásolták el őket. Ezt követően indult meg a deportálás. Magyarországon ez 1944. május 14-én kezdődött, és július 9-ig tartott. Ez idő alatt körülbelül 445–450 ezer embert szállítottak el az országból. A deportált zsidók szelekción estek át, melynek során arról döntöttek, hogy azonnal elgázosítják-e őket, vagy először kemény fizikai munka végzésére kényszerítik az áldozatokat. A vidéki zsidóság begyűjtésével és elhurcolásával párhuzamosan a budapestiek koncentrációja is megkezdődött,

¹² Gyurgyák 2001: 153–155.

¹³ Gyurgyák 2001: 159–162.

¹⁴ Braham, L. Randolph 1997a: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. Első kötet*. Belvárosi Könyvkiadó, Bp., 287.

¹⁵ Friedländer, Saul 2013: *A náci Németország és a zsidók (1933–1945)*. Múlt és Jövő Kiadó, Bp., 271–272.

¹⁶ Braham, L. Randolph 1997b: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. Második kötet*. Belvárosi Könyvkiadó, Bp., 841.

¹⁷ Komoróczy 1995: 511–512.

azonban mivel Horthy Miklós júliusban leállította a deportálásokat, a fővárosiak elszállítása már nem következett be.¹⁸ A budapesti zsidóság sorsáról bővebben a negyedik fejezetben fog szó esni.

A naplók

A napló fogalma

A napló egy olyan írásmű, melyet a szerzője naponta bejegyzésekkel lát el, s ezeknél feltünteti a dátumot. Tematikailag rendkívül sokszínű lehet, hiszen ebben a műfajban nincsen semmiféle kötöttség, az írás az alapján születik meg, amit a feljegyzője átélt, amit szeretne elérni, megvalósítani, ami a gondolataiban van, amilyen érzések hatalmukba kerítették éppen.¹⁹

A napló és az önéletírás

Gyakori hiba lehet a napló összekeverése az önéletírással. Bár mindkét típusú írás a szerző életének eseményeire épül, mégis jelentős különbség van a két műfaj között. Az egyik legfontosabb, hogy míg az önéletírás egyértelműen a nyilvánossághoz szól, azzal a céllal készül, hogy mások azt elolvassák, addig a napló magánhasználatú, nem céloz meg olvasóközönséget, legtöbb esetben titkos, és kizárólag maga az írója ismeri a tartalmát. Természetesen ennek kapcsán azonnal felmerülhet a kérdés, mi a helyzet a kiadásban megjelent naplókkal. Ezek között akad olyan, melyet utólag a szerzője bocsát kiadásra, de olyan is létezik, amely már jóval a tulajdonosa halálát követően jelent meg. Az ilyen típusú naplók kapcsán merülnek fel viták, melyek arról szólnak, vajon mennyire sérti a naplóíró emberi méltóságát, hogy halála után nyilvánosságra kerültek az általa titkosan írt oldalak.²⁰ Véleményem szerint vannak olyan naplók, melyek témájuknak köszönhetően kiemelt fontossággal bírnak. Ezek azok az írások, melyek valamilyen jelentős történelmi esemény alatt keletkeztek. Ide sorolom az általam vizsgált holokauszt-naplókat is, ugyanis ezek tökéletesen alkalmasak arra, hogy jobban belelássunk

abba, egy-egy hús-vér ember hogyan élte meg az eseményeket.

A másik jelentős különbség a napló és az önéletírás között az időbeli távolság. Az önéletírás szerzője mindig visszatekintő perspektívából alkotja a történetet, emellett ismeri a végkifejletet, tudja, hogy hová, mire fogja kifuttatni az írást. Ezzel szemben a napló esetében szinte egyidejű a történés, valamint annak lejegyzése.²¹ Ahogyan Philippe Lejeune megfogalmazta, a naplóíró sohasem ura a szövege folytatásának. Mivel egy igazi naplóban egy-egy eseményt szinte rögtön a bekövetkezése után rögzítenek, így az önéletírással ellentétben nem tudhatja a szerző, hogy mi lesz a folytatás, mit fog másnap feljegyezni az újabb oldalakra. Nem tudja tehát azt, hogy mi lesz a története, azaz a naplója vége.²²

Igaz ez az általam vizsgált naplókra is, hiszen olvasásuk közben érezhetjük, hogy a kislányok folyamatosan, a történetekkel egyidejűen vetik papírra a gondolataikat, így maguk a naplóírók, ezáltal pedig az olvasók sem tudhatják, hogy vajon mi lesz a következő bejegyzés tartalma.

A napló funkciói

A naplóknak négy funkcióját lehet elkülöníteni, azonban azt fontos hangsúlyozni, hogy egy valódi napló egyszerre nem csak egy, hanem több funkciót is betölt. Az első a kifejezés, amely még két alcsoportra osztható: megkönnyebbülés és kommunikáció. Ahogyan a nevében is benne van, a megkönnyebbülés lényege, hogy a napló írója megszabadul az őt nyomasztó terhektől vagy legalábbis csökkenti azok súlyát azáltal, hogy papírra veti gondolatait, érzéseit. A kommunikációnak szintén hasonló a szerepe, azáltal ugyanis, hogy kiöntjük a szívünket – adott esetben tollal a kezünkben, egy papírlapra –, átmenetileg fellélegezhetünk, megkönnyebbülhetünk.²³ A naplóknak ez a funkciója azért is fontos, mert az embernek szüksége van arra, hogy a gondjait megoszthassa valakivel, kibeszélhesse magából, ám vannak olyan élethelyzetek, amikor erre nincs lehetőség, az illető egyedül van. Ebben az

¹⁸ Gyurgyák 2001: 179–182.

¹⁹ Z. Varga 2020: Naplóirodalom és önéletírás-kutatás. In: Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.) 2020: *Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia 4. A Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Tudományos Diákköri Tanácsának Kiadványa*, Pécs, 329–331.

²⁰ Z. Varga 2020: 331.

²¹ Z. Varga 2020: 331–332.

²² Lejeune 2008: A napló mint „antifiktív”. In: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.) 2008: *Írott és olvasott identitás: az önéletrajzi műfajok kontextusai*. L'Harmattan, Pécs, 14–19.

²³ Lejeune 2003: Hogyan végződik a naplók?. In: Philippe Lejeune 2003: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan, Bp., ford.: Gábor Livia, 216.

esetben támaszt adhat a lelkének a naplója, amelyben kiírhatja magából mindazt, amit szívesen elmondana valakinek.

A naplók második funkciója az elmélkedés. Ennek lényege, hogy amíg papírra vetjük a velünk történeteket, addig elmélyültebben gondolkodunk róluk, elemezzük az eseményeket, ezáltal megvizsgáljuk, hogy a későbbiekben milyen cselekvési lehetőségeink adódhatnak majd. Ez a funkció igen gyakori azoknál a naplóknaál, melyeket valamilyen krízis következtében kezdtek el írni. Ilyen esetben sokszor az vezérli a szerzőt, hogy az írás által kiutat találjon a nehéz helyzetből.²⁴ Ez a funkció erőteljesen kirajzolódik az általam vizsgált írásokban is, ahogyan azt majd a későbbiek során részletezem is.

A harmadik funkció az emlékezet, azaz, hogy a megtörtént eseményeket, a bennünk lévő érzéseket, gondolatokat rögzítsük a papíron, ezáltal megmentjük őket a feledésbe merülés veszélyétől.²⁵ Ez szintén megjelenik a vizsgált írásokban, kifejezetten Ecséri Lilla esetében, aki meg is fogalmazza ezt.

Végezetül a naplók negyedik funkciója az, hogy a szerző örömet talál az írásban, felismeri az írásban rejlő szépségeket, boldogsággal tölti el, hogy alkothat valami kézzel foghatót.²⁶ Úgy vélem, ez a funkció szoros összefüggésben áll az elsővel, hiszen az írásban azáltal is megtalálhatjuk az örömlünket, hogy megkönnyebbülést ad nekünk egy-egy élethelyzetben. Ilyen esetben maga a megkönnyebbülés okozhat szépséget, melyet az írás által ismerhet meg a napló szerzője.

A naplók forrásértéke

A naplók kapcsán felmerül a kérdés, vajon mennyire tekinthetők ezek hiteles forrásnak. Hozzásegíthetnek-e egy történelmet a kutatásához, ha igen, akkor milyen mértékben támaszkodhat ezekre a dokumentumokra a kutató. Gyáni Gábor tanulmányai rávilágítanak arra, hogy a naplókra, akárcsak az oral historyra, szubjektív forrásként kell tekintenünk.²⁷ Ezek alapján a napló fő értéke abban rejlik, hogy a szubjektív történelmet dokumentálja az utókor számára. Nem arra alkalmasak ezek a forrástípusok, hogy egy-egy korszak politikai eseménytörténetét, esetleg a gazdasági és társadalmi folyamatokat tárja

fel előttünk, sokkal inkább a múlt személyes átélése jelenik meg bennük.²⁸

Véleményem szerint éppen ez az, ami miatt a naplók igen jelentősek lehetnek akár a történészek, akár a pedagógusok számára. Természetesen egy adott korszak politikai, gazdasági, társadalmi eseményei nem ismerhetők meg részletesen egy napló alapján, ha azonban a szakirodalomnak köszönhetően már rendelkezünk információkkal az adott korszakhoz kapcsolódóan, akkor a naplók által válhatnak ezek szubjektívvé, emberközelivé. Különösen igaz lehet ez a holokauszt témakörére, hiszen a tankönyvekből, különböző szakirodalmi művekből megtudhatjuk a politikai eseménytörténetet, megismerkedhetünk a kiadott törvényekkel, rendeletekkel, olvashatunk a gettósításról, a deportálásokról, ám amíg ezeket csak adatként halljuk, nem hagy bennünk olyan mély nyomot. Természetesen az adatokat látva, hallva is elborzadhatunk, hiszen ezek önmagukban is rettenetesek, ám amikor egy olyan ember tollából fakadó írást olvasunk, akivel valóban megtörténtek az események, az teljesen más kontextust teremt. Sokszor talán úgy érezhetjük a naplók tanulmányozása közben, mintha egy regényt olvasnánk, szembesülnünk kell azonban a kegyetlen valósággal: ez nem fikció, hanem megtörtént esemény, amelyet az elszenvedője írt le közvetlenül a bekövetkezte után.

Mindezeket összegezve tehát a napló azt jeleníti meg, hogy a szerzője mit élt át az adott korszak eseményeiből, illetve hogyan tapasztalta meg ezeket a történéseket. Arra világít rá, hogy mit jelentett az egykori világ a napló szerzője számára. Ha pedig több naplót vetünk össze, melyek ugyanabban a történelmi korszakban keletkeztek, akkor azt is megérthetjük, hogy milyen sokféle értelmezés keletkezett az adott eseményekről.²⁹

A budapesti zsidóság

Ebben a fejezetben áttekintem a budapesti zsidóság helyzetét, hiszen az általam vizsgált mindkét naplót fővárosi kislány írta. Főként a huszadik századra fókuszálva teszem ezt meg, mert a naplóírók szempontjából ez az időszak releváns. Kitérek a város zsidóságának lélekszámára, valamint a gazdasági

²⁴ Lejeune 2003: 217.

²⁵ Lejeune 2003: 217.

²⁶ Lejeune 2003: 217.

²⁷ Gyáni 2000b: Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Bp., 137.

²⁸ Gyáni 2000a: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Bp., 149.

²⁹ Gyáni 2000a: 152.

helyzetükre. Áttekintem, hogy főként milyen területeken dolgoztak, illetve, hogy a vizsgált naplók íróinak családja mennyire illett bele az átlagosnak mondható kategóriába. Ezt követően rátérek a vészkorszakra, és röviden ismertetem, hogy a budapesti zsidóság hogyan élte meg a holokausztot.

Lakosságszám

A mai Magyarország területére vonatkozóan nincsenek biztos adatok arról, hogy mikor jelent meg a zsidóság. Az első hiteles nyomok a 2. századból származnak, s bizonyos, hogy az egykori Pannónia területén éltek zsidók. Ők részben a római légiót szolgáló katonák voltak, részben pedig iparosok, kereskedők, hivatalnokok. Jelenlétük ezen a területen a 4. századig kimutatható, ám az ezt követő időszakból csak szórványos nyomok lelhetők fel. Tudjuk, hogy Magyarországon a 11. században már újra

jelen voltak a zsidók, s főként kereskedelemmel foglalkoztak. Mindazonáltal egészen a 16–17. századig nincsenek pontos adatok a területen élő izraeliták számáról. Feltehetőleg az 1526 előtti évtizedekben körülbelül 2500–4000 zsidó élt Magyarországon, s ők főként városlakók voltak. Budán, Pesten, Sopronban, Pozsonyban és Nagyszombaton megfigyelhető volt az elszigetelődésük, az általuk lakott városokban zsidó utcák alakultak ki. A török hódítás idején sokan menekültek török fennhatóság alá, mert ők toleránsabbak voltak az izraelitákkal, mint más népek. Magyarországon a hódoltság idején a legnagyobb zsidók által lakott központ Buda volt. Mivel azonban az országok többsége nem volt elfogadó a zsidósággal szemben, így a törökök kiűzésével egyidőben az izraeliták is elhagyták Magyarországot területét.³⁰

1. táblázat: A budapesti zsidóság lélekszámának alakulása. Forrás: Komoróczy 1995: 365.

1825: 8 000 fő (8%)
1840: 10 000 fő (9%)
1850: 17 000 fő (11%)
1869: 45 000 fő (16%)

1880: 71 000 fő (19%)
1890: 102 000 fő (21%)
1900: 166 000 fő (23%)

1910: 204 000 fő (23%)
1920: 216 000 fő (23%)
1930: 204 000 fő (20%)
1941: 184 000 fő (15%)
+ 62 000 fő (5%) – nem izraelita vallású, de az 1938–1941. évi zsidótörvények értelmében annak minősülő személy
1945: 86 000 fő (7%)
1949: 101 000 fő (6%)

A mai magyar zsidóság története a 17. század végén, 18. század elején vette kezdetét, hiszen ebben az időszakban települtek be újra zsidók az országba, s az ő leszármazottjaik a mai magyarországi izraeliták. Bár korábban jellemzően városokban telepedtek meg, a 18. századra ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg. Az 1787-es adatok alapján kimutatható, hogy a zsidóság csupán 2,9%-a élt városban, s még 1840-ben is mindössze 7,5%-uk, ennek pedig a fele a fővárosban.³¹

A budapesti zsidóság számát az 1800-as években hivatalosan is rögzítették zsidóösszeírások, népszámlálási adatok, valamint adófizetési összeírások formájában. Mindezekből tudható, hogy 1825-ben a fővárosi lakosság 8%-a vallotta magát zsidónak, ami 8000 főt jelentett. Lélekszámuk ezt követően folyamatosan nőtt a városban, melyet az alábbi táblázat szemléltet.³²

A táblázat alapján megállapítható, hogy 1825 és 1910 között folyamatosan nőtt a fővárosi zsidóság száma. 1910 és 1920 között bár a lélekszámuk nőtt, megmaradt a 23%-os arány az összlakossághoz képest. Az ezt követő években azonban csökkenni kezdett a zsidóság száma és aránya is, mely tendencia a holokauszt következtében drasztikus méreteket öltött.

Az izraelita vallásúak száma azért is csökkent az első világháborút követően a fővárosban, mert sokan kikeresztelkedtek. Úgy vélték, hogy az egyetlen lehetősége az asszimilációnak, ha valamely keresztény felekezethez csatlakoznak. Az 1930-as évektől azonban a vallás elhagyásának legfőbb oka a félelem volt, hiszen ekkor már érződött a zsidók negatív irányú megkülönböztetése, és sokan azt hitték, ha

³⁰ Haraszi György 2004: *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig*. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Bp., 2–17. <https://www.orzse.hu/phd/haraszi-doktori.pdf> – utolsó letöltés: 2023. 04. 05.

³¹ Haraszi 2004: 49–52.

³² Komoróczy 1995: 360–361.

más vallást vesznek fel, akkor megmenekülnek ettől.³³ A zsidóság faji alapú meghatározására feltehetőleg ekkor még nem számítottak.

Gazdasági helyzet

Magyarországon a zsidóság foglalkozási arányának megoszlása szöges ellentétben állt az országra jellemző adatokkal. Hazánkban mindig is meghatározó volt a mezőgazdaság, így a 20. század első felében is jellemzően az összlakosság 52%-a ebből élt. A zsidókat tekintve azonban mindössze 3%-uk foglalkozott mezőgazdasággal, nagyobb részük, nagyjából 76% viszont a kereskedelem területén helyezkedett el. Ez a terület a magyar összlakosság csupán 32%-ának jelentett megélhetési forrást. Nem véletlen azonban, hogy a zsidóság a kereskedelem és a szabadfoglalkozások irányába fordult. Voltak ugyanis olyan ágazatok, melyekben szinte esélyük sem volt elhelyezkedni. Ilyen volt többek között a katonaság vagy az államhivatalnoki posztok. Arányaiban Magyarországon a zsidóság jelentős részben volt jelen az orvosok, ügyvédek, mérnökök, tudósok között, valamint a művészet területei közül az írók, festők, zenészek és színészek körében. Általánosan elterjedt az a felfogás, hogy a zsidó családok gazdagok, jó módban élnek. Ez azonban korántsem volt igaz olyan mértékben, mint ahogyan azt hangoztatták az antiszemiták. Az első világháborút követően a zsidóság gazdasági helyzete is romlott. 1920 és 1930 között például az országban önálló vállalkozást működtető zsidók száma 40 275-ről 38 295-re csökkent. Fontos azt is kiemelni, hogy ebben az időszakban az iparban dolgozó zsidók 95%-a kisiparos volt, az üzleti élet területén pedig többségben voltak a családi vállalkozások. Mindebből az következett, hogy ezek a személyek nem éltek fényűző életet, sokan még a fővárosban is igen szerény körülmények között laktak.³⁴

Az ipar és a kereskedelem területére vonatkozóan az 1930-as adatokat tekintve a következő megállapítások tehetők. A Budapesten élő és iparral foglalkozó zsidóság 24,9%-a volt önálló, 24,6%-a tisztviselő és 50,5%-a fizikai dolgozó. Míg az ugyanitt élő, de kereskedelemmel foglalkozó zsidók

nagyjából 35,7%-a volt önálló, 39%-a tisztviselő s 25,4%-a fizikai dolgozó. Az önállók kategóriájába azonban nagyon különböző társadalmi helyzetű emberek tartoztak.³⁵

Az általam vizsgált naplók íróinak családjai közül az egyik bankárcsalád, a másik pedig kereskedelemmel foglalkozott. A későbbiekben részletesen lesz szó Ecséri Lilla édesapjáról, aki az Angol-Magyar Bank cégvezetője, valamint a Magyar Általános Hitelbank igazgatója volt.³⁶ Weinmann Éva édesapja kereskedelemben dolgozott, a vészkorszak előtt egy vendéglő üzletvezetője is volt.³⁷

A vészkorszak

Magyarországot 1944. március 19-én szállták meg a német csapatok. Ez a dátum a zsidóság szempontjából fordulópont volt, hiszen innentől változott meg radikálisan a helyzetük. Mindez pontosan megtervezett forgatókönyv alapján zajlott. Először az elkülönítő rendeletek jelentek meg, majd megfosztották a zsidókat a vagyonuktól. Ezután következett a gettósítás, a deportálás, végül a megsemmisítés. A koncentrációs táborokba való elhurcolást a vidéki zsidósággal kezdték 1944 májusában. Nekik szinte esélyük sem volt a túlélésre, hiszen többségüket a szelekció után azonnal elgázostották.³⁸

Magyarországon szerencsésnek mondhatták magukat azok a zsidók, akik a fővárosban éltek, hiszen az ittenieknek teljesen másképpen alakult a sorsuk, mint akár a vidéki zsidóságnak, akár azoknak, akik más, németek által megszállt országban éltek.³⁹

A csillagos házak

Magyarország német megszállását követően a fővárosi zsidóság, a vidékiekkel ellentétben, nem került gettóba, Budapesten ugyanis nem hoztak létre ilyen gyűjtőközpontot. Mégsem mondható azonban, hogy semmiféle koncentráció nem történt, hiszen bár gettót 1944 tavaszán még nem létesítettek, létrehozták az úgynevezett csillagos házakat. Több szempont is szerepet játszott abban, hogy mely házakat nevezték ki erre a célra, az egyik legfőbb

³³ Komoróczy 1995: 363.

³⁴ Braham 1997a: 76–77.

³⁵ Ránki György 1987–1988: *A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között*. Történelmi szemle, 30. évf. 3. sz., 262–263.
https://epa.oszk.hu/00600/00617/00094/pdf/EPA00617_tortenelmi_szemle_1987-1988_3_256-266.pdf – utolsó letöltés: 2023. 04. 04.

³⁶ Kunt Gergely 2017: *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*. Korall, Bp., 59.

³⁷ Kunt 2017: 61.

³⁸ Gyurgyák 2001: 173–181.

³⁹ Komoróczy 1995: 508.

azonban az volt, hogy a lakók összetételét tekintve mennyi zsidó élt egy adott házban. Ha az ott lakók minimum 50%-a zsidó volt, akkor a házat csillagos háznak nevezték ki. Az ilyen épületekben ezt követően csak zsidók lakhattak, a keresztény lakóknak ki kellett költözniük. Annak érdekében, hogy a házakat meg tudják különböztetni a többi lakóháztól, az épületek kapujára egy 30 cm átmérőjű kanárisárga Dávid-csillagot kellett kitenni – innen ered a csillagos ház elnevezés is. A költözésre felhívó rendelet, melyet június 16-án adtak ki, azt is szabályozta, hogy egy-egy zsidó család mekkora lakást kaphatott. Ez általában egy szobát jelentett, kivéve abban az esetben, ha a szoba kisebb, mint 25 négyzetméter, a család több, mint négytagú vagy az általuk megkapott helyiséget üzletnek, irodának is használták. Ezekben az esetekben még egy szobára voltak jogosultak, azonban ez volt a maximum. Korábban bármilyen körülmények között is éltek, két szobánál többre semmilyen módon nem tehetek szert 1944 júniusától.⁴⁰

Az általam vizsgált naplókban megfigyelhető lesz ez a folyamat, különösen Ecséri Lilla esetében, hiszen ő részletesen beszámolt arról, hogy milyen volt az élet a csillagos házban. Ebből jól látható, hogy egy gyermek nem feltétlenül élte meg ezt túl tragikusan, ugyanakkor természetesen megvolt a hátránya annak, hogy ilyen nehéz időkben ennyi embernek kellett egy fedél alatt összezsúfolódnia.

A Szálasi-féle hatalomátvétel következményei

Az, hogy a magyarországi vidéki zsidóság gettóba gyűjtésével, majd deportálásával párhuzamosan nem indult meg a fővárosiak elszállítása is, nem jelentette azt, hogy ezt nem is akarták megtenni a későbbiekben. A csillagos házak létesítése csupán az első fejezete volt a budapesti zsidók koncentrálásának. 1944 júliusára a vidékiek deportálása befejeződött, s ekkor következtek volna a fővárosban élők. Minderre végül azért nem került sor, mert a június végén tetőző nemzetközi nyomást is mérlegelve, hosszas tárgyalásokat követően Magyarország kormányzója, Horthy Miklós végül úgy határozott, hogy a deportálásokat fel kell függeszteni.⁴¹ Ekkor úgy tűnt, hogy a még életben maradt hazai zsidók megmenekültek, azonban ez korántsem jelentett biztos túlélést.

Szálasiék hatalomátvételét követően a borzalmak tovább folytatódtak, sőt a fővárosiak szempontjából talán még fokozódtak is. Eddigre a magyar zsidóság létszáma a világháború előttihez képest egyharmadára csökkent, és nagyjából 150 ezer zsidó tartózkodott Budapesten. A nyilasok minden indok nélkül betörték a csillagos házakba, ahonnan lakókat hurcoltak el, valamint számtalan kegyetlen gyilkosságot is elkövettek. A puccsot követően, október 16-án lezárták a fővárosi csillagos házakat, ami azt jelentette, hogy semmilyen indokkal nem hagyhatták el a lakók a területet. Élelmet sem lehettek bevenni, a halottakat nem temethették el, ha pedig valaki megbetegedett, csak abban az esetben kaphatott kezelést, ha szerencséjére a házban lakott egy orvos is.⁴²

Mivel Horthy döntésének köszönhetően nem sikerült elvégezni a németeknek Magyarország teljes zsidótlantítását, Szálasisal újrakezdték ezügyben a tárgyalást. Az ország új vezetője már nem ellenezte, hogy befejezzék a nácik, amit elkezdtek, s végül beleegyezett abba, hogy zsidókat vigyenek gyalogmenetben Németországba. Mindezzel párhuzamosan megkezdődött a mozgósítás miszerint munkaszolgálatra kell bevonulniuk a tizenhat és negyven év közötti zsidó nőknek.⁴³ A munkaszolgálatra itt részletesen nem térek ki, hiszen a vizsgált naplókban minderről bősséggel esik szó, így a lányok történetén keresztül fogom ennek jellegét ismertetni.

Ez a folyamat azonban nem volt hosszú életű, november közepén ugyanis Szálasi Ferenc megpróbálta leállítani a további deportálásokat, valamint megtiltotta, hogy a nőket gyalogmenetben Németországba vigyék. A legutolsó csoportot, akik sorsa még a deportálás volt, 1944. december 22-én indították útra Pestről.⁴⁴

A budapesti gettó

Bár korábban a fővárosban nem létesítettek gettót, csupán a csillagos házakba koncentrálták a zsidóságot, 1944 novemberében ez megváltozott. Ekkor ugyanis egy új döntés értelmében elrendelték, hogy Budapesten is állítsanak fel gettót. Ezt a hetedik kerületben alakították ki, ahol egyébként is voltak csillagos házak, ám akadtak itt olyan épületek is, melyekben keresztények éltek. Az ő mihamarabbi kiköltöztetésükről is gondoskodni kellett, hiszen a keresztény emberek nem maradhattak a zsidó gettó

⁴⁰ Braham 1997b: 812–813.

⁴¹ Braham 1997b: 821–837.

⁴² Braham 1997b: 909–910.

⁴³ Braham 1997b: 919.

⁴⁴ Komoróczy 1995: 519–520.

területén. A tervek szerint nagyjából 63 ezer embert akartak a gettóba költöztetni, így átlagosan egy szobában 14 főnek kellett volna együtt élnie.⁴⁵ Fontos kiemelni, hogy ezen a területen azokat az embereket helyezték el, akik nem rendelkeztek külföldi menlevéllel. Akiknek azonban birtokukban volt ilyen dokumentum, ők a szintén a fővárosban létrehozott nemzetközi gettóba kerültek.⁴⁶

A két gettó 1945 januárjáig állt fenn. Január 16-án értek az orosz katonák a nemzetközi gettóhoz, két nappal később pedig az úgynevezett „nagy gettóhoz”. Mindkettőt felszabadították, így aki túlélte a megelőző két hónapot, az végre valóban szabad lehetett.⁴⁷ A budapesti gettó felszabadításának köszönhetően körülbelül 70 ezer ember menekült meg, míg a nemzetközi gettóban 25 ezren.⁴⁸

Ecséri Lilla naplója

Családi háttér

Ecséri Lilla Budapesten született 1928-ban.⁴⁹ A család eredeti neve Kánitz, Lilla apai dédapja Kánitz Lipót volt. Ő 1818-ban született Óbudán, de fiatalon Egerbe költözött és nagykereskedést hozott létre. Ezt később fia, Kánitz Dezső vitte tovább, aki Lilla nagyapja volt. Ő alapította 1894-ben az Agrár Takarékpénztár Részvénytársaságot, amelynek elnökgazdája lett. Mivel ezzel jelentősen hozzájárult a térség gazdasági fejlődéséhez, elismerésképpen 1910-ben magyar nemességet kapott nagyecseri előnévvel. Innen ered a későbbi családnév, ugyanis Kánitz Dezső fia, László – aki 1884-ben született – 1918-ban magyarosította nevét, így Nagyecseri Ecséry Lászlóvá vált. László gyermeke volt Lilla.⁵⁰ A kislány nem rajongott édesapjáért. Naplója elején bevezetést írt, melyben részletesen bemutatja a családját, ám csak az anyai ágat. Az apai vonalról mindössze egyetlen mondatban emlékezett meg, név szerint pedig senkit sem említ. Később meg is fogalmazta, hogy bár az édesapja nagyon szereti őt, ő azonban sosem fogja szeretni az édesapját. Nem részletezte, hogy mi ennek az oka, csupán annyit említett, hogy tudja, az apja az első világháborúban szerzett idegesség miatt olyan, amilyen.⁵¹ Ebből nem derül ki egyértelműen az olvasó számára, hogy a lány mire gondolt, de feltételezhetjük, hogy az apa

ingerült természete, türelmetlensége okozhatta a kettejük között lévő feszültséget.

Lilla édesapja, László az első világháború elején bevonult tartalékos hadnagynak, majd később lovas és felderítő tisztként is szolgált. Mindemellett felmenőjéhez hasonlóan a pénzügy területén helyezkedett el, az Angol-Magyar Bank cégvezetője, valamint a Magyar Általános Hitelbank igazgatója lett. 1918-ban vette feleségül Györgyey Klárát, akivel családot alapított, két gyermekük született: Miklós és Lilla. Klára felmenői is igen rangosak voltak. Anyai ágon az ükapa kapott nemességet 1863-ban. A család kereskedelemmel foglalkozott, elsősorban dohányt, szeszt és terményt értékesítettek a dualizmus korában. Budapesten több bérházuk volt, így igen tehetősnek számítottak. Klára egyik anyai dédanyja Schossberger Amália, akinek a férje Tafler Adolf. A férfi magyarosította nevét, ezért a tápiógyörgyei birtokai után Györgyey Adolf lett. A házaspár egyik fia Illés, aki Deutsch Idával kötött házassága után Györgyey Klára édesapja lett.⁵²

Lilla rajongásig imádta az édesanyját. Ez már abból is feltűnik, ahogyan a naplója elején meglehetősen részletesen mutatta be a család anyai ágát, név szerint sorolja fel a testvéreket, azok gyermekeit. Ezt követően pedig külön részt szentelt az anyjának: „...és most szeretnék valakiről írni. Valakiről, aki nem én vagyok. Tehát végre nem magamról, hanem valakiről, akit a legjobban szeretek a világban, az ÉDESANYÁMRÓL.”⁵³ Valóságos szentként beszél az anyjáról, aki mindent megtesz a családjáért, főként a gyermekeiért. Ugyanakkor aggódik is érte, mert a nő súlyos beteg. Később a naplóból megtudjuk, hogy az édesanya cukorbeteg volt.⁵⁴ Lillát feltehetőleg nagyon nyomasztotta ez a helyzet, hiszen többször is írt aggodalmairól, ilyenkor pedig mindig kitért arra is, hogy mennyire szereti az anyukáját.

Vallás

„Vallásom (ami máma a legfontosabb): jelenleg római katolikus vagyok (nem régen), de nem szégyenemre, csak sajnós kellemetlenségemre zsidó származású.”⁵⁵ Írta Lilla naplója bevezetésében, rögtön az első mondatok között. Érdekes, hogy a római katolikust a jelenlegi vallásaként nevezi meg a

⁴⁵ Braham 1997b: 932.

⁴⁶ Gyurgyák 2001: 187.

⁴⁷ Komoróczy 1995: 577.

⁴⁸ Braham 1997b: 1247.

⁴⁹ Kunt 2017: 427.

⁵⁰ Kunt 2017: 59–60.

⁵¹ Ecséri Lilla 1995: *Napló 1944. Egy tizenhat éves kislány naplójának eredeti szövege*. T-Twins Kiadó, Bp., 7–10.

⁵² Kunt 2017: 59–61.

⁵³ Ecséri 1995: 9.

⁵⁴ Ecséri 1995: 20.

⁵⁵ Ecséri 1995: 7.

lány, míg a zsidót a származásaként. Ebből következtethetünk arra, hogy a kereszténységre felekezétként tekintett, míg a zsidóságra, vélhetően a kor-szak faji törvényeinek következtében, fajként. Azt nem lehet tudni pontosan, hogy a család mikor keresztelkedett ki, azt viszont igen, hogy Lilla az 1941–1942-es tanévben az iskolai anyakönyvben már katolikusként szerepelt.⁵⁶ A naplóból megtudjuk, hogy nem csak Lilla és a szülei, de más rokonok is áttértek a római katolikus vallásra. Az is kiderül, hogy a család nem minden tagja tartotta ezt megoldásnak, a nagymama elől titkolják a kikeresz-telkedést, mert „*ha tudná, nagyon fájna a szíve, és ezért titkoljuk.*”⁵⁷

Lilla írásai alapján egyértelműen arra következtethetünk, hogy a lányt egyáltalán nem viselte meg a vallásváltás, feltehetőleg sem a zsidó vallásnak nem volt szoros követője, sem pedig később a római katolikusnak. Szinte hétköznapi szórakozásként említette, hogy templomba készül, mert áldozócü-törtök van, azonban azt kiemelte, hogy nem az ün-nep miatt teszi tiszteletét a szertartáson, hanem azért, mert szereti a szép zenét, ott pedig hallhat orgonát, és talán még énekeszó is lesz.⁵⁸ Ez is arra mutat, hogy nem maga a vallás vezette őt a templomba, sokkal inkább a kultúra, a művészet, amit ebben a helyzetben csak itt kaphatott meg a zene által.

Nagyon érdekes, hogy Lilla többször is említi a lélekvándorlást, ami a buddhizmushoz kapcsolódik. „*Mivel hiszek a lélekvándorlásban, nem ragaszkodom annyira az életemhez, mert tudom, milyen pa-rányi ez a lét és tudom, hogy még sokszor kell megszületnem, mert még nagyon is bűnös vagyok.*”⁵⁹ Máskor így fogalmaz: „*...és arra gondolok, ha nem fogok érvényesülni, úgy öngyilkos leszek. És mégsem lehetek az, mert a buddhizmus szerint az a leg-nagyobb bűnök egyike és tudom, úgyis megszületek majd újra, ahol azért a bűnért még többet fogok szenvedni.*”⁶⁰ Nem lehet tudni, hogy Lilla honnan táplálta a buddhizmushoz kapcsolódó hitét, az azon-ban feltételezhető, hogy nála ez egy pszichés véde-kezési stratégia volt. Mivel írásaiban a hangsúly a lélekvándorlás, valamint az újjászületés volt, így értelmezhetjük efféleképpen ezt a nézetet.⁶¹ Mi-vel hitt abban, hogy nem ez az egyetlen élete, amit jelenleg Ecséri Lillaként él, így talán könnyebb volt szembenéznie a rá váró esetleges szörnyűségekkel, a

bármikor bekövetkező halállal, hiszen annak fé-nyében történt mindez, hogy a halálát követően egy új élet vár majd rá.

A holokauszt megélése

Annak ellenére, hogy Ecséri Lilla családja elhagyta a zsidó vallást, a holokauszt a faji törvények értel-mében érintette őket. 1938. május 29-én hirdették ki *A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatá-lyosabb biztosításáról* című, 1938. évi XV. törvény-cikket, ismertebb nevén az első zsidótörvényt. Az itt meghatározottak szerint az számított zsidónak, aki a zsidó hitfelekezet tagja volt, illetve azok, akik 1919. augusztus 1. után keresztelkedtek ki.⁶² Mivel a fentebb említettek alapján tudható, hogy Lilla csa-ládja csupán az 1940-es évek elején tért át keresz-tény vallásra, így ennek a törvénynek az értelmében még zsidónak számítottak, hiszen a törvény hatály-balépésekor, 1938-ban, a család még a zsidó vallás követője volt.

Az Ecséri család szempontjából jóval jelentő-sebb az úgynevezett második zsidótörvény, *A zsi-dók közéleti és gazdasági térfoglalásának korláto-zásáról* szóló 1939. évi IV. törvénycikk. Ezt 1939. május 5-én hirdették ki, s ez az a törvény, amely már nem csupán vallási, hanem faji alapú megkülönböz-tetésben is részesíti a zsidókat.⁶³ Itt nem részlete-zem, hogy ennek értelmében kik számítottak zsidó-nak, hiszen ezt a második fejezetben már megtet-tem. A második zsidótörvény értelmében Lillák to-vábbra is zsidónak számítottak – ekkor vélhetően még mindig nem történt meg a kikeresztelkedésük sem –, ám van a törvénynek egy olyan pontja, ami mégis kivonja őket ez alól. Meghatároznak ugyanis egy szűk kört, akik bár a törvény értelmében zsidó-nak számítanak, mégis mentességet kapnak. Ezt szintén kifejtettem a második fejezetben, így itt nem teszem meg, mégis fontos azonban kiemelni, hiszen ez a pont jelentős az Ecséri család tekintetében. Tudjuk, hogy Lilla édesapja részt vett az első világ-háborúban, s már a második zsidótörvényben meg-jelenik olyan rész, ami a világháborúban jelen lévő katonák egy részét mentesíti a törvény hatálya alól. A későbbiekben is ennek lesz hatása a család éle-tére, ezért fognak majd kivételezettnek számítani,

⁵⁶ Kunt 2017: 57.

⁵⁷ Ecséri 1995: 8.

⁵⁸ Ecséri 1995: 15.

⁵⁹ Ecséri 1995: 52–53.

⁶⁰ Ecséri 1995: 69.

⁶¹ Kunt 2017: 58.

⁶² Gyurgyák 2001: 137–138.

⁶³ Gyurgyák 2001: 144–145.

ami Lilla leírása alapján a családjukat is igen meglepte. Akkor említi ezt, amikor a sárga csillag viseléséről ír.

1944. március 31-én jelent meg, majd április 5-én lépett hatályba az a rendelet, ami arra kötelezett minden zsidót, hogy a felső ruházatán, jól látható helyen, bal oldalon 10x10 cm átmérőjű, kanárisárga hatágú csillagot viseljen.⁶⁴ Mivel itt nem az számított, hogy aktuálisan éppen ki volt a zsidó vallás követője, hanem az, hogy a törvényi meghatározások alapján ki számít zsidónak, így az Ecséri család is sokáig azt hitte, hogy viselniük kell a megkülönböztető jelzést. „Mama kellett először felvenni a sárga csillagokat. Akinek a nagyszülői közül kettő zsidó, az zsidónak számít. Mai napig azt hittük, nekünk is kell hordani a 10 cm átmérőjű díszecskét, de mivel apám kivételezett (huszárőrnagy volt az első világháborúban), jelenleg nem kötelező.”⁶⁵ Ugyanis a rendelet hatálybalépésének napján, április 5-én adtak ki egy újabb rendeletet, amiben meghatározták, hogy kik azok a zsidók, akiknek mégsem kell viselniük a sárga csillagot.⁶⁶ Nyilván ez volt az oka annak, hogy korábban Lillák azt hitték, ők is a viselők sorába tartoznak, ám az új rendeletnek köszönhetően átmenetileg mentesültek alóla. Ez azonban nem sokáig tartott, néhány nappal később, április 24-én már arról írt a lány, hogy mégis hordaniuk kell a megkülönböztető jelet, a kivételeztségüket fölülvizsgálják, és addig is, amíg kiderül, érvényben marad-e, viselni kell a csillagot. Végül csupán csak egy nagyon szűk kör kapott mentesítést, azok a keresztény hitre tért emberek, akiknek a házastársuk nem zsidó volt.⁶⁷

Ettől kezdve felgyorsultak az események. Úgy tűnik, Lilla igyekezett mindenről beszámolni a naplójában. Már április 26-án arról írt, hogy két rokonukat is elvitték. Nem szólt részletesebben az eseményről, de azt egyértelművé teszi, hogy őt személy szerint nem viselte meg túlzottan. „...sajnálom Rezső bácsit, de nem izgat különösebben. A Kálmánt meg a Gyulát szinte nem is bánom. Nem tudom, hogy miért, de így van. Sajnálatot erőltetni nem lehet.”⁶⁸ Meglehetősen furcsának tűnik ez a hozzáállás, hiszen olyan emberekről van szó, akik a mindennapjai részét képezték korábban. Meglepő ez a közöny, amivel a lány írt a történekekről, de mélyebben belegondolva, talán így próbálta magát védeni a féltelmeitől és attól, hogy eluralkodjon rajta a

pánik. Nehéz azt elhinni, hogy egyáltalán nem foglalkoztatták a családját is érintő események, talán nagyon is tartott attól, hogy valamelyik közelebbi hozzátartozóját is elviszik, esetleg ő maga kerül ilyen helyzetbe, és éppen ezért próbálta távol tartani magától a történeket, érzelmileg elhatárolódott tőlük, ezáltal védte magát.

A következő bejegyzés 1944. május 28-án keletkezett. Ebben Lilla arról írt, hogy el kellett hagyniuk a korábbi lakásukat, és egy harmadik emeleti, háromszobás lakásba költöztek.⁶⁹ Azonban nem telik el túl sok idő, és már a következőket olvashatjuk: „Négy napon belül megjön a gettó-rendelet, mely szerint minden zsidó család egy szobát kap. A Friedék háza zsidó ház lesz, mi oda fogunk menni.”⁷⁰ Valójában a lány családja nem gettóba került, hanem úgynevezett csillagos házba. 1944. június 16-án jelent meg a rendelet, miszerint a főváros különböző pontjain házakat neveznek ki, ahová a zsidóknak be kell költözniük legkésőbb június 24-ig.⁷¹ Ezeket az épületeket gettók helyett hozták létre, főként fontos középületek, pályaudvarok, katonai objektumok közelében jelölték ki őket. Ide kizárólag zsidókat költöztettek be, akik védelmi funkciót láttak el, mintegy túszként tekintettek rájuk, így próbálva elkerülni a bombatámadásokat. Abban reménykedtek, ha a szövetségesek tudják, hogy az épületekben zsidó emberek vannak, akkor a közelben nem fognak bombákat ledobni. Összesen 1840 ilyen lakóházat jelöltek ki Budapesten, a főváros teljes zsidóságának ezekbe az épületekbe kellett beköltözni. A német *Judenhaus*, azaz zsidóház mintájára jöttek létre, de elterjedt a csillagos ház megnevezés is ezekre az épületekre. Ennek oka, ahogyan azt korábban kifejtettem az volt, hogy minden kijelölt ház kapujára szabályos, fekete alapon elhelyezett, 30 cm átmérőjű csillagot kellett kitűzni.⁷²

Kissé meglepő lehet, hogy erről az eseményről is meglehetősen közönyösen írt Lilla. Azt gondolnánk, hogy megviselte az ide-oda költözés, hiszen el kellett hagynia a megszokott helyét, ráadásul már nem is első ízben, ennek ellenére közömbös hangvételben írta le a rájuk váró költözést. Csupán azért aggódott, hogy ha egy szobában kell az egész családnak élnie, akkor hogyan fogja elviselni az édesapját. „Most majd nekem az apámmal kell egy szo-

⁶⁴ Komoróczy 1995: 511.

⁶⁵ Ecséri 1995: 12.

⁶⁶ Komoróczy 1995: 511.

⁶⁷ Komoróczy 1995: 511.

⁶⁸ Ecséri 1995: 14.

⁶⁹ Ecséri 1995: 15.

⁷⁰ Ecséri 1995: 19–20.

⁷¹ Gyurgyák 2001: 181.

⁷² Komoróczy 1995: 522–525.

bában lenni. Előre is rosszul vagyok ettől a gondolattól. [...] No, de mindegy! Fő, hogy éljek.”⁷³ Ezekkel a gondolatokkal zárja a bejegyzését. Az utolsó mondata alapján ismét arra lehetünk figyelmesek, hogy bármennyire is háritotta a lány az események súlyát, valahol legbelül pontosan tisztában volt az-
zal, hogy az élete forog kockán.

A szemléletmód, miszerint Lilla próbált nem a szörnyűségekre koncentrálni, a későbbiekben sem szűnt meg. „Remekül vagyok. Úgy látszik, jól teszek nekem a gettó. Sokkal jobban élek itt, mint otthon éltem, mert van, akivel beszélgessek, összejöjjenek, nem úgy, mint otthon, ahol egész nap a szobában ültem és olvastam.”⁷⁴ A gettó szóhasználat itt nem szakszerű, hiszen továbbra is a csillagos házban laktak. Ami azonban ebből a bejegyzésből a lényeg, és ez egyértelműen látszik is, hogy a lány nem omlott össze, szeretett társaságban lenni, és későbbi leírásai alapján láthatjuk, hogy ki is használtak minden lehetőséget, hogy együtt legyenek és szórakoztassák egymást a korabeli gyermekekkel.

A következő kiemelendő bejegyzés október 15-én született, amelyben a dátum mellett szerepel a fegyverszünet szó aláhúzva. Érezhető, hogy ez egy lényeges esemény volt Lilla életében, hiszen már a keltezésnél kiemelte azt a szót, amiről a bejegyzése szól majd. Itt leírta, hogy hallották a rádióban Horthy Miklós beszédét, aki bejelentette, hogy Magyarország fegyverszünetet köt az USA-val. Emellett Lillának azt tapasztalták, hogy a korábban munkaszolgálaton lévő férfiak közül egyre többen tértek haza, ami bizakodásra adott okot nekik, hogy talán már valóban vége lesz a háborúnak, és nem kell tovább félelemben élniük.⁷⁵ Örömkö az azonban nem tarthatott sokáig, a háborúból való kilépés ugyanis nem sikerült, már október 15-én késő délutánra egyértelművé vált, hogy a politikai vezetést Szálasi Ferenc és előre összeállított kormánya fogja átvenni.⁷⁶

A következő bejegyzésben, október 16-án, már a Szálasi-kormányról írt Lilla, továbbra is nem várt közönnyel. A Szálasi által alakított kormány hatalomátvételének következtében újra pánikba estek az emberek, ám úgy tűnik – legalábbis ezt olvashatjuk –, hogy Lillát ez cseppet sem izgatta. „A tegnapi nagy öröm után rettentő pánik van az egész házban. Én abszolúte nyugodt vagyok és flegmával nézem az egészet. Meg vagyok győződve, hogy megússzuk a dolgot. De ha nem (amit nem tartok valószínűnek),

hát legfőljebb elvisznek és megölnék. De meg vagyok róla győződve, hogy ezt nem teszik.”⁷⁷ Nem tudni, hogy honnan volt ebben olyan biztos Lilla, de feltételezhető, hogy amint korábban, úgy itt is ezzel a módszerrel próbált védekezni a borzalmak ellen. Valószínűleg sokkal rosszabb lelki állapotba került volna, ha folyamatosan a halál körül forogtak volna a gondolatai, ha rendszeresen az foglalkoztatta volna, vajon túlél-e ezt a szörnyűséget. Szintén ebből a bejegyzéséből tudhatjuk meg azt is, hogy az Ecséri család újra mentességet kapott.

Mielőtt tovább haladnánk a lányt érintő eseményekben, fontos azt kiemelni, hogy 1944. október 19-én lezárja az addigi naplóját. Ebből a feljegyzésből megtudhatjuk, hogy az írásait egy Szalvay Gabi nevű keresztény barátjának adta. Úgy gondolta, hogy ő meg tudja őrizni a naplót, ha azonban magánál tartotta volna, akkor nem lett volna biztonságban. Utolsó írását azzal zárja, hogy mindenki feszült, ideges, pakolnak, és neki is mennie kell segíteni, ezért befejezi a naplót, ami talán élete utolsó naplója.⁷⁸

Az új naplót Lilla 1944. december 14-én kezdte el írni. A korábbihoz hasonlóan itt is találunk egy rövid bevezetőt, amelyben kifejtette, hogy új naplót kellett kezdenie, de szeretne mindent leírni, ami az elmúlt hetekben történt vele, „hogy emlékem maradjon ezekről a szörnyű időről, melyeket az unokák talán el sem hisznek majd”.⁷⁹ Ezeket az eseményeket tehát nem közvetlenül a bekövetkeztük után vetette papírra a lány, hanem december közepén írta le az elmúlt két hónap történéseit. Szálasiék hatalomátvételétől kezdi az írást. Ebből látszik, hogy ez olyan pont volt, ami meghatározó volt a magyarországi események szempontjából, főként a zsidóság tekintetében. Bár a fegyverszünet hírére azt hitték, hogy megmenekültek, a hatalomátvételt követően folytatódott a zsidók kiirtását célzó küzdelem az országban. 1944 októberében Lillának is be kellett vonulnia kényszermunkára. Ekkor jelent meg ugyanis egy rendelet, ami kiterjedt a 16 és 40 év közötti nőkre is. A Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központjánál (KISOK) kellett gyülekezniük, háromnapos étellel. Lilla nem volt egyedül, a házból több lány is vele volt, valamint a gyülekezés során találkozott az unokanővérével is.⁸⁰ Innen kezdtek el menetelni Ferihegyre, ami 12 km-es távot jelentett. Ezt az utat gyalog kellett megtenniük,

⁷³ Ecséri 1995: 20.

⁷⁴ Ecséri 1995: 25.

⁷⁵ Ecséri 1995: 27.

⁷⁶ Braham 1997b: 909.

⁷⁷ Ecséri 1995: 29.

⁷⁸ Ecséri 1995: 31–32.

⁷⁹ Ecséri 1995: 35.

⁸⁰ Ecséri 1995: 36.

úgy, hogy a magukkal vitt élelmet, táskákat is cipelniük kellett. Ez megviselte Lillát, az írásából is kitűnik, hogy talán még sosem érezte ennyire reménytelennek a helyzetét.⁸¹ Feltehetőleg ennek az volt az oka, hogy az eddigiek során bármennyi megpróbáltatásban is volt része az Ecséri családnak, Lillának nem kellett kemény fizikai munkát végeznie, ezzel szemben most kilométereket volt kénytelen megtenni gyalog, nehéz csomagját cipelve, nem megfelelő öltözetben. A lány még a visszaemlékezése során is részletezte, hogy mennyire kényelmetlenné vált a cipője, ami nem ilyen táv megtételére volt tervezve. Amikor Ferihegyre értek, Lilláéknak szerencsájuk volt. Sikerült átszökniük egy másik századba, abba, amelyet gyengébbnek mondtak. Ennek köszönhetően ezen a helyszínen tölthettek három napot, mialatt valamelyest kipihenhették az elmúlt hosszú órák fáradalmait. Csak ezután indultak tovább, az újabb úti cél pedig Locsodpuszta volt.⁸²

Természetesen ezt az utat is gyalog kellett megtenniük, amely még az előzőnél is hosszabb volt, körülbelül 15–16 km.⁸³ Mivel már a korábbi gyaloglás is rendkívül megviselte Lillát, várható volt, hogy ez az út sem lesz rá kisebb hatással. A lány naplójában beszámolt róla, hogy az út során rosszul lett, nehezen kapott levegőt, és már majdnem feladta a menetelést. A barátnője sietett segítségére, aki cukorkát adott neki, így minden erejét összeszedve végül mégis folytatni tudta az utat. Amikor végre megérkeztek Locsodpusztára, a csapat már a végkimerülés határán állt. Ezen a helyen egy hetet töltöttek, de eközben dolgozniuk kellett. Sándort ástak, erdőt irtottak. Lilla leírása alapján egészen megszokták ezt a környezetet, ám hirtelen távozniuk kellett innen. Az egyik este, bármiféle előjel nélkül parancsot kaptak, hogy minden felszerelésükkel együtt sorakozzanak.⁸⁴

A következő állomás Nagytétény volt. Ez az út sem volt egyszerű, de amikor megérkeztek, három nap múlva azt a hírt kapták, hogy leszerelik őket. Ennek reményében mentek Budafokra, ahol azonban megtudták, hogy téves információt hallottak, mégsem lesz leszerelés, folytatódik a kényszermunka. Ezt követően Kiszestre indultak. Itt „*Három nap múlva kihirdették, hogy a katonai, belügyi, kormányzói mentesek és védettek álljanak külön. Az*

a hír járta, hogy hazaviszik őket.”⁸⁵ Mivel Lilla is ebbe a csoportba tartozott, így újra feléledt a remény, hogy végre hazatérhet. Ám még innen sem haza vezetett az út, hanem egy védett házba. A védett házak elsősorban azok számára jöttek létre, akik külföldi védőirattal rendelkeztek. Az ő számukra külön épületeket jelöltek ki, melyek a védőiratot kibocsátó ország védelmét élvezték.⁸⁶ Itt újabb napokat kellett eltölteniük, míg végül valóban megkapták a leszerelési papírokat, és hazaindulhattak.⁸⁷

Lilla végre visszatérhetett a családjához, de továbbra sem élhettek nyugodtan. Tartani kellett a nyilasok támadásaitól, amiben volt is részük. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a lány és hozzátartozói továbbra sincsenek biztonságban. Édesanyja próbálta Lillát biztonságos területre elhelyezni, de ez nem volt könnyű feladat. A svéd vöröskeresztnek köszönhetően a svábhegyi gyermekszanatóriumba küldték a lányt, azonban ide csak olyanokat vehettek fel, akik a faji törvények értelmében nem számítottak zsidónak. Lillát Pesch Piroska álnéven helyezték itt el, de mivel nem tudták igazolni, hogy a nagyszülei nem voltak zsidók, így származása kérdéses maradt. Végül az igazgató elküldte innen, így újra a családjához került.⁸⁸ Ebből a mozzanatból látható, hogy még olyan helyeken is tartott a vezetés a nyilas razziáktól, ahol gyermekek voltak. Semmi dokumentum nem igazolta, hogy a kislány zsidó származású lenne, azonban az ellenkezőjét sem tudták bizonyítani, ezért az igazgató nem merte vállalni a kockázatot, hogy valaki a lányra bukkanjon a gyermekszanatóriumban.

A családjával viszont továbbra sem maradhatott Lilla, ezért ismét olyan helyet kerestek neki, ahol nagyobb biztonságban lehet. 1944. december 15-én a kormány elmenekült a fővárosból, és az egész város a nyilaskeresztes csoportok áldozatává vált. Megtiltották a Vöröskereszt tevékenységét, és már az sem számított, ha valaki védett házban tartózkodott, mert a nyilasok ide is betörték, gyilkoltak. Ezekben a szörnyű hetekben különböző intézmények – főként keresztények – próbáltak segítséget nyújtani a menekülőknek, elsősorban azoknak a gyermekeknek, akiknek rejtékhelyre volt szükségük.⁸⁹ Így került Lilla a Gyógypedagógiai Intézetbe,

⁸¹ Kunt Gergely – Vajda Júlia 2015: „Nem is rossz, hogy musz lettem, mert rengeteg élményben volt, és lesz részem.” – A női „munkaszolgálat” élménye és emléke interjúkban és naplókban. In: Bögre Zsuzsanna – Keszei András (szerk.) 2015: *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan, Bp., 239–241.

⁸² Ecséri 1995: 37–39.

⁸³ Kunt – Vajda 2015: 242.

⁸⁴ Ecséri 1995: 39–43.

⁸⁵ Ecséri 1995: 46.

⁸⁶ Komoróczy 1995: 549.

⁸⁷ Ecséri 1995: 48–49.

⁸⁸ Ecséri 1995: 49–59.

⁸⁹ Komoróczy 1995: 571–572.

1944. december 23-án már innen írt bejegyzést a naplójába. Itt töltötte azt az időszakot is, amikor megkezdődött Budapest ostroma, a szovjetek elérték Magyarország fővárosát. „*Megindult a nagy támadás Budapest ellen. Rettenő boldognak kellene lennem, és mégis akárhogy hallgatom az állandó ágyúzást és dörgést, csak egyéni bánatomra tudok gondolni.*”⁹⁰ Ezeket a gondolatokat vetette papírra a kislány december 26-án. Már korábban is gyakran említette, hogy elkeseredett a sorsa miatt, s ez a későbbiekben is megfigyelhető az írásaiban. „*Csak nagyon fáj a szívem ezért az egész elrontott életért*”⁹¹ – írta 1944. december 31-én. Mindemellett gyakran foglalkoztatta a külseje is, ami véleménye szerint „túl zsidós” volt. Emellett dühös, amiért valaki megette a mákosbejglit, amit az édesanyjától kapott karácsonyra.⁹² Bár furcsának tűnhet, hogy ilyen, mások számára apróságnak tűnő kérdések foglalkoztatták Lillát, ha belegondolunk, ez korántsem olyan meglepő. Akármilyen nehéz idők is éltek, s bármilyen borzalmakon is kellett keresztülmennie, ő a maga tizenhat évével még csak egy gyermek. Önzőségnek tűnhetnek gondolatai, de ugyanakkor ez egy teljesen természetes védekezési reakció is, ami eltereli a figyelmét a körülötte zajló, mindenkit érintő borzalmakról. Ez a téma a későbbiekben még részletesebben is említésre kerül, mindaddig lássuk, hogy mi történt Lillával a háború utolsó napjaiban.

Ezt az időszakot már a Gyógypedagógiai Intézetben vészelte át a lány, a családjától távol. Az itt lévő életének részévé vált a folyamatos várakozás, hogy a szovjetek megérkezzenek. Tudták, hogy már elérték a fővárost, ám még mindig jelen voltak a németek is. Az intézetben lévő aggódtak a családjuk miatt, hiszen senki sem tudta, hogy idő közben mi zajlott a külvilágban. Lilla a korábbiakhoz hasonlóan ekkor is az édesanyját féltette a legjobban. „*Szörnyen aggódom Anyu miatt. Ki tudja, mi van velük és Valival? Az is aggaszt, hogy biztosan kifogyott az orvossága és nem tudja pótolni. Istenem! En biztos túlélem, de a beteg anyámmal mi lesz? Csak ő maradjon meg nekem és hálás leszek érte a sorsnak.*”⁹³ A lány félelmei nem voltak alaptalanok, hiszen ahogyan az már fentebb említésre került, az édesanyja súlyos cukorbeteg volt, s folyamatosan

gyógyszerekre volt szüksége, ebben az időben pedig nem sok esélye lehetett arra, hogy pótolja a kifogyott szereket. Mindezek alapján az is egyértelműen látható, hogy Lilla korántsem volt olyan önző, mint amilyennek a fentebb írt idézet alapján tűnik, hiszen nem csak saját maga miatt aggódott, nem csupán a mások számára jelentéktelen történések dühítették, hanem félt attól is, hogy elveszítheti az édesanyját. Sajnos félelmei beigazolódtak. Február 20-i bejegyzése csupán három szóból áll: „*Meghalt az Anyám!!!...*”⁹⁴ Ezután, három nappal később írta meg az utolsó naplóbejegyzését, melyben elhunyt édesanyjára emlékezett. Ebben az írásban erőtejesen megjelenik az édesanyja heroizálása, Lilla hősi halottként tekint az imádott személyre.⁹⁵ „*Szép, nagyszerű halálad volt, úgy haltál meg, mint egy katonára és a betegségedtől sem szenvedsz többet. Sokan irigyelnék téled ezt a fájdalommentes hősi halált.*”⁹⁶ – írta a lány. Ezekből nem derül ki, hogy pontosan mi okozta Lilla édesanyjának halálát. Lehetett valamilyen katonai összecsapás áldozata, de az sem kizárt, hogy végül valóban a betegsége okozta a halálát. Bár a lánya hősi halottként emlegeti, és kiemeli, hogy katonaként halt meg, mégis fájdalommentes halálról beszél, ami egy harci összecsapás során kevésbé valószínű. Elképzelhető, hogy azért emlegette mégis így a történeteket, mert így próbálta megadni a végtisztességet, valamint könnyebb volt számára feldolgozni mindezt, ha úgy tekintett az édesanyjára, mint egy hősré.⁹⁷ Mindemellett végső soron Lilla szemében valóban hős lehetett az édesanyja, függetlenül attól, hogy milyen körülmények között halt meg, hiszen a nő a háború alatt végig azért küzdött, hogy a gyermekének biztonságos helyet találjon, ezáltal megmentse őt a haláltól. Ez sikerült is neki, és bár a saját élete véget ért, de az imádott gyermeke megmenekült, amiben nagy szerepe volt az anya küzdelmeinek. Hősnek hívjuk azokat a katonákat, akik a harcban küzdöttek, de miként nevezzük az édesanyját, aki mindent megtett a gyermeke megmentéséért? Múltán megérdemli ő is a hős jelzőt, és természetes, hogy a lánya is így gondolt rá a történeteket követően.

Lilla nem maradt árva, az édesapja túlélte a háborút. Az utolsó bejegyzésében említést tett arról, hogy anyja táskáját és fényképeit az apja vitte el

⁹⁰ Ecséri 1995: 62.

⁹¹ Ecséri 1995: 64.

⁹² Ecséri 1995: 61–62.

⁹³ Ecséri 1995: 67.

⁹⁴ Ecséri 1995: 81.

⁹⁵ Kunt Gergely 2009: „És a bombázások sem izgattak... legalább egy kis változatosság van.” Gyereknaplók a második világháborúból http://epa.oszk.hu/00800/00861/00045/pdf/aetas_2009-2_044-068.pdf – utolsó letöltés: 2023. 01. 14., 62.

⁹⁶ Ecséri 1995: 82.

⁹⁷ Kunt 2009: 62.

számára.⁹⁸ Bővebben azonban nem írt róla, így nem derül ki, hogy épségben élte-e túl az eseményeket, netán szerzett sérüléseket. Talán nem is túl meglepő, hogy nem részletezte az apjával történeteket, hiszen naplója elején kifejtette, hogy nem kedveli őt, nem szeret a társaságában tartózkodni. Ennek fényében érthető, hogy nem írt róla részletesebben, bár az furcsa, hogy az anyja elvesztése után sem szentelt különösebb figyelmet az édesapjának. Lilla utolsó bejegyzését áthatja a gyász, amelyet imádott édesanyja elvesztése miatt érez. „Egyedül vagyok. Szenvedek. Így nem szenvedtem még sohasem. Nem látod ezt. Segíts rajtam! Belepusztulok és élnem kell és szenvednem kell.”⁹⁹ Hatalmas bánata ellenére azonban nem maradt egyedül, a tágabb családjából többen is életben maradtak. A holokausztot követő időszakról részletesebben a későbbiekben esik majd szó.

Mi segítette a túlélést?

Nem lehet pontosan tudni, hogy a holokauszt során mennyi magyarországi ember veszítette életét, de egyes kutatások alapján 1941 és 1945 között elpusztult a hazai zsidóság közel 60%-a, ami körülbelül 440–465 ezer főt jelent.¹⁰⁰ Sokaknak esélyük sem volt a túlélésre, mások viszont – olykor csodával határos módon – megmenekültek. De mi volt az, ami segítette a túlélést? Számos dolog lehetett, ami szerepet játszott ebben. A következőkben áttekinthet, hogy Ecséri Lilla megmenekülésében mi volt meghatározó.

Nem lehet egyetlen dolgot kiemelni, ami segítette a lányt. Az egyik legfontosabb tényező, ami a szerencsének köszönhető az, hogy az Ecséri család Budapesten élt. Apróságnak tűnik, mégis ez egy olyan kulcsfontosságú dolog, ami talán megmentette Lilla életét. A vidéki zsidóságot ugyanis a gettósítást követően deportálták.¹⁰¹ Ha Ecséri Lilla nem budapesti lakos lett volna, akkor valószínűleg rá is ez a sors várt volna. Ezért mondható, hogy az a tény, hogy a fővárosban lakott, első ízben megmentette az életét, és jóval kevesebb szenvedés várt rá ennek köszönhetően, mint azokra a vidékiekre, akiket deportáltak.

A túlélés szempontjából nagyon fontos volt az, hogy Lilla hogyan gondolkodott az adott helyzetről. Több helyen is egyértelműen kijelenti, hogy nem

hisz abban, hogy meg fog halni, biztos a túlélésben. „Meg vagyok győződve, hogy megússzuk a dolgot. De ha nem (amit nem tartok valószínűnek), hát legfőlőbb elvisznek és megölnék. De meg vagyok róla győződve, hogy ezt nem teszik”¹⁰² – írja 1944. október 16-án. „A halálomban nem bírok hinni.”¹⁰³ – jelenti ki pár nappal később. Gondolhatnánk, hogy azért vélekedik így, mert 1944 őszén még viszonylag biztonságban tudhatta magát a családja körében, ám ahogy haladunk előre az időben, a lány hozzáállása nem változott. Még 1945. február 7-én is hasonló gondolatokat vetett papírra. „Minden valószínűség arra mutat, hogy meghalunk és én hiszem, hogy túléljük. [...] Nem halok meg, mert érzem, az nem lehet, hogy pont most, utolsó pillanatban, mikor eddig ilyen csodálatosan megmenekültem minden bajtól?”¹⁰⁴ Ezek a gondolatok nagyon fontosak lehetnek abban, hogy végül valóban sikerült megmenekülnie, hiszen ha belül már feladta volna, akkor nagy valószínűséggel nem hajtotta volna őt előre a küzdeni akarás. Tekinthető ez a viselkedés egy védekezési mechanizmusnak, ami a tagadásban nyilvánul meg. A lány nem tudja elfogadni azt a lehetőséget, hogy meg fog halni, ez pedig reményt nyújt számára, segítségül szolgál a túlélésben.¹⁰⁵

Szintén kiemelkedő jelentősége volt annak, hogy Lillának konkrét életcéljai voltak. Már az első naplója elején írt bevezetésben külön bekezdést szánt annak, hogy az elképzelt életpályájáról írjon. Ez alapján megtudhatjuk, hogy színésznő szeretett volna lenni. Ez végigkíséri a naplókat, hiszen számtalan alkalommal olvashatjuk a későbbiekben is, hogy a jövőjéről írt, a legnagyobb vágyáról, hogy színésznő legyen. Azokban a situációkban is előtérbe került ez a célja, amelyek a legnehezebbek voltak számára, amikor nagyon közel állt ahhoz, hogy ne a túlélők sorába kerüljön. Amikor kényszermunkára kellett bevonulnia, hosszú gyalogmenet várt rá. Ennek során rosszul lett, alig kapott levegőt, fuldoklott. Már majdnem feladta és leült az út szélére, amikor az egyik társa sietett a segítségére, cukorkát adott neki, így végül Lilla folytatni tudta a menetelést. Ebben a helyzetben döntő fontosságú volt a társa jelenléte, de ahogyan naplójában beszámolt róla, a gondolatainak is nagy szerep jutott. „Sohasem felejttem el, hogy a kínos percek alatt állandóan arra gondoltam, milyen nagyszerű

⁹⁸ Ecséri 1995: 82.

⁹⁹ Ecséri 1995: 82.

¹⁰⁰ Gyurgyák 2001: 188.

¹⁰¹ Gyurgyák 2001: 180–181.

¹⁰² Ecséri 1995: 29.

¹⁰³ Ecséri 1995: 31.

¹⁰⁴ Ecséri 1995: 76–77.

¹⁰⁵ Kunt 2009: 54.

*színészi teljesítmény lenne, ha ezt így egyszer el tudnám játszani.*¹⁰⁶ Innentől kezdve megfigyelhető, hogy minden olyan helyzetben, ami kimondottan nehéz, stresszes, kimerítő, előkerül ez a nézőpont. Feltehetőleg ez Lillánál a pszichés védekezési mechanizmus egyik fontos eleme volt. Átfordította a történeteket úgy, mintha az a jövőbeli hivatására készítene fel őt. Így már nem szenvedésként tekintett az eseményekre, hanem mintegy leckeeként értelmezte azokat, melyek később segítségére lesznek majd a színészi pályáján.¹⁰⁷ Ez a – feltehetően tudatalatti – védekezési stratégia máskor is tetten érhető a lánynál. Szintén a kényszermunka idejéről számolt be úgy, hogy amikor a hajnali órákban kivonultak fizikai munkát végezni, ő a természet szépségében gyönyörködött. *„A kivonulásokat nagyon élveztem, mert a vidék gyönyörű volt. Míg voltunk, rendszerint a táj szépségében és a napfelkeltében gyönyörködtünk. (...) Úgy éreztem magam, mint egy regényhősnő. Végtelen síkság állott előttem számtalan szénakazallal. Az ég bárányfelhős volt, rendszerint bíborpirosan ragyogott s én így egyedül végtelenül szabadnak éreztem magamat.*¹⁰⁸ Ezeket a mondatokat olvasva kevesen gondolnák, hogy az írója valójában épp kényszermunka-szolgálatot végez. A korábbiakhoz hasonlóan, erről is azért írhatott Lilla ilyen pozitívan, hogy elterelje figyelmét a valódi szörnyűségekről, melyeket át kellett élnie.¹⁰⁹ Bár igaz, hogy ezeket a történeteket csak később vetette papírra – hiszen a kényszermunka ideje alatt nem volt erre lehetősége –, mégis úgy emlékezett vissza rá, hogy a pozitív dolgokra koncentrált. Így lehetséges az, hogy amikor kemény fizikai munkát kellett végeznie, akkor sem azt hangsúlyozta, hogy milyen nehéz és megerőltető volt ez számára, hanem arra figyelt, hogy körülötte gyönyörű a táj, a természetben rejlik szépség pedig erőt tudott neki adni a rá váró küzdelmekhez.

Lilla túlélését az is segítette, hogy folyamatosan voltak társai, akik vigyáztak rá. Az édesanyja mindent megtett annak érdekében, hogy biztonságos helyre vigye gyermekét. Így került először a gyermekszanatóriumba, majd a Gyógypedagógiai Intézetbe, ahol aztán a háború végéig tartózkodott. Mindemellett, amikor kényszermunkára vitték, akkor sem kellett egyedül maradnia. Volt egy szűk kis csoport, akik együtt maradtak, támogatták egymást. Ez többször is megmentette Lilla életét. Az egyik

ilyen eset a már fentebb említett volt, amikor a lány rosszul lett, de a társa cukrot adott neki, aminek hatására aztán kezdte jobban érezni magát. Máskor szintén menetelés során érezte úgy, hogy nem bírja már tovább, azonban a társai nem hagyták, hogy feladja. *„Úgy éreztem, ezt nem lehet kibírni. Leülök az útszélére és lesz, ami lesz. A többiek azonban nem hagyták.*¹¹⁰ Nem túlzás azt feltételezni, hogy ezzel megmentették a lány életét, hiszen akik kiálltak a sorból és leültek, azokra a legtöbb esetben halál várt, ugyanis lelőtték őket.

Összességében tehát elmondható, hogy nem lehetséges egyetlen mozzanatot kiemelni, ami megmentette Ecséri Lilla életét. Része volt ebben a szerencsének is, ugyanakkor fontos, hogy próbált végig pozitívan gondolkodni, illetve soha nem maradt teljesen egyedül, ha a családja nem is lehetett vele, voltak olyan társai, akik segítettek neki szükség esetén.

Élet a holokauszt után

Bár Ecséri Lilla túlélte a holokausztot, mégis hatalmas veszteséggel kellett szembenéznie. Imádott édesanyja ugyanis nem volt olyan szerencsés, mint ő, nem élte túl a borzalmakat. Bár édesapja életben maradt, Lilla mégis a nagynénjéhez költözött. Naplójának utolsó bejegyzésében írt erről, melyből érződik, hogy rendkívül megviselte ez a helyzet, nehezen szokja meg az új körülményeket. Lilla nem vonta kétségbe, hogy nagynénje mindent megtesz annak érdekében, hogy pótolja az anyját, ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy ez lehetetlen. Azt is részletezi, hogy bármennyire is jól bánnak vele, ő nem érzi magát otthon az új helyen. *„Ez nem az én otthonom, itt nem merek majd annyit enni és kérni, amennyit akarok, itt csak vendégnek érzem magam.*¹¹¹ Érthető az aggodalma, hiszen szörnyű időszakot kellett átélnie, emellett pedig a gyász is nehezíti az életét. Nem lehetett könnyű ebből a helyzetből továbblépni, de végül mégis sikerült neki.

Mivel egyik legnagyobb álma az volt, hogy színésznő lehessen, ennek megfelelően az érettségit követően színiiskolába járt. A politikai helyzet azonban újra akadályokat gördített elé, három év után nagypolgári származása miatt ott kellett hagynia az iskolát. Ezt követően dolgozott gyári munkásként, majd védőnőként és idegenvezetőként is. Naplójában többször is olvashatjuk aggodalmát,

¹⁰⁶ Ecséri 1995: 39.

¹⁰⁷ Kunt – Vajda 2015: 242–243.

¹⁰⁸ Ecséri 1995: 42.

¹⁰⁹ Kunt – Vajda 2015: 244–245.

¹¹⁰ Ecséri 1995: 37.

¹¹¹ Ecséri 1995: 82.

amiért tizenhat éves koráig nem volt még udvarlója, azonban nem maradt pár nélkül. Férjhez ment, gyermeke is született, később pedig unokája is lett. Ecséri Lilla ötvennyolc évesen, 1986-ban hunyt el.¹¹²

Weinmann Éva naplója

Családi háttér

Weinmann Éva 1928-ban született Budapesten, tehát Lillával egyidősek voltak.¹¹³ Az ő családjáról azonban jóval kevesebb információ áll rendelkezésünkre. Édesapja Weinmann Dávid volt, akiről Éva iskolai anyakönyveiből tudhatjuk, hogy kereskedelemmel foglalkozott. 1941-ben vendéglői üzletvezetőként tartották számon, ám egy esztendővel később már foglalkozás nélküli vendéglősként, majd kereskedelmi alkalmazottként szerepelt a nyilvántartásban. Ez a változás nagy valószínűséggel a zsidótörvények miatt következett be az édesapa életében.¹¹⁴

Éva polgári iskolába járt, majd ezt követően, tizennégy éves korától kereskedelmi iskolába nyert felvételt.¹¹⁵ A lány naplójából azonban nem tudunk meg lényeges információkat az iskolai éveiről, csupán néhány esetet említ, ami az intézményben történt vele, de bővebben nem ír tanulmányairól.

A családjáról is meglepően kevés helyen szól. Azt megtudjuk 1943. március 24-i bejegyzéséből, hogy meghalt a nagymamája.¹¹⁶ Ám még ezt az eseményt sem fejt ki részletesebben, mindössze két mondatot szentel neki, majd a folytatásban már teljesen más téma merül fel. Az édesapjáról annak kapcsán ír Éva, amikor hosszabb ideig nem találkozott vele, s nem tudták, hogy életben van-e még egyáltalán a férfi. Ám az ezzel kapcsolatos aggodalmait sem fejt ki túlzottan. Az édesanyja többször kerül említésre, ugyanis ő volt az, aki folyamatosan segíteni próbált a kislánynak a különböző megpróbáltatások során, melyekről a későbbiekben részletesebben is esik szó.

Vallás

„Isten nevében kezdem el.”¹¹⁷ Ezzel a mondattal nyitja meg naplóját Weinmann Éva 1941. október

10-én. Már ez a felütés arra enged következtetni, hogy a kislány életében meghatározó szerepe volt a vallásnak. Kevesen gondolnánk, hogy egy tizenhárom éves gyermek a naplója elejében Istent említi, ám Éva mégis így tett. Írásait olvasva később meg is bizonyosodhatunk arról, hogy számára valóban fontos szerepe volt a vallásnak.

„A budapesti zsidók között kitérészi láz tört ki. Sajnos mi is közöttük vagyunk.”¹¹⁸ Ezt a bejegyzést 1944. július 23-án írta Éva a naplójába. Ebből tudható, hogy a Weinmann család kikeresztelkedett, de csak a német megszállás után döntöttek úgy, hogy elhagyják a zsidó vallást. Feltehetőleg ennek az volt az oka, ami a legtöbb zsidó család esetében: azt remélhették, hogy így megmenekülnek a szörnyűségektől.

Éva naplójából egyértelműen látszik, hogy számára a vallás fontos volt. Amikor arról ír, hogy a család úgy döntött, hogy kikeresztelkednek, kifejti ellenvetéseit ezzel kapcsolatban. „Én nem akarok, de Apuka akar, hát mit csináljak? Az vigasztal, hogy eltart a kitérés 3 hónapig is, addig még sok minden történhet.”¹¹⁹ A kislány tehát nem akarta, hogy más vallást kelljen felvennie, de mivel a szülei, különösen az édesapja így döntött, ezért muszáj volt követnie őket.

Több naplóbejegyzésben is feltűnik olyan utalás, ami arra enged következtetni, hogy Éva – és valószínűleg a családja is – tartották a vallási szokásokat. 1942. október 9-i bejegyzésében a következőket olvashatjuk: „Bőjt előtt találkoztunk, ő kezet fogott velem s kellemes böjtöt kívánt.”¹²⁰ Az itt említett böjt a zsidó évkezdethez kapcsolódó böjtölést jelenti. Ehhez tartozik, hogy megkezdése előtt mindenkinek ki kell békülnie a haragosaival, önvizsgálatot kell tartania. Ez az évkezdesi időszak a világ teremtésének megemlékezéséről is szól.¹²¹ Mivel Éva a böjtöt emeli ki viszonyítási időpontként, így valószínűsíthető, hogy ő maga is böjtölt. Egy két évvel későbbi bejegyzés is arról tanúskodik, hogy Éva számára fontos a vallás. 1944. július 31-én arról ír, hogy előző nap a Dohány utcai zsinagógában volt, ahol a rabbi gyönyörű beszédet mondott.¹²² Ez már azután történt, hogy a németek megszállták Magyarországot, a zsidóságot üldözték, a Weinmann család pedig úgy döntött, hogy elhagyják a

¹¹² Ecséri 1995: 82.

¹¹³ Kunt 2017: 431.

¹¹⁴ Kunt 2017: 61.

¹¹⁵ Weinmann Éva 2004: *Weinmann Éva naplója*. Lauder Javne Iskola, Bp., 10.

¹¹⁶ Weinmann 2004: 10.

¹¹⁷ Weinmann 2004: 7.

¹¹⁸ Weinmann 2004: 13.

¹¹⁹ Weinmann 2004: 13.

¹²⁰ Weinmann 2004: 10.

¹²¹ Weinmann 2004: 28.

¹²² Weinmann 2004: 13.

zsidó vallást a biztonságuk érdekében. Ennek ellenére Éva még mindig elment a templomba. Szintén 1944-ben, amikor már a Szálasi-féle hatalomátvétel után a nyilasok a bujkáló zsidókat keresték, Évának átmenetileg sikerült megmenekülnie, ugyanis azt hazudták, hogy ő még csak tizenöt éves, így nincs munkaszolgálatra kötelezve. Erre később így emlékezett vissza naplójában: „*Ez alatt én remegtem, és állandóan imádkoztam. Isten megsegített, mert ezeket mind Németországba vitték a barátnőmmel és a mi századunkkal együtt.*”¹²³ A lány vallásossága tehát itt is nyomon követhető, hiszen amikor igazán közel került ahhoz, hogy elvigyék a nyilasok, akkor is imádkozott, végül pedig Istennek tulajdonította a megmenekülését.

A holokauszt megélése

„*Sajnos nagyon szomorú idő készített arra, hogy ismét lapjaidra írjak, kicsi naplóm. A háború 5 esztendejébe ide is érkezett Európa veszedelme, Hitler. Megkezdődött itt is, mint minden más európai országba a zsidóüldözés. Már 5 hónapja tart. Egész Magyarországon csak mi vagyunk még itt. Hogy a többiek hol vannak, azt csak a jó Isten tudja.*”¹²⁴ Ez Éva első bejegyzése, ami Magyarország német megszállását követően keletkezett. Érezhető belőle a kétségbeesés, hiszen nem lehetett tudni, hogy mi vár még rá és családjára. A bejegyzés 1944. július 23-án született, ekkor írja Éva, hogy már csak ők vannak itt, tehát a fővárosi zsidóságot nem deportálták, de a többiek sajnos nem voltak ilyen szerencsések. A magyar zsidóság deportálása 1944. május 14-én kezdődött meg, és július 9-én fejeződött be. Ez idő alatt 445–450 ezer embert szállítottak Németországba. Ebbe nem tartoztak bele a budapesti zsidók, azonban az ő összegyűjtésük is megkezdődött. A főváros különböző pontjain létrehozták a csillagos házakat, ahová a zsidó lakosságnak be kellett költöznie.¹²⁵ Ez a rendelet a Weinmann családot is érintette, nekik is el kellett hagyniuk korábbi lakásukat. Bár Éva a költözést nem öröközte meg naplójában, írásából mégis arra lehet következtetni, hogy a rendelet rájuk is vonatkozott. A lány egyik feljegyzésében külön kitér arra, hogy most egy kétszobás lakásban laknak, ahol a nagynénijével együtt vannak. Azt is megemlíti, hogy ezen a környéken volt egy nyilas, aki az egész házat el akarta vitetni.

Ezekből lehet arra következtetni, hogy csillagos házban tartózkodott a Weinmann család, hiszen ha a megszokott lakhelyükön lettek volna, akkor feltehetőleg nem tér ki a lány arra, hogy hány szobás lakásuk van, illetve, hogy egy nyilas mindenkit el akart vitetni.¹²⁶ Szintén ebben a bejegyzésben olvashatjuk azt is, hogy Éva családja úgy döntött, kikeresztelkednek, ami, ahogyan az már fentebb említésre került, megviselte a kislányt és nem értett egyet a döntéssel.¹²⁷

Éva életét az is nehezítette, hogy barátait, ismerőseit sorban elhurcolták. „*Engem nem izgat már semmi. Csak az fáj, hogy itt kell ülni összetett kézzel, és nem lehet semmit sem csinálni.*”¹²⁸ Ekkorra már számtalan számára kedves ember tűnt el, akikről semmit sem tudnak. Éva reménykedik, hogy nem haltak meg, és sikerül valahogyan megmenekülniük. Ugyanebből a bejegyzéséből megtudhatjuk, hogy a család ismerősei közül is többen Palesztinába mentek. Éva is lehetőséget kapott erre, ő azonban nem akart a szülei nélkül távozni az országból.¹²⁹ Bármennyire is reménytelennek tűnt a helyzet ekkor Magyarországon, ezt a döntést meg lehet érteni, a lány ugyanis még gyermek volt, emellett valószínűleg nagyon ragaszkodott a családjához, így érthető, hogy még a borzalmak közepette sem akart egyedül egy idegen országba utazni.

Két és fél hónap kihagyás után folytatja Éva a naplóját, 1944. november 17-én egy igen hosszú feljegyzéssel, amelyben visszaemlékszik az elmúlt hetek eseményeire. Kiemeli, hogy október 15-e egy emlékezetes nap volt, ugyanis „*Horthy beszélt, hogy letettük a fegyvert.*”¹³⁰ Mindenki boldog volt, mert arra számítottak, hogy vége a háborúnak és megmenekültek, Éva még sírt is örömeiben, azonban korai volt az öröm. Még aznap éjszaka értesültek róla, hogy Szálasi Ferenc átvette a hatalmat, beszédében pedig azzal fenyegetőzött, hogy kiirtja a zsidókat. A Weinmann család is attól tartott, hogy deportálni fogják őket, ezért megpróbáltak elbújni. Korábbi üzletükbe mentek, ám Éva apja elszakadt a családtól, ugyanis nem tartózkodott a lakásban, amikor megkapták a hírt, hogy azonnal menekülniük kell. Az elrejtőzés nem volt sikeres, hiszen már október 17-én igazoltatásra került sor, mely alkalmalmmal kiderült, hogy Éva és a velük lévő többi ember is zsidó származású. Az intézkedő katonák nem engedték el őket, sorfalat kellett állniuk feltartott

¹²³ Weinmann 2004: 20–21.

¹²⁴ Weinmann 2004: 12.

¹²⁵ Gyurgyák 2001: 180–181.

¹²⁶ Kunt 2009: 58.

¹²⁷ Weinmann 2004: 12–13.

¹²⁸ Weinmann 2004: 14.

¹²⁹ Weinmann 2004: 14.

¹³⁰ Weinmann 2004: 15.

kézzel. Ez idő alatt Éva többször is azt hitte, hogy elérkeztek az utolsó percek, ugyanis több ízben is fegyvert fogtak rá. Szerencsére azonban ez csupán fenyegetés volt, végül nem kapott lövést. A csoportot a Tattersaalba, a lóversenypályára terelték. Innen azonban mégsem vagonokba, hanem haza mehettek Éváék. Ő és az édesanyja is megmenekült, valamint több ismerősük is, akikkel korábban egy házban laktak. Mire hazaértek, az édesapa is megérkezett, így még nagyobb volt a család öröme. Ez a nyugalom azonban ismét nem sokáig tartott, két nap múlva ugyanis elvitték az édesapát, és Évának is be kellett vonulnia.¹³¹ Megkezdődött a nők kényszermunkára történő besorozása, a tizenhat és negyven év közötti nőket felszólították, hogy október 23-án gyülekezzenek a Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja sportpályáján.¹³² A kislányt az édesanyja próbálta megmenteni a kényszermunkától, hadiüzemi igazolást szerzett neki, ám ennek ellenére elvitték, az édesanyja pedig vele tartott, mert nem akarta egyedül elengedni a gyermekét. A dokumentum, ami azt igazolta, hogy az illető hadiüzemben dolgozik és mentesítést kaphat a deportálás alól, a birtokukban volt, a katonák azonban láthatóan nem törődtek vele, s Évának is be kellett állnia a sorba. Számára is a hosszú gyalogmenet következett, ami visszaemlékezése alapján igen megterhelő volt. A Ferihegyi repülőtérre vitték őket, ahol dolgozniuk kellett. Éva árkot ásott, majd másnap tankcsapdát. A lány naplójában beszámolt arról is, hogy a katonák nagyon segítőkészek voltak, nem hajtották őket a munkával, sőt helyette és a barátnője helyett volt, hogy a katonák végezték az ásást. Miután eltöltöttek itt néhány napot, parancsot kaptak arra, hogy induljanak tovább. Éváék nem tudták, hogy hová vezetik őket, továbbra is attól tartottak, hogy Németország az úti cél, ezért elhatározták, hogy megszöknek. Betegséget színélve lemaradtak a többiektől, míg végül a csillagot levéve sikerült egy kocsira feljutniuk. Senki nem kérdezősködött különösebben, hogy kik ők, így a szökési kísérletük sikeres lett. November 3-án hazatértek, ám az ottthoniaknak nem árulták el, hogy megszöktek, azt hazudták, hogy akiknek hadiüzemi igazolásuk volt, azokat elengedték.¹³³

„November 4. Szombaton, ahogy kinyitottam a szemem, jött anyuka a hírrel, hogy be kell újból vonulni. Aki vasárnap varrónőnek jelentkezik, annak

nem kell hétfőn bevonulni. A varrónők Bpsten dolgoznának. Anyuka vasárnap elment és megszerezte az utolsó között nekem is a jelentkezési lapot, habár hadiüzemesnek nem kellett volna ez.”¹³⁴ A zsidó nők ugyanis november 2-án, illetve 3-án újabb behívóparancsokat kaptak. A 2-i parancs a tizenhat és ötven év közötti, varrni tudó nőket mozgósította, a 3-i pedig megismételte a korábbi rendeletet, miszerint tizenhat és negyven év között a zsidó nőket össze kell írni munkaszolgálatra. Annak érdekében, hogy a parancsot minél hatékonyabban tudják végrehajtani, a honvédelmi minisztérium szorosan együttműködött a fővárosi rendőrséggel. A házfelügyelőket értesítették, hogy teljes egészében vizsgálják át a gondjaikra bízott épületeket, hogy biztosak lehessenek benne, nem rejtőzködik ott egyetlen zsidó sem. Emellett a keresztény házakat is átkutatták, hogy így szűrjék ki az esetleges bujkálókat.¹³⁵ Még ebben a helyzetben sem volt azonban mindenki embertelen. Évának ugyanis éppen a házmeister segítségével sikerült megmenekülnie. Amikor a nyilasok megjelentek náluk, azt hazudták, hogy Éva még csak tizenöt éves, így rá nem vonatkozik a parancs. A házmeister ezt az állítást alátámasztotta, így Éva megmenekült.¹³⁶ Látható tehát, hogy bár sokan voltak, akik örömmel teljesítették Szálasi parancsait, akadtak olyan emberek is, akik még ekkor is próbáltak segítséget nyújtani az ártatlan zsidóknak.

Végül Éváék egy ismerősüktől svájci menlevelet kaptak, aminek nagyon örültek, hiszen úgy gondolták, ez megvédi őket a további borzalmaktól. Négy hosszú hét utána a lány újra találkozott az édesapjával is, így a család újra együtt lehetett. Sajnos azonban az örömeik korai volt. Amikor ellenőrzésre került sor, a menlevelet nem találták megfelelőnek, így úgy kezelték őket, mintha nem lenne semmiféle dokumentum a kezükben. „*Féltem, hogy el fognak vinni.*”¹³⁷ Közben a családnak ismét költöznie kellett, de Éva írásából nem derül ki, hogy ennek mi volt a konkrét oka. Csupán annyit írt le, hogy a Tátra utcában kaptak lakást, ahol továbbra is nagyon sokan tartózkodnak egy légtérben, de legalább vannak ismerőseik is ott. Folyamatosak voltak a razziák, a nyilasok betörték a házakba, és magukkal vittek a lakók közül több embert is. Egy ilyen alkalommal Éva ismét bajba került, az édesanyja azonban ismét mindent megtett annak érdekében, hogy a lányát ne vigyék el. Azt hazudták,

¹³¹ Weinmann 2004: 15–17.

¹³² Kunt – Vajda 2015: 237.

¹³³ Weinmann 2004 17–20.

¹³⁴ Weinmann 2004: 20.

¹³⁵ Braham 1997b: 919.

¹³⁶ Weinmann 2004: 20.

¹³⁷ Weinmann 2004: 20.

hogy a kislány beteg, emellett az édesanya húsz pengőt adott az egyik nyilasnak, aki végül szemet hunyt Éva jelenléte felett. A lány így újra megmenekült.¹³⁸

„Sajnos nagyon reménytelen a helyzetünk. Itt a lakásban borzalmas. Tető, bolha, poloska van. Nekem hála Istennek semmi sem volt. Állandó veszedések vannak. Csak adná a jó Isten, hogy már vége lenne.”¹³⁹ Ez a bejegyzés 1944. december 21-én született. Érződik belőle a kétségbeesés, a kimerültség, azonban az is, hogy Éva még mindig bízik abban, hogy vége lesz a háborúnak, és jóra fordulhat a helyzetük. Bár leírja, hogy reménytelennek tűnik a sorsuk, mégis arra kéri az Istent, hogy vessen véget a szenvedéseknek, a háborúnak. Feltűnhet, hogy ekkor is Istenben bízik, hogy majd ő megadja a békét az emberek számára.

Az 1945-ös esztendő nem kezdődött boldogan Éva számára, hiszen a háború még mindig tartott, továbbra is bizonytalanságban éltek, nem tudhatták, hogy mit hoz a holnap számukra. „Megkezdődött az újév. A háború 7. esztendeje, szenvedéseink 10. hónapja. Az oroszok Budán vannak és 25. vagyis karácsony első napja óta lövik a várost. Már nincs villany, víz és gáz”¹⁴⁰ – jegyezte be 1-jén naplójába a lány. Írásából érződik, hogy az oroszokat várják, hiszen tőlük remélik a megmenekülést. Ekkor még nem sejtette, hogy mennyi ideig kell még kitartaniuk, ám hamar kiderült, hogy már nem sokáig. A budapesti zsidóság az 1945-ös év elején szabadult fel. Azok, akik gettóban voltak, valamint a pestiek 1945. január 17-én, illetve 18-án. A budai oldalon lévők majdnem egy hónappal később, február 13-án.¹⁴¹

Az újévi bejegyzést követően Éva már a megmenekülésükről írt január 19-én. Arról számolt be, hogy hamarosan hazaköltözhetnek, amiért nagyon hálás az Istennek.¹⁴² Bővebben azonban nem fejtette ki, hogy mi történt körülöttük, majd a költözésről, a hazatérésről sem született írás.

A napló utolsó bejegyzése 1945. február 11-én keletkezett. „Ágyban fekszem, és úgy írok. Náthás vagyok. Hála Istennek már itthon vagyunk, a szobát fűthetjük, és jó meleg van. A helyzet nem javult sajnos. Az oroszok itt laknak a házunkban, és minden éjjel itt akarnak aludni.”¹⁴³ Többet azonban nem tudunk meg, ugyanis a napló a feljegyzés közben megszakad, az utolsó mondat sem fejeződik be.

Mi segítette a túlélést?

Ahogy azt már korábban kifejtettem, nincsenek pontos adatok arról, hogy Magyarországon hány zsidó életét követelte a holokauszt, illetve mennyien éltek túl a borzalmakat. Sokszor azt is nehéz megállapítani, hogy minek volt köszönhető egy-egy ember megmenekülése, azonban ahogyan korábban Ecséri Lilla esetében, úgy most Weinmann Évánál is kísérletet teszek arra, hogy áttekintsem, mi lehetett meghatározó erejű abban, hogy Éva túlélte a holokausztot.

Természetesen ez esetben sem feledkezhetünk meg arról, hogy a Weinmann család Budapesten élt, így a vidéki zsidósághoz képest jóval előnyösebb helyzetben voltak. Bár a nyilasok kezdetben a fővárosban akarták kezdeni a deportálásokat, végül mégsem így tettek. A kegyetlen döntés meghozói tartottak ugyanis attól, hogy a hír hatására a budapesti zsidóság tömegesen vidékre menekül, valamint a szovjet hadsereg is közelített Magyarországhoz, ami szintén arra ösztönözte a döntéshozókat, hogy eredeti tervüket hátrahagyva mégis inkább a vidéki zsidóság megsemmisítésével kezdjék az ország zsidótlanítását, s csak legvégül kerüljön sor a fővárosiakra.¹⁴⁴ Bármilyen szörnyen is hangzik, Évának mégis ez volt a nagy szerencséje, hiszen így megmenekült a deportálástól, gyakorlatilag a város elhagyása nélkül élhette túl a borzalmakat.

Éva megmenekülésében fontos szerepet játszott az édesanyja is. Bár keveset tudunk meg az aszszonyról a napló alapján, mégis több helyen írt arról a kislány, hogy az anyja próbálta elintézni, hogy gyermekét ne hurcolják el. Először hadiüzemi igazolást szerzett Évának abban a reményben, hogy így nem kell kényszermunkára vonulnia. Amikor mégis elvitték a lányt, akkor az édesanyja vele tartott, nem akarta egyedül elengedni a gyermekét.¹⁴⁵ Később, amikor úgy tudták, hogy a varrónőnek nem kell munkatáborba vonulniuk, azt is elintézte az édesanya, hogy Éva mint varrónő szerepelhessen a nyilvántartásban. Bár ennek ellenére mégis behívót kapott, végül betegsége miatt nem kellett elhagynia lakhelyét. Amikor a nyilasok házkutatást tartottak a bujkáló zsidók után, Éva édesanyja azt hazudja, hogy gyermeke még csak tizenöt éves, így neki nem

¹³⁸ Weinmann 2004: 21–22.

¹³⁹ Weinmann 2004: 23.

¹⁴⁰ Weinmann 2004: 25.

¹⁴¹ Braham 1997b: 1244.

¹⁴² Weinmann 2004: 25–26.

¹⁴³ Weinmann 2004: 26.

¹⁴⁴ Braham 1997b: 841.

¹⁴⁵ Weinmann 2004: 17–18.

kellett bevonulnia kényszermunkára. Ezt az információt a házmesterük is megerősítette, így Éva újra megmenekült. Ebben az esetben tehát nem csak az anyukán múlt a kislány élete, hiszen iratok nélkül a nyilasok feltehetőleg nem hittek volna neki, azonban a házmester a nála lévő lista alapján igazolta, hogy Éva valóban csak tizenöt éves. Szintén az édesanya közbenjárásával menekültek meg, amikor egy újabb razzia alkalmával azt hazudták, hogy Éva súlyos beteg, de nem törődtek vele a nyilasok. Ekkor az anyuka húsz pengőt adott az egyik katonának, aki így békén hagyta őket, mégsem kellett elhagyniuk a lakást.¹⁴⁶ Ez a nő bátorságáról is vall, hiszen az emberek többsége – nem ok nélkül – rettegett a nyilas katonáktól. Az asszony mégis megtette azt a lépést, amit talán kevesen mertek volna: megvesztegette a katonát. Ezzel valószínűleg az életét kockáztatta, hiszen az is lehetett volna a nyilas reakciója, hogy azonnal végez mindannyiukkal, ám vélhetően pénzhétsége nagyobb volt, mint a zsidógyűlölete, így szemet hunyt az eset felett, békén hagyta a Weinmann családot.

Weinmannék a családon kívül is számíthattak segítségére. „*Vasárnap elhozták a Béláék nekünk a svájci menlevelet*”¹⁴⁷ – írta Éva. Mivel Szálasi azt akarta, hogy a semleges országok elismerjék a hatalmát, lehetőséget biztosított arra, hogy ezek az országok bizonyos számú menlevelet adjanak zsidóknak. A meghatározott szám betartása azonban meghiúsult, hiszen elkezdtek hamis menleveleket is osztogatni annak reményében, hogy az emberek megmeneküljenek.¹⁴⁸ Bár ahogyan Éva naplójából is látható, a nyilasok nem fogadták el mindenki menlevelét. Akadtak olyanok, mint például a Weinmann család, akiket hamisnak vélték. Az ismerősük szándéka azonban mégis megvolt arra, hogy megmentse a családot, amikor ilyen dokumentumot szerzett nekik.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy amikor Éva kényszermunkán volt, az örök is segítőkészek voltak vele és barátnőjével. „*Árkot kellett ásni. A barátnőm és én helyettem katonák ásták meg az árkot.*”¹⁴⁹ Ha ezzel nem is közvetlenül a lány életét mentették meg, megkímélték őt a nehéz fizikai munkától, ami feltehetőleg igen megviselte volna, hiszen valószínűleg korábban nem szokott hozzá az ilyen típusú munkák végzéséhez.

Végezetül ki kell emelni Éva hitét is. Ahogyan azt már korábban bemutattam, a lány számára fontos volt a vallás, követte a szokásokat, eljárt a templomba, és igen megviselte a hír, miszerint családja elhagyja a zsidó hitet a megmenekülésük érdekében. Naplójában többször is beszámolt arról, hogy félelmében, reménytelenségében imádkozott, Istenhez fohászkodott. Feltehetőleg ez erőt adott számára, hiszen a reménytelennek tűnő helyzetekben is akadt valami, amibe kapaszkodhatott.

Élet a holokauszt után

Bár Weinmann Éva a holokausztot túlélte, sajnálatos módon azt követően mégsem élhetett már sokáig. Mindössze egyetlen évvel a második világháború befejezése után, 1946-ban a kislány meghalt leukémiában.¹⁵⁰ Éva ekkor még csupán tizennyolc éves volt. Fiatal korából adódóan nem született gyermeke, csupán a naplója maradt utána, amely távoli rokonainak köszönhetően került a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár tulajdonába.¹⁵¹

A két kamasznapló összevetése

Hasonlóságok

Már a két napló teljes elolvasása nélkül is szembeállíthatunk bizonyos hasonlóságokkal a kislányok történetében, hiszen mindketten Budapesten éltek, és a holokausztot is ott vészelték át. De ettől eltekintve is számtalan tartalmi hasonlóság figyelhető meg a két napló között. A következőkben ezeket veszem sorra. Kitérek azokra a történelmi eseményekre, melyekről mindketten beszámoltak, illetve olyan témákra, melyek korukból adódóan érdekelték a lányokat. Végezetül megvizsgálom a kényszermunkával töltött időt, amiben Lillának és Évának is része volt, egymásról valószínűleg nem tudva, de ugyanakkor, ugyanazon a helyen tartózkodva.

Kikeresztelkedés

Ahogyan azt korábban részletesen leírtam, az Ecséri és a Weinmann család is elhagyta a zsidó vallást, így tehát Lilla és Éva életében is jelen volt a vallásváltás, melyről mindketten beszámoltak a naplójuk-

¹⁴⁶ Weinmann 2004: 20–22.

¹⁴⁷ Weinmann 2004: 21.

¹⁴⁸ Braham 1997b: 1181.

¹⁴⁹ Weinmann 2004: 18.

¹⁵⁰ Kunt 2017: 431.

¹⁵¹ Weinmann 2004: 27.

ban. S bár a közös pont maga a vallásváltás, de ennek megélése már nem azonosan zajlott a lányoknál. Míg Lillát nem rázta meg különösebben ez az esemény, addig Éva meglehetősen nehezen viselte azt, saját szívére hallgatva nem is szánta volna el magát erre a döntésre. Amikor a kikeresztelkedésről írt, hozzátette: „*Én nem akarok, de Apuka akar, hát mit csináljak*”.¹⁵²

Szerelem és fiúkkal való kapcsolat

Lilla és Éva naplójából is kitűnik, hogy gyakran emlegették a fiúkat, illetve a szerelemmel kapcsolatos álmodozásaikat. Rendkívül fontosnak tartom kiemelni ezt a vonást a naplókban, hiszen mindennek semmi köze a háborúhoz, a holokauszthoz, mégis rendszeresen fel-felbukkan a téma mindkét lánynál. Úgy vélem, ebből látszik az, hogy bármekkora zűrzavar volt körülöttük, bármilyen szörnyűségek történtek velük és családjukkal, ők megőrizték emberi mivoltukat, azt a kislányos ábrándozást, ami normális körülmények között minden kamaszra jellemző.

„*Rettentően vágyódom a SZERELEM után. [...] 16 éves leszek, szeretnék szerelmes lenni és nincs kibe.*”¹⁵³ – írta 1944. június 20-án naplójába Ecséri Lilla. Valószínűleg azért érezte úgy, hogy nincs kibe szerelmesnek lennie, mert ekkor már nem élhette a megszokott életét, nem találkozhatott korábbi barátaival, gyakran a házat sem hagyhatta el. Nem volt lehetősége új embereket megismerni, s így fiúkkal sem találkozhatott, annak ellenére, hogy nagyon szerette volna, ha valaki udvarolna neki. Erről a vágyáról a későbbiekben is beszámolt naplójában: „*Határozottan nagyon vágyom arra, hogy nagyon szeressen egy csinos, kedves, okos fiú, és mellettem álljon. Szeretnék végre csókolózni.*”¹⁵⁴

Hasonlóan Lillához, Éva naplójában is megjelennek az ilyen gondolatok. A naplója elején arról írt, hogy aktuálisan épp mely fiúk tetszenek neki.¹⁵⁵ Nyolc hónappal későbbi feljegyzésében közölte: „*Új szerelmem nem volt. Még mindig a Miska.*”¹⁵⁶ Mindez azért különös, mert 1941. december 20-i írásában ennek éppen az ellenkezőjét fogalmazta meg. Eszerint Miska kifejezetten csúnya volt, ezért ki is ábrándult belőle, s jelenleg Laci és egy Pista nevű fiú tetszik neki.¹⁵⁷ Miska azonban később is felbukkan a naplóban, az 1943. március 24-én kelt

bejegyzés szerint Éva többször is találkozott vele, s ekkor már a fiú kinézetéről is másképpen nyilatkozott: „*olyan szép, hogy csuda*”.¹⁵⁸ Éva még 1944. decemberi írásaiban is emlegette a fiút, azonban további találkozásokról nem számolt be.

Lillával ellentétben Éva nem panaszkodott arról, hogy nincs olyan fiú, aki udvarolna neki. Sőt, naplójában újabb és újabb nevek bukkantak fel, akik éppen udvaroltak a lánynak, Éva pedig szinte válogathatott közöttük. Ő maga is tisztában volt ezzel, ahogy azt meg is fogalmazta: „*Gondolkoztam, melyiket válasszam. A Frédit vagy őt. Frédit választottam.*”¹⁵⁹

A szerelem és a fiúk tehát mindkét kamasz lány fantáziáját foglalkoztatták, naplóikban többször is felbukkant a téma. Míg azonban Ecséri Lilla hiába vágyakozott az udvarlók után, addig Weinmann Évának több is akadt.

Kiugrási kísérlet és Szálasi Ferenc hatalomátvétele

A naplóvezetés időszakából adódóan elkerülhetetlen volt, hogy nagy történelmi eseményeket is megörökítsenek bennük szerzőik. Mivel a második világháború, különösen a német megszállástól kezdődően testközelből érintette Ecséri Lilla és Weinmann Éva életét, így egyértelmű, hogy bizonyos számukra különösen nagy jelentőséggel bíró eseményekről a naplójukban is szót ejtettek.

Az egyik ilyen jelentős történés Magyarország kiugrási kísérlete volt a háborúból. „*1944. okt. 15-én FEGYVERSZÜNET!*”¹⁶⁰ – írta Lilla a naplójába. Ebben a feljegyzésében részletesen beszámolt róla, hogy hallották a rádióban Horthy beszédét, s az egész ház boldog, mert arra számítottak, hogy valóban vége a megpróbáltatásoknak. Éva ezt a következőképpen írta le: „*Hónapok múltak el, mire utoljára írtam lapjaidra. Azóta 1 napig béke is volt.*”¹⁶¹ Ő is megörökítette, hogy a teljes ház bizakodva tekintett a jövőbe, hiszen azt hitték, vége a háborúnak. Azonban mindkét lány számára hamarosan egyértelművé vált, hogy örömük korai volt.

„*Máma már Szálasi-kormányunk van.*”¹⁶² Ezzel a mondattal kezdődik Lilla másnapi feljegyzése. Éva nem a történetekkel párhuzamosan írta naplóját, hanem 1944. november 7-i írásában emlékezett

¹⁵² Weinmann 2004: 13.

¹⁵³ Ecséri 1995: 21.

¹⁵⁴ Ecséri 1995: 30–31.

¹⁵⁵ Weinmann 2004: 8.

¹⁵⁶ Weinmann 2004: 9.

¹⁵⁷ Weinmann 2004: 8.

¹⁵⁸ Weinmann 2004: 10.

¹⁵⁹ Weinmann 2004: 24.

¹⁶⁰ Ecséri 1995: 27.

¹⁶¹ Weinmann 2004: 15.

¹⁶² Ecséri 1995: 29.

vissza az októberi eseményekre, így a fegyverszünet után ugyanítt olvashatunk a nyilas hatalomátvétlről is. „*Apuka és mi már nagyon izgultunk. Tőle tudtuk meg a szomorú hírt, hogy Szálasi átvette a hatalmat.*”¹⁶³

Mindezeket azért tartom fontosnak kiemelni, mert jól mutatják, hogy ezek az események mennyire befolyásolták a lányok életét, reményt adtak nekik, majd azt követően újra a bizonytalanságba és félelembe taszították őket. Onnan tudható, hogy mindkettejük számára kiemelkedően fontos esemény volt mind a kiugrási kísérlet, mind pedig a nyilas puccs, hiszen részletesen megörökítették őket naplójukban, ahová a legféltebb titkaikat, életük jelentős eseményeit jegyezték fel.

Visszaemlékezés a munkaszolgálatra

Lilla és Éva naplójában is részletes beszámolót olvashatunk a munkaszolgálatról, amelyre ők is kötelezve voltak. Mindkettőjük esetében az események után született egy visszaemlékezés, melyben részletegazon leírták, hogy mikén kellett keresztülmenniük. Érthető okból történt utólag ezen események megjelenítése a naplókban, hiszen a munkaszolgálat teljesítése alatt nem készíthettek bejegyzéseket, csak később vethették papírra gondolataikat. Mindebből az is következik, hogy egyik szöveg sem feltétlenül az egykor átélteket adja vissza, hanem azt, hogy a történetek lejegyzésekor hogyan emlékeztek vissza az eseményekre a lányok.¹⁶⁴

Kifejezetten érdekes ezeket a részeket olyan szemszögből olvasni, hogy tudjuk, bizonyos ideig Lilla és Éva is ugyanazon a helyen tartózkodtak attól függetlenül, hogy tudtak volna egymásról, s arról, hogy később mindketten lejegyzik majd ezeket az eseményeket. A munkaszolgálatra való gyülekező mindkettőjüknek azonos helyszínen volt, a budapesti Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja sportpályáján. „*Három napra rá jött a rendelet, lányoknak teljes felszereléssel szintén három napi étellel másnap reggel 8-kor a KISOK pályán gyülekezés 16–40 korosztályig*”¹⁶⁵ – emlékszik vissza Lilla. „*Hétfőn pedig bevonultam én is. A házbéli lányokkal együtt vonultam be a KISOK pályára*”¹⁶⁶ – írta Éva. Ami azonnal szembetűnő mindkét lány esetében, hogy nem egyedül érkeztek

a gyülekezőre, s végig együtt maradtak néhány társukkal, akikkel folyamatosan segítették egymást, ahogyan erről már az ötödik és a hatodik fejezetben részletesen beszámoltam.

A sportpályától Lilla és Éva útja is – számtalan társukkal együtt – a Férihegyi repülőtérrre vezetett. Naplók alapján feltehetőleg egy időben vágtak neki a nehéz útnak, ami 12 kilométert jelentett, s gyalog kellett megtenniük. Mindketten kiemelték, hogy ez volt az első igazi megpróbáltatás számukra, hiszen egyikük sem volt korábban ilyen mértékű fizikai terheléshez szokva.¹⁶⁷ Ecséri Lilla a következő szavakkal emlékezett vissza a gyalogmenetre: „*Ebéd utáni időben, kb. 2 órakor be voltunk osztva egy századba és elkezdtünk menetelni. Eleinte elég tőrhetően bírtam, bár a két zsák, az oldal- és hátizsák rettenetesen húzott és nehéz volt. Később úgy éreztem, leszakad a vállam. [...] Úgy éreztem, ezt nem lehet kibírni. Leülök az útszélre és lesz, ami lesz.*”¹⁶⁸ Éva leírása alapján ő sem élte meg sokkal könnyebben az utat: „*Menni kellett, fél kettőtől este fél tízig állandóan mentünk, rövid pihenőkkel. Borzasztó volt. A lábam már majd leszakadt a nehéz hátizsáktól. Az első egész idő alatt zuhogott. [...] Én majd meghaltam a szomjúságtól.*”¹⁶⁹ Habár Éva nem számolt be arról, hogy az a gondolata lett volna, hogy feladja a menetelést, és inkább hagyja magát agyonlőni, mégis érződik az elkeseredettség a szavaiból. Lillához hasonlóan ő is a nehéz táskákra panaszkodott, melyek húzták a vállait, illetve az eső okozta kellemetlenségre, melynek következtében Lilla és Éva cipője is használhatatlanná vált. „*A cipőm, a fene egye meg, átázott és rövid lett. Eddig sem volt nagy, de ahogy a lábam megdagadt, elképzelhetetlenül szorított*”¹⁷⁰ – panaszkolta Lilla naplójának. Éva szintén kiemelte: „*A cipőm tele volt vízzel.*”¹⁷¹

Férihegyre érve hamarosan kettévált a lányok útja. Ecséri Lilla társaival együtt három napot töltött itt, azonban nem írt arról, hogy ez idő alatt bármilyen munkát kellett volna végezniük, sőt úgy fogalmazott, hogy sikerült nagyjából kipihenniük a gyalogmenet okozta fáradalmakat. Ezzel szemben Éva megkezdte a kényszermunkát, árkot, majd tankcsapdát kellett ásniuk, azonban azt hozzátette, hogy a rájuk vigyázó katonák nagyon emberségesen bántak velük, volt, amikor még a munkát is elvégezték a fiatal lányok helyett.¹⁷²

¹⁶³ Weinmann 2004: 15.

¹⁶⁴ Kunt – Vajda 2015: 236.

¹⁶⁵ Ecséri 1995: 36.

¹⁶⁶ Weinmann 2004: 17.

¹⁶⁷ Kunt – Vajda 2015: 239.

¹⁶⁸ Ecséri 1995: 37.

¹⁶⁹ Weinmann 2004: 18.

¹⁷⁰ Ecséri 1995: 37.

¹⁷¹ Weinmann 2004: 18.

¹⁷² Kunt – Vajda 2015: 241.

A két lány útja tehát a KISOK-pályától Ferihegyig volt párhuzamos, ezt követően más-más irányt vett. Erről a néhány napról azonban mindketten beszámoltak utólag a naplójukban, ami alapján meg tudhatjuk, hogy nehezen élték meg a gyalogmenetet, ám próbálták tartani magukban a reményt, s ha egyedül nem is sikerült volna ez nekik, a társaik jelenléte sokat segített helyzetükön.

Különbségek

Az előző alfejezetből látható, hogy több hasonlóság is megfigyelhető Ecséri Lilla és Weinmann Éva naplója között. Azonban ez nem jelenti azt, hogy a két napló teljes mértékben párhuzamba állítható egymással, hiszen számtalan helyen eltér egyik a másiktól. Az első szembetűnő, s igen jelentős különbség a bejegyzések gyakoriságát illeti. Ezek vizsgálata után áttekintem, hogy hogyan jelennek meg a családtagok a naplókban, végezetül rávilágítok, hogy milyen módon reagált Lilla és Éva a tőlük független eseményekre, mint például a megkülönböztető jelzés viselésére vonatkozó rendeletre, a csillagos házba költöztetésre, valamint annak hírére, hogy rokonokat, ismerősöket hurcoltak el a nyilasok.

A bejegyzések gyakorisága

A naplók hosszát és a feljegyzések gyakoriságát tekintve a legszembetűnőbb különbség, hogy míg Weinmann Éva csak ritkán, olykor egy év alatt mindössze három alkalommal írt naplójába, addig Ecséri Lilla rendszeresen vezette azt. Ő 1944. január 1. és 1945. február 23. között írta az általam elemzett naplót, s ez idő alatt – a bevezetését leszámítva – összesen ötvenöt bejegyzés született. Természetesen ezek hossza változó, volt, amikor pár sort, máskor oldalakat vetett papírra, de általában elmondható, hogy nem telt el huzamosabb idő anélkül, hogy ne írt volna a naplójába. Ezzel szemben Éva 1941. október 10. és 1945. január 19. között mindössze tizenhét alkalommal bővítette naplóját újabb feljegyzésekkel.

Weinmann Éva naplója elején két írás származik 1941-ből, utóbbi december 20-i dátummal szerepel, s ezt követően csak 1942. augusztus 29-én született újabb bejegyzés. Mindössze háromszor írt ebben az évben naplójába, majd az 1943-as esztendőben csupán két alkalommal. 1944-től szaporodtak meg az írások, legalábbis az előző évekhez képest. Ám még

ekkor is csupán hét bejegyzés keletkezett, igaz ezek között található az a több oldalas írás, amelyben a kiugrási kísérletre, a nyilas puccsra, valamint a munkaszolgálatra emlékezett vissza Éva.

Ecséri Lilla 1944-ben kezdte írni naplóját, így neki ebből az évből származik a feljegyzések többsége, összesen huszonkilenc, azonban a következő évben sem kevéssel maradt el. 1945. január 1. és 1945. február 23. között ugyanis még újabb huszonhat bejegyzés keletkezett, így arányaiban tekintve az 1945-ös évben még többet írt, mint 1944-ben.

Mindezeket összegezve tehát az állapítható meg, hogy a két naplót összehasonlítva egyértelműen feltűnik, hogy Weinmann Éva jóval ritkábban írt, míg Ecséri Lilla sokkal gyakrabban fordult naplójához.

Családi vonatkozások a naplókban

Ahogy az ötödik fejezetben részletesen taglaltam, Ecséri Lilla hosszabb bevezetőt írt a naplója elejére, melyben részletesen bemutatta saját magát és családját, főként az anyai ágra fókuszálva. Úgy számolt be minderről, mintha arra számított volna, hogy egykor valaki kézbe veszi könyvecskéjét, s a bevezetés segítségével könnyebben tud majd képet festeni róla és családjáról. Talán nem is állt tőle távol ez a gondolat, hiszen néhány oldallal később így fogalmazott: „*Én azért írok naplót, mert élvezetet szerez majd nekem öregkoromban újra elolvasni, és hozzásegít, hogy majd megírjam öregkoromban »Életem nagy regényét«.*”¹⁷³ Ezzel szemben Weinmann Éva nem szánt oldalakat bevezetésre, bemutatkozásra. „*Isten nevében kezdem el. Ígérem, hogy ebbe a kis könyvecskébe minden örömöm és bánatomat és titkomat leírom.*”¹⁷⁴ Ezzel nyitotta meg naplóját, s ezt követően már első bejegyzése olvasható. Nem tartotta fontosnak, hogy bemutassa saját magát, vagy éppen a családját, ami érthető is, ha úgy gondolta, hogy csak ő fogja majd a naplót olvasni.

Lillánál a későbbiek során is gyakran szóba került a családja, főként az édesanyját emlegette. Több ízben megfogalmazta, hogy mennyire szereti az asszonyt, hogy számára ő a legfontosabb ember a földön, s kifejezte aggodalmát iránta, amikor napokig semmit nem tudott róla. Ezzel szembe Éva nem említi túl gyakran a szeretteit, néhány sorban írt csupán édesapjáról, amikor napokig nem volt információjuk a férfiről, az édesanyját pedig csak annak kapcsán emlegette, amikor az asszony védelmezni próbálta őt.

¹⁷³ Ecséri 1995: 18.

¹⁷⁴ Weinmann 2004: 7.

Megfigyelhető, hogy a két lány teljesen ellentétes módon viszonyult saját édesapjához. Lilla nem titkolta apja iránti érzelmeit: „Az apámat nem bírom. Ő nagyon szeret engem, de én Őt sohasem fogom szeretni.”¹⁷⁵ Nem is igen tesz bántó és negatív megjegyzéseken kívül említést a férfiről naplójában. Az ellenszenv okára írásából nem derül fény, az azonban valóban érződik, hogy nem táplál gyengéd érzelmeket apja iránt. Ezzel szemben Éva, bár nem gyakran említette a családtagjait, mégis érezhetően szeretettel fordult édesapja irányába. Kifejezte aggodalmát, amikor a férfi elszakadt a családtól, s nem titkolta örömét sem, amikor újra találkoztak: „El lehet képzelni az örömet, mikor 4 hét után megláttam aput.”¹⁷⁶

A legnagyobb különbség a két lány szűk családját illetően, ami bár tőlük függetlenül történt, mégis nagy ellentétet képez: Éva és szülei túléltek a borzalmakat, míg Lillának csak az édesapja maradt életben, az édesanyját elvesztette. Éva utolsó bejegyzéséből kiderül: „Hála Istennek már itthon vagyunk”.¹⁷⁷ Ezzel ellentétben Lilla nem mondhatta magát ilyen szerencsésnek. „Meghalt az Anyám!!!”¹⁷⁸ – írta 1945. február 20-án. Majd három nappal később, naplója utolsó bejegyzésében kifejtette, hogy a nagynénje vette magához, ám nem érzi jól magát náluk, hiszen az nem az ő igazi otthona. Borzasztóan hiányzik neki az édesanyja: „Egyedül vagyok. Szenvedek. Így nem szenvedtem még sohasem.”¹⁷⁹ Ezek a záró gondolatai.

Mindezeket összefoglalva tehát a két lány családjának sorsát tekintve a legnagyobb ellentét, ami a háború végére kialakult, hogy míg Éva azt írhatta utolsó bejegyzésében, hogy otthon és együtt van a családjuk, addig Lilla egyedül érezte magát, hiszen meghalt az édesanyja, akit elmondása alapján a legjobban szeretett ezen a világon.

Reakció a külvilág eseményeire

A két napló hasonlóságai között említésre került, hogy egyes történelmi eseményeket mindkét lány megörökített, hiszen nagy hatást gyakoroltak rájuk. Ilyen volt Magyarország kiugrási kísérlete a háborúból, Szálasi Ferenc és a nyilasok hatalomátvétele, valamint a munkaszolgálat teljesítése, amely Lillát és Évát is személyesen érintette. Ezzel szemben

akadtak olyan történetek, melyeket nem részleteztek mindketten.

„Máma kell először felvenni a sárga csillagokat”¹⁸⁰ – írta Ecséri Lilla 1944. április 5-én naplójába. Ebben a feljegyzésében részletesen beszámolt a csillagviselésről, illetve arról, hogy az aktuális állás szerint ki számított zsidónak. Mindebből arra következtethetünk, hogy a megkülönböztető jel viselésére felszólító rendelet hatályba lépése számára egy kiemelkedően fontos esemény volt. Ellenben Weinmann Éva naplójában nem találunk olyan írást, ami az érintett időszakban keletkezett, 1944. január 25. után legközelebb csak július 23-án született feljegyzés. Ám még ekkor sem emelte ki, hogy neki és a családjának is megkülönböztető jelet kellett viselni, csupán 1944. augusztus 17-én fogalmazta meg vágyát: „Remélem következő alkalommal azt fogom írni, hogy levettük a csillagot.”¹⁸¹

Közös vonás, hogy Ecséri Lilla és Weinmann Éva családjának is csillagos házba kellett költöznük, ám a csillagviseléshez hasonlóan ez esetben is Lilla beszámolója részletesebb. Bár Éva nem írja le konkrétan a költözést, azonban vannak rá utalások, hogy nem a korábban megszokott lakhelyükön tartózkodnak. „Mi nekünk most 2 szobás (ill. 1 szobás lakásunk van.) [...] Itt, ahol lakunk a Rákóczi út 57 alatt van egy ronda nyilas. Már tegnap el akarta vitetni az egész házat.”¹⁸² Feltehetőleg az lehetett az oka annak, hogy Éva nem írt korábban a költöztetéséről, hogy igen ritkán tett bejegyzéseket a naplójába, így abból az időszakból, amikor a családjának el kellett hagynia az otthonukat, nem született írás. Ezzel szemben Lilla már a költöztetésük előtt papírra vetette ezzel kapcsolatos aggodalmait: „Négy napon belül megjön a gettó-rendelet, mely szerint minden zsidó család egy szobát kap. [...] Most majd nekem az apámmal kell egy szobában lenni. Előre is rosszszul vagyok ettől a gondolattól.”¹⁸³ Naplója alapján tehát látható, hogy Lilla nehezen élte meg a költözést, ellenben Éva nem fejtette ki érzéseit az eseménnyel kapcsolatban, így erről nem lehet következtetéseket levonni.

Lilla és Éva nagyon eltérően reagáltak azokra a hírekre is, melyeket különböző ismerőseik, rokonok felől kaptak. Éva teljesen természetes módon sajnálta az elhurcoltakat, s az érzéseit meg is fogalmazta naplójában: „Sajnos a Bergerékkel együtt a kispesztiekről sincs semmi hír. Frédiről sem tudok

¹⁷⁵ Ecséri 1995: 9.

¹⁷⁶ Weinmann 2004: 21.

¹⁷⁷ Weinmann 2004: 26.

¹⁷⁸ Ecséri 1995: 81.

¹⁷⁹ Ecséri 1995: 82.

¹⁸⁰ Ecséri 1995: 12.

¹⁸¹ Weinmann 2004: 14.

¹⁸² Weinmann 2004: 12–13.

¹⁸³ Ecséri 1995: 19–20.

semmit. *Úgy fáj a szívem mindnyájukért. Adná az Isten, hogy viszontláthassam őket.*¹⁸⁴ Nem csupán egy alkalommal fejezte ki elkeseredését az eltűntekkel, deportáltakkal, munkaszolgálatosokkal kapcsolatban. Egy 1944. augusztus 17-i feljegyzésében arról számolt be, hogy egy ismerős család öngyilkosságot követett el elkeseredésében. Ez a hír is mélyen megrázta Évát: „Sajnos nem jót írok kedves kicsi naplóm, hanem sajnos megint csak bánat van. [...] ...Gergelyék öngyilkosok lettek. Szegény Jani is meghalt. [...] Mielőtt deportálták őket, akkor vettek be mérget. Borzasztóan fáj a szívem értük, de főleg a fiúért.”¹⁸⁵

Nem ilyen módon reagált azonban Ecséri Lilla a másokat ért borzalmakra. Ahogyan az ötödik fejezetben is esett róla szó, a lány olykor teljes közönyt írt arról, hogy egyes ismerőseit, rokonait munkaszolgálatra küldték vagy esetleg eltűntek. „Elvittek Rezső bácsit és tegnap Gyula bácsit. [...] ...sajnálom Rezső bácsit, de nem izgat különösebben. A Kálmánt meg a Gyulát szinte nem is bánom. Nem tudom, hogy miért, de így van. Sajnálatot erőltetni nem lehet. És a bombázások sem izgatnak, szinte még örültem is, hogy legalább egy kis változatosság van. Természetesen azután rettentően sajnálom a támadásoknak szerencsétlen áldozatait.”¹⁸⁶ Sokak számára meglepő lehet, hogy vajon miért reagált így Lilla a híre, hogy több rokonát is elhurcolták. Am ahogyan a napló elemzéséről szóló fejezetben kifejtettem, feltételezhető, hogy ez is úgynevezett védekezési mechanizmus volt a lány részéről. Megfigyelhető nála, hogy a vele történt negatív eseményeket szinte visszajára fordítja, s mintegy szükséges jóként értelmezi.¹⁸⁷ Ugyanígy a rokonok, barátok elhurcolására is feltehetőleg nem tragikusan tekintett, hanem sajátos módon értelmezte az eseményeket.

Felhasznált források

- Ecséri Lilla 1995: *Napló, 1944. Egy tizenhat éves kislány naplójának eredeti szövege*. T-Twins Kiadó, Bp.
Weinmann Éva 2004: *Weinmann Éva naplója*. Lauder Javne Iskola, Bp.

Felhasznált irodalom

- Braham, L. Randolph 1997a: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon. Első kötet*. Belvárosi Könyvkiadó, Bp.
Braham, L. Randolph 1997b: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon. Második kötet*. Belvárosi Könyvkiadó, Bp.
Friedländer, Saul 2013: *A náci Németország és a zsidók (1933–1945)*. Múlt és Jövő Kiadó, Bp., ford.: Lázár Júlia
Gyáni Gábor 2000a: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Bp., 145–160.
Gyáni Gábor 2000b: Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Bp., 128–144.
Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztétörténet*. Osiris, Bp.
Haraszi György 2004: *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig*. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Bp. <https://www.orzse.hu/phd/haraszti-doktori.pdf> – utolsó letöltés: 2023. 04. 05.
Karsai László 2001: *Holokaust*. Pannonica Kiadó, Bp.
Komoróczy Géza (szerk.) 1995: *A zsidó Budapest: Emlékek, szertartások, történelem*. II. kötet. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp.
Komoróczy Géza 2016: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe – A pesti gettó falánál*. Ab Ovo, Bp.
Kunt Gergely 2009: „És a bombázások sem izgatnak...legalább egy kis változatosság van.”. Gyereknaplók a második világháborúból https://epa.oszk.hu/00800/00861/00045/pdf/aetas_2009-2_044-068.pdf – utolsó letöltés: 2023. 01. 14.
Kunt Gergely 2017: *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*. Korall, Bp.
Kunt Gergely – Vajda Júlia 2015: „Nem is rossz, hogy musz lettem, mert rengeteg élményben volt, és lesz részem.” – A női „munkaszolgálat” élménye és emléke interjúkban és naplókban. In: Bögre Zsuzsanna – Keszei András (szerk.)

¹⁸⁴ Weinmann 2004: 13–14.

¹⁸⁵ Weinmann 2004: 14.

¹⁸⁶ Ecséri 1995: 14.

¹⁸⁷ Kunt 2009: 53.

- 2015: *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan, Bp., 235–258.
- Lejeune, Philippe 2008: A napló mint „antifikció”. In: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.) 2008: *Írott és olvasott identitás: az önéletrajzi műfajok kontextusai*, L'Harmattan, Pécs, 13–24.
- Lejeune, Philippe 2003: Hogyan végződnek a naplók? In: Philippe Lejeune 2003: *Önéletírás, élet-történet, napló. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan, Bp., 210–221., ford.: Gábor Livia
- Ránki György 1987–1988: *A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között*. Történelmi szemle, 30. évf. 3. sz., 262–263.
https://epa.oszk.hu/00600/00617/00094/pdf/EP_A00617_tortenelmi_szemle_1987-1988_3_256-266.pdf – utolsó letöltés: 2023. 04. 04.
- Z. Varga Zoltán 2020: Naplóirodalom és önéletíráskutatás. In: Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedes Tamás (szerk.) 2020: *Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia 4.*, A Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Tudományos Diákköri Tanácsának Kiadványa, Pécs, 329–357. https://btk.pte.hu/sites/btk.pte.hu/files/Kari_tud_dia-kori_tanacs/ba_4_beliv_2020_ebook_978-963-429-528-0_0.pdf – utolsó letöltés: 2023. 04. 06.

„BOCSÁSS MEG, HA ZSIDÓ DOLOGBAN ZAVARLAK...”

VÁLOGATÁS GOLDZIHHER IGNÁC LEVELEZÉSÉBŐL¹

Csíki Tamás

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros

tamas.csiki@uni-miskolc.hu

Goldziher Ignác páratlan gazdagságú (több mint 13 500 darabból álló, körülbelül 1650 fővel, 11 nyelven folytatott) levelezése a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteményében található (s ma már digitalizáltan is hozzáférhető).² E levelezést elsősorban orientalisták hasznosították, mint a korabeli iszlámtörténeti, sémi filológiai kutatások nemzetközi szellemi közegéről, a 19. századi és 20. század eleji tudásáramlásról, a tudósok államhatárokon átívelő intellektuális kapcsolatáról tanúskodó forrásokat.³

Goldziher azonban Magyarországon élt, a budapesti egyetemen és a rabbiképző intézetben tanított, dékánnak is megválasztották, három évtizeden keresztül a Pesti Izraelita Hitközség titkári állását töltötte be, az Akadémia levelező, majd rendes tagja, sőt osztályelnöke, a Budapesti Philológiai Társaság tiszteletbeli tagja és (ami őt is meglepte) a Magyarországi Néprajzi Társaság invitálta soraiba, továbbá a *Magyar-Zsidó Szemle* és a *Turán* munkatársa (igaz, az utóbbi lapban nem publikált). Az intézmények életében való részvétel, illetve tudományos presztízse a levelezésben is jól nyomon követhető formális és informális kapcsolatainak gyarapodásával járt; a magyar tudományos élet megannyi szereplője, kultúr- és egyéb politikusok, középiskolai tanárok és tanítók, írók és újságírók, a különböző egyházak lelkészei, a gazdasági élet szereplői és hitközségi tisztviselők, valamint a tanítványai (és akik

annak mondták magukat) voltak a levelezőpartnerei.

Ennek a kapcsolathálónak a bemutatása és a levelezés szisztematikus feldolgozása – még ha ez nagy többségében Goldzihernek címzett levél vagy képeslap és a reakciókat nem ismerjük – a jövő érdemes feladata lehet. Ezúttal csupán néhány szöveget közlünk kommentár nélkül, amelyek egyfelől a korabeli hazai tudományos és közélet néhány epizódjáról tanúskodnak, másfelől – szorosabb olvasattal – az egykori szereplők közötti társadalmi, konfesszionális és kulturális hasonlóságokról és különbségekről (szilárd vagy átléphető mentális határokról) is elárulhatnak valamit.

**Kónyi Manó⁴ Goldziher Ignácnak
GIL/22/09/02**

Kedves barátom!

Melegen köszönöm baráti szíves sorait. Hogy Önnek eddig nem írtam, oka: egészségem rossz állapotban. Hetek óta nem vagyok képes írni vagy olvasni, annyira gyengék szemidegeim. Pedig egy év óta pihentetem őket. Igaz szívből örültem volna neki, ha Ön levelében egészsége javulásáról értesített volna. Félek tőle, Ön is úgy van vele mint én, jó állapotomról nem mondhatok, azért akinek írok, magamról hallgatok. A nyárra nézve még semmi

¹ A tanulmány a HUN-REN-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

² Dévényi 2018: 85–98.

³ Becker–Dévényi–Günther–Schmidtke (szerk.) 2024; Dévényi–Schmidtke 2024: 413–427. A levelek publikálása során ugyanez a szempont érvényesült. Például Koningsvald 1985; Simon 1986.

⁴ Kónyi Manó (1842–1917) gyorsíró, újságíró, Deák Ferenc beszédeit rendezte sajtó alá.

tervem sincs. A legszívesebben itthon maradnék. Nem is szólva arról, hogy az utazás nagyon fáraszt, fázom a fürdői élettől, melyben annyi részem volt, anélkül, hogy bajomat enyhítette volna. De Graz nyáron igen meleg, én meg éppen ezt nem bírom. Feleségem és gyermekeim jól vannak. Józsi a gymnasium Vik osztályába jár és úgy látszik, beválik. Képzeld csak, az ide való zsidó községtől levelet kaptam, hogy 40 forint évi adót róttak rám.

Egy nagy kérésem is van Önhöz. Egyik rokonom, tanító, akit személyesen nem ismerek, de aki az ide mellékelt levél tanúsága szerint elég művelt ember, állást keres. Hiába ajánlanám a magy. államvasúthoz, kinevetnének, ott csak a gentry ivadékaiknak jut hely. Nem tehetne e Ön érdekében valamit? Ha ő arra való ember és a községnél tanítói vagy más állás van üresedésben, talán segíthetne rajta. Nagyon kérem erre a főtisztelendő urat is, akit t. nejével együtt sokszor tiszteltetek.

Ugyan szerezzon magának a nyugati vagy déli vasúton mérsékelt áru jegyet és ránduljon le hozzánk néhány napra. Talán Önnek is jót tenne ez az út, nekem mindenesetre.

Önnek és kedves nejének feleségem nevében is jó emlékébe magamat ajánlva vagyok

igaz barátja

Graz, 1886 ápril 18.

Kónyi Manó

Torma Zsófia⁵ Goldziher Ignácnak
GIL/43/34/12

Igen Tisztelt Kedves Tanár Úr!

Nagyon ohajtanám, ha őszintén megírná nekem Kedves Tanár úr – mielőtt Landberg grófnak bejelentésemet megtenném – hogy nem é felesleges, vagyis inkább elmaradható értekezésemnek tartása nem ütközik é akadályokba azon körülmény miatt, hogy nő vagyok. Mert tudom, midőn Frankfurtban értekeztem – ámbár tagja voltam az egyletnek – ilyes, azonban legyőzött nehézségek merültek fel, mivel a társulat alapszabályai nőre nem terjedtek ki, s így tarthatását a congressust megelőzőleg magok az elnökök szavazata döntötte el.

Épen ezekért kértem fel első levelemben Kedves Tanár urat arra, hogy méltóztassék személyesen felirataimat a congressuson bemutatni. Még az is bekövetkezhethetne, hogy kész dolgozatomat visszakapjam, mivel keresztül vihető nem volt felolvastatása.

Emellett nem akarnék Landberg grófnak is kellemetlenségeket okozni. Ezekért kérem Kedves Tanár urat, írjon nekem – de egészen őszintén – ezen körülményről, s hogy ne fogalmazzam é az értekezést úgy, mintha felirataimat Kedves Tanár úr mutatná be? Így azok értéke növekedne, míg ellenben ha magam ismertetném – talán előítéletek miatt – fontosságuk hatását tévesztenék!

Hát a tagsági kötelezettség hány évre terjed s hova kéne nekem a tagsági díjat esetleg beküldeni? Kedves Tanár úr hány forintot szokott 16 márkában küldeni? Midőn még egyszer kérni kénytelen vagyok becses felvilágosításait ezek szerint, vagyok s maradok Kedves Tanár úr

őszinte tisztelője

Szászváros V–19–1889

Torma Zsófia

Marczali Henrik Goldziher Ignácnak
GIL/28/18/14

Igen tisztelt barátom!

Bátor vagyok Dr. Klein Jakab főrabbi urat, kit igen becsületes derék embernek ismerek, és kinek egyedüli hibája – ha ugyan az – az őszinteség és szókimondás, legmelegebben szívességébe és jóakaró pártfogásába ajánlani.

Igaz híve

Budapest 1894. jan. 12.

Ágai Adolf⁶ Goldziher Ignácnak
GIL/01/14/01

Kedves Barátom,

A hidegtől meggémberedett kézzel, a meleg és rokonérző örvendezéstől kiengedő szívvel kívánok szerencsét a m. k. Egyetemnek, hogy Ön r. tanárai közé lépett. Ennek hírért egy angol lapban olvastam, véletlenül oly helyen, ahol – pardon! – szintén széket szoktak foglalni. Véletlenül olvastam tehát, mert recreációs időm legboldogítóbb kiegészítője az, hogy ujságot nem csak nem látok, de nem is írok. Bocsássa meg forrásom megnevezését – non olet. S aztán az ilyesmit nem is szabad rossz néven venni az olyan embertől, aki ebben a nagy európai „Itt”-ben tanyázik e pillanatban. A „Standard” azzal összekötésben emlékszik meg az Ön kinevezetéséről, hogy ez ellen a „Magyar Állam” cz. clerical paper

⁵ Torma Zsófia (1832–1899) régész, az 1870-es évek közepétől Tordos östelepén végzett ásásokat.

⁶ Újságíró, humorista, 1868-ban alapította a *Borsszem Jankó* című élelclapot.

azon a czimen protestál, mivel a m. k. egyet. Mária Teréziának alapítása s eszerint katolikus, amely logikát az ánglius nem tudja bevenni, mert, az ő tudomása szerint, őfelségének zsidók is adóztak.

Egy hét múlva élőszóval is ki fogom fejezhetni megelégedésemet az Ön kineveztetése, büszkeségemet pedig afőlött, hogy én is fia vagyok annak a Magyarországnak, ahol az antiszemitizmus csak platónikus, amelyet komoly számba nem is vehető ragadós nyavalyának tarthatnak, különben az ez idő szerint Bpsten [tartott] bacillusugrató kongresszus⁷ szóná tette volna.

Kézsorítással igaz híve

Marienbad [1894] IX/8

Ágai Adolf

Marczali Henrik Goldziher Ignácnak
GIL/28/18/08

Kedves barátom!

Dr. Hofmann Emil reichenbergi rabbi járt nálam megtudni, van e apertura a pesti községnél s van e reménye odajutni pályázat nélkül. Megigérem neki, hogy Tőled megkérdem.

Ő kecskeméti ember, Pesten végzett, rabbisze-mináriumot is, berlini doctor, az osztrák kormány Professor címmel tüntette ki. Magyarul még jól tud. Szálas, nagyszájú ember.

Bocsáss meg, ha zsidó dologban zavarlak, de engem is zavart vele a kutya német. Így pedig legalább hallok valamit felőletek. Mi szeptember elejéig itt maradunk, hála Istennek jól vagyunk.

Hived

Norderney [190?] aug. 24.

Marczali

Acsády Ignác Goldziher Ignácnak
GIL/01/08/01

Kedves tanár ur!

Ne vedd rossz néven, hogy e sorok útján egy kéréssel terhellek. Schwartz Bertalan, nagykarolyi

születésű orvosnövendék, egy igen derék fiatal ember, ki mint igazán kitűnő indexéből látom, igen jeles tanuló, valamelyik izr. ösztöndíjra pályázott. Igen kérek, vedd szíves támogatásodba s hass oda, hogy folyamodványának eredménye legyen. Igen tanult, törekvő és tisztességes ifjunak fogod ezzel pályája befejezését megkönnyíteni.

Ismételve szíves jóakaratsodba ajánlva az illetőt, vagyok

kitűnő tisztelettel

Budapest 1895. febr. 18.

Acsády Ignác

Tóth Béla⁸ Goldziher Ignácnak
GIL/43/38/05

Igen tisztelt Professzor Úr,

Huber Lipót kalocsai pap, kit nem ismerek, megküldte nekem A Talmud c. könyvét, s mikor egynéhány jó szót írtam neki a köszönő levélben, hozzám küldte a mellékelt példányt is, azzal a kívánsággal, hogy én juttassam el Professzor Úrhoz. Kegyes bocsánatát remélve, ime megcselekedtem.

Erről a tudományszakról nekem nincsen több sejtelmem, mint amennyi egy Mars-csillagbeli ichthyosaurusnak lehet; de azt látom, hogy ez a pap, az ő erős pápista szempontja mellett, szinte bámulatosan objective beszél és ritka jóhiszeműséget árul el. Az időben, mikor Rohling⁹ a negyedik vagy hányadik kiadást éri Magyarországon, üdvös hatású lehet egy minden catholicismusa mellett is becsületes talmúd-ismertetés.

Ezért teljesítettem a szerző kívánságát. Ez az előttem ismeretlen úr azt reméli, s talán nem hiába reméli, hogy Professzor Úr tudományos érintkezésében a könyvre fogja irányozni a magyar szakemberek figyelmét.

Még egyszer bocsánatot kérve alkalmatlankodásomért, vagyok igen tisztelt Professzor Úrnak alázatos szolgálója.

Budapesten, 1898. I. 19.

Tóth Béla

Huber Lipót¹⁰ Goldziher Ignácnak
GIL/18/18/01

⁷ Az 1894-ben tartott első magyarországi katolikus nagygyűlésről van szó.

⁸ 1857-ben született újságíró, műfordító, filológus (az aforizmák és szállóigék gyűjtője).

⁹ August Rohling (1839–1931) német katolikus teológus, *Der Talmudjude* című műve, mely 1872-ben jelent meg először magyarul, a korabeli antiszemitizmus egyik alapszövegévé vált.

¹⁰ Huber Lipót (1861–1946) címzetes apát, 1887-től a kalocsai papi szeminárium tanára. Kutatásai a zsidóságra és a rabbinikus irodalomra fókuszáltak.

Nagyságos Tanár Úr!
Mélyen tisztelt jó Uram!

Nagybecsű s megtisztelő soraiért fogadja, kérem, legőszintébb köszönetemet. Boldog vagyok, hogy Nagyságod érdemesíti munkámat alapos átolvasásra. Evvel kétszeresen lekötelezi csekélységemet, mert csak előnyös lehet reám, ha kifogásait, észrevételeit, helyesbítéseit kegyeskedik levélben velem közölni.

Hogy lesznek ilyenek több helyre vonatkozólag is, arról meg vagyok győződve. Hisz nem vagyok sem oly arrogans, hogy azt higgyem a kísérletemről, hogy az hibátlan, tökéletes; sem oly makacs, hogy a tévedéseimre való szíves figyelmeztetést őszinte köszönettel ne fogadjam; sem oly elfogult, hogy azt véljem, hogy az én katolikus elveimmel, nézeteimmel mindenki meg fog egyezni.

De nem tartozom a hipokritákhoz sem, akik csak hangoztatják a tárgyilagosságot, tényleg azonban épen nem azok. Ép azért, megvallom, amennyire köszönöm a tévedéseimre való figyelmeztetést, annyira fájna, ha kétségbe vonná bárki őszinte törekvésemet tárgyilagosság után.

Könyvem csak tanulmány, kísérlet, mely sok és sokféle olvasás eredménye. A talmúdi helyek exegézisénél abból azt tettem magamévá, amit legjobb belátásom szerint helyesnek tartottam; hogy itt a subjectiv tévedés nincs kizárva, természetes.

De a tárgyilagosság utáni őszinte törekvésemen kívül bizonyára észrevesz Nagyságod még valamit munkámon. És ez az, hogy (katolikus pap vagyok) teljesen szakítottam a katolikusok eddigi felfogásával, álláspontjával a Talmúddal szemben; – s hogy a hang, amellyel róla szólok, a katolikusok eddigi hangjához képest, óriási haladás azon irány felé, ahol a kölcsönös megértés lehetséges. Ez legalább meggyőződéseim és törekvéseim.

Az idézetek helyeinek megjelölésénél, sajnos, bizony nem egy hiba maradt meg. Ez egyhelyütt a szedő rovására, máshelyütt pedig részint saját figyelmetlenségem –, részint a fogyatékos források* rovására irandó, amikor is másodrendű munkákhoz voltam kénytelen fordulni pl. Levy nagy szótárának adataihoz, chrestomatiákhoz stb. s az ezekben adott allegációval – bízva hibátlanságában – beérni.

* [...] az idézetek rektifikálása az idő rövidsége miatt elmaradt. Sietnem kellett u. i. a kiadással (de ezt csak „sub rosa” közlöm) egy jobb stáció eléréseért. Ámde épen tegnap értesültem, hogy attól, sajnos! elestem, s így a Pesti H.-ban való jóindulatú ismeretetés, melyért esedezni bátorkodtam, már nem lendít.

Nagy köszönettel veszem Nagyságod szíves értesítését, hogy nem veendi tolakodásnak, ha Budapesten járván, személyesen bátorodom fölkeresni. Nem fogom elmulasztani alkalmilag tiszteletemet tenni, s meg vagyok győződve, hogy csak szellemi haszonnal térendek vissza. Ó, bárcsak feljuthatnék Budapestre állandóan! Mennyire le volnék kötelezve Nagyságodnak, ha ez irányban tehetne valamit csekélységem érdekében! Már 10 év óta kénytelen vagyok egy vidéki katedrán működni...

Legyen szabad esedeznem Nagyságod nagybecsű soraiért és észrevételeiért. Nagy hálával venném és egy esetleges 2. kiadásban lelkiismeretesen felhasználnám.

Bocsánatot kérve hosszadalmasságomért s csekélységemet Nagyságod nagyrabecsült jóindulatába ajánlva, maradok mély tisztelettel Nagyságodnak

alázatos szolgája

Kalocsán 1898. I/21

Huber Lipót
theologiai tanár

Zolnai Gyula¹¹ Goldziher Ignácnak
GIL/47/32/01

Igen tisztelt Doktor Úr,

Egy volt reáliskolai tanítványomat s jelenlegi hallgatómat, Hantos Ármin tanárjelöltet bátor vagyok t. Doktor úrnak kegyébe ajánlani. A székesfehérvári reáliskolának annak idején a legkitünőbb tanulója volt s egyetemi tanulmányait is szorgalommal és szép sikerrel végzi. Egészen magára hagyott, jóra való fiatal ember, akit méltónak tartok arra, hogy az izraelita ösztöndíjat, amelyre most pályázik, elnyerje. Ismételten ajánlom tehát igen tisztelt Doktor úrnak szíves jóindulatába.

Kiváló tisztelettel

Bp. 1898. jan. 24.

Zolnai Gyula

Wellesz Gyula¹² Goldziher Ignácnak
GIL/46/24/01

Nagyon tisztelt tanár úr!

¹¹ Nyelvész, 1894-től a budapesti Markó utcai főgimnázium tanára, 1895-ben magántanári képesítést szerzett.

¹² Irodalomtörténész, csurgói, majd 1900-tól nagybitsei rabbi, a középkori zsidó responsum-irodalom neves kutatója.

Engedje meg, hogy kegyes jóindulatáról tanuskodó leveléért, melyet érdekemben Dr. Klein rabbi úrnak Stockholmba írni méltóztatott, hálás tisztelettel köszönetet mondjak, egyben pedig bocsánatot kérjek, hogy erre személyesen felkérni elmulasztottam. Nem önhittség ez, amely a segílyt nélkülözni tudja – erre nekem semmi okom sincs – hanem egy kis önismeret, amely a maga személyes ügyeivel másokat terhelni bűnnek tartja. Dr. Bloch úr révén értesültem, hogy tisztelt tanár úr kegyes volt érettem közbenjárni és amit eddig alig merészeltem volna, arra most magam is bátorságot kaptam, alázattal arra kérni, kegyeskedjék jótéteményét betetőzni és engem Dr. Wolff gothenburgi rabbi úrnak ajánlani. Dr. Klein rabbi úrnak köszönhetem, Löw szegedi rabbi úr ajánlata folytán, hogy meghívtak, de a hely színén szerzett tapasztalatokból következtethetem, hogy Dr. Wolffnak az utód megválasztására nagy befolyása van. Meg vagyok győződve arról, hogy tisztelt tanár úr kegyes soraival az öreg úrnak esetleges kételyeit vagy bizalmatlanságát irántam eloszlatná. Negyvenkét évi működés után az embernek joga van az utódja iránt bizalmatlannak lennie. Különben igen előzékeny udvarias öreg úr, akihez az utód annál több bizalommal viseltethetik.

Fogadja igen tisztelt tanár úr kiváló nagyrabecslésem és szíves fáradozásáért hálás köszönetem kifejezését, mellyel vagyok szeretettel lekötözött hiva

Csurgó 1899. ápr. 9.

Wellesz Gyula

Dr. Perl Soma¹³ Goldziher Ignácnak
GIL/45/01/081

Méltóságos Uram!

Taubner Olga k. a. egy rendkívül finom lelkű kis leány kérvényt nyújtott be Méltóságodhoz. Kérem kegyeskedjék ezt jóindulattal elintézni.

Kiváló tisztelettel

Dr. Perl Soma

Rombauer Emil¹⁴ Goldziher Ignácnak
GIL/36/01/13

Igen tisztelt Kedves Barátom!

Goldziher nálam senkit nem protegálhat, de ha ajánl valakit, akkor tudom, hogy azt kapok, akit én kívánok iskolám számára, azaz jó tanárt.

Ez esetben sajnálatomra mégis azt kell mondanom, hogy az ajánlatnak nem vehetem hasznát. A dologban tévedésnek kell lenni, mert a brassói főreáliskolán ezidő szerint nincs semminemű üresedés, de arra sincs kilátás, hogy a nyelvészeti szakok egyikén beláthatatlan időn belül üresedés álljon be, mert tudtommal nincs a tanárok között egy sem, ki Brassót itt akarná hagyni.

De ha még beállna is, hogy jön „prophéta a Saulok közé”, mit keresne ajánlottja, mint classika philologus a reáliskolán? Nem mondom, hogy nem tudnók hasznát venni, csak hogy a minster nem nevezi ki.

Különben a minap azt a hírt hallottam, még pedig elég hiteles forrásból, hogy az én brassói igazgatóskodásom napjai meg vannak számlálva. Nekem ez, őszintén mondom, nagyon elszomorító hír volt és meglehetősen el vagyok felette keseredve, de talán abba a helyzetbe hoz, hogy jó gymnasiumi tanárokról is kell már legközelebb gondoskodnom, s azért levelét nem teszem az elintézendők közé, de az (esetleg) ezután még elintézendőkhöz.

Ő nagyságának kézcsókom s nőm szíves üdvözlését jelente, kedves levelét köszönve

igaz tisztelője s barátja

Brassó, 1902. V. 5.

Rombauer Emil

Ballagi Aladár Goldziher Ignácnak
GIL/02/17/06

Kedves Barátom!

Pásztor Dávid volt rimaszombati izr. tanítót, aki családos ember s két év óta állás nélkül a legnagyobb nélkülözések közt él a fővárosban, aki hiába folyamodik a minisztériumhoz, s a mostani viszonyok közt hiába ajánlottam a statisztikai hivatalhoz – a legmelegebben ajánlom ismeretes emberszerető

¹³ Ügyvéd, a székesfőváros törvényhatósági bizottságának a tagja (Eötvös Károly egykori patvaristája és bizalmasa).

¹⁴ Természettan- és vegytantanár, az országos közoktatásügyi tanács tagja, 1881-től a selmecbányai evangélikus főgimnázium

tanára, majd 1885-től a brassói, 1905-től a budapesti V. kerületi állami főreáliskola igazgatója.

gondjaidba. Légy rajta, hogy bárminő állandó alkalmazást nyerjen akár a hitközség körében, akár máshol. Kötelességtudó, szerény, munkás, derék emberen segítesz, ha rajta segítsz.

Régi igaz barátod

Bp. 1905. június 1.

Ballagi Aladár

Thúry József¹⁵ Goldziher Ignácnak
GIL/43/22/01

Igen Tisztelt Tanár Úr!

Fölbátorítva irányomban tanúsított szívességétől s amaz ígéretétől, hogy kész szíves felvilágosítást adni: azzal a kérdéssel bátorodom alkalmatlankodni, hogy milyen stádiumban van jelenleg a török-perzsa tanszék ügye. Utolsó találkozásunk óta foglalkozott-e vele a bizottság, vagy a kar? S ha igen, elfogadta-e a kar a bizottság javaslatát személyemre vonatkozólag és megtörtént-e fölterjesztés a mélt. vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz?

Szóval: nagyon szeretnék valamit tudni az ügy állásáról, már csak a magam megnyugtató végett is, vagy pedig – a rosszabb esetben – azért, hogy még kellő időben szétnézhessek másfelé.

Nagyon természetes, hogy szíves értesítését egészen bizalmas természetű, magán közlésnek veszem, s nem fogom senkivel közölni.

Ha történt valami ebben a dologban s ha igen tisztelt Tanár Úrnak nem esik terhére ennek közlése, nagyon kérem, ne sajnáljon egy pár sorban tudósítani engem az ügy mikénti állásáról.

Szívességét előre is köszönve, maradok kiváló tiszteletem nyilvánítása mellett igen tisztelt Tanár Úrnak mint jóakarómnak

őszinte híve

Halas, 1905. jún. 5.

Thúry József

Rombauer Emil Goldziher Ignácnak
GIL/36/01/12

Kedves Barátom!

Egész családom s a magam nevében köszönöm szíves szerencsekívánataidat, melyeket az évforduló

alkalmával kifejezni szíves voltál s viszonzozzuk azokat úgy kedves nőd ő nagyságának mint neked.

Azt hiszed bizonyára, hogy ezzel már el is mondtam minden lényeges mondanivalómat, mert, ha nincs mondanivalóm is van, azt elmondhattam volna azon a 200 napon, melyeken a kávéházban a múlt év folyamán találkoztunk. Igen ám, ha elmondhattam volna! Mindég félbeszakítottál azzal, hogy most rajtad a sor beszélni, a sylvester est borongós csöndje az egyedüli alkalom, amikor veled beszélgetve nekem is, és csakis nekem szabad egyszer beszélnem s ím élek az alkalommal s most neked kell hallgatnod, amíg ezt az előttem fekvő négy oldalt tele nem írtam. És arról írok, ami lelkemet megtölti, ami az én régóta igazán komor s bús hangulatomat előidézi. Tehát hangulatképet. Hogy a közállapotok felett el vagyok keseredve, annak nem tagadom részben az is az oka, hogy azok kellemetlen hatását hús és kenyérdragulástól kezdve egész a miniszteri disgratiáig magamnak is van részem érezhetni és megszenvedhetni. De nem hiszem, hogy ez elfogulttá vagy épen igazságtalanná tesz a helyzet megítélésében. Olyanforma ez mint az érzékeny tyűkszem, az ember érzékenységet fokozza emez az időjárás változásai, amaz pedig az idők járása iránt. És az én mindenféleképpen megtaposott tyűkszemeim azt mondják, hogy rossz időket élünk, nehéz napok járnak, és még nehezebbek fognak következni.

Vargha Gyula¹⁶ jajgat jelentéseiben, hogy az ország lakossága nemcsak nem szaporodik, de az 1911-iki népszámlálás az 1901-ikkel szemben valószínűleg már csökkenést fog kimutatni. A házasságok száma folytonosan csökken, csak a kivándorlás van állandóan növekedőben! Az államhitel hanyatlak, a külföldön elhelyezett állampapírok állandóan visszaözoönlenek, a társadalmi közérkölcsök borzasztóan romlanak, parlamentarizmusunk egy nevetséges komédiává lett s becsületünk a külföldön messze hanyatlott a fagypontra alá.

A parlamentben nincs kormányképes többségi párt és ami talán még ennél is nagyobb baj, végképen elpusztult a mindég erjesztő és élesztőként működött közjogi ellenzék, és az úgynevezett függetlenségi ellenzékéből kifejlődött kormány ultramontán klerikális és reakciós, mely törvényt, jogot és igazságot tipor. Közgazdasági viszonyaink minden irányban pangnak és hanyatlanak, az ember nem várhatja nyugodtan, mit hoz a holnapi nap, s mindez együttesen lehangol és elcsüggeszt.

¹⁵ Thúry József (1861–1906), nyelvész, turkológus, 1888-tól a kiskunhalasi református gimnáziumban magyart és latint tanított, 1906-ban a pesti egyetem török-perzsa tanszékére nevezték ki.

¹⁶ Statisztikus, az Országos Statisztikai Hivatal Igazgatója.

Végleges hanyatlás symptomái e ezek vagy a nemzeti élet evolúciójának egy visszatérő volutója,¹⁷ melyet új föllendülés fog követni? És ha ez csak egy volutó, melyik pontjában vagyunk akkor? Hej, aki ezt ki tudná számítani! Megéljük e még mi öregek, hogy megint bekerülünk a haladó irányzatba?

Ez elég kérdés arra, hogy ebből kiformalhassam újévi üdvözetem. Legyen a mai állapot igazán csak ily volutus kitérés, annak átmérője pedig kicsiny, bukjék mihamarább Apponyi,¹⁸ Barkóczy¹⁹ és a többi [...], mi pedig örülhessünk ismét a haza fellendülésének és virágzásának. Legyen a magyar boldogabb 1909 jan 1-jén, mint 1908 jan. 1-jén.

Igaz tiszt. barátod

Rombauer

Kardos Albert²⁰ Goldziher Ignácnak
GIL/20/17/08

Mélyen Tisztelt Tanár Úr!

Engedje meg, hogy egy rég elszakadt és talán el is feledt tanítványa, én is szívből üdvözlöm Tanár Urat rendkívüli munkában és még rendkívülbb sikerekben gazdag életének hatvanadik évfordulóján.

Kétszeres büszkeséggel vallom magam Tanár Úr hűséges tanítványának és követőjének. Egyrészt azért, mert az a vallástörténeti felfogás, amelyet Tanár Úrnak – fájdalom – oly rövid ideig tartó hallgatásából merítettem, örökre megmaradt elmém-ben. Másrészt azért, mert Tanár Úrnak fényes példája segített megóvni attól, hogy a legváltáságosabb életkörülmények között se inogjak meg akár a magyarságomban, akár zsidó voltomban.

Ez természetesen nemcsak büszkévé tesz, hanem mély hálára is indít, amelynek őszinte nyilvánításával ismételten üdvözlöm Tanár Urat s maradok régi hű tanítványa, igaz tisztelője

Debreczenben 1910. szept. 24.

Kardos Albert

Kardos Albert Goldziher Ignácnak
GIL/20/17/04

Mélyen Tisztelt Tanár Úr!

A múlt hó végén legnagyobb sajnálatomra nem találtam lakásán Tanár Urat, pedig személyesen szerettem volna közölni, amit most az idemellékelte iratokból méltóztassék tudomásul venni.

Én is hivatottnak és képesnek érzem magam a zsidó gimnázium igazgatói állását betölteni és nagyon szeretném, ha beadványom és mellékletei ugyanezt a meggyőződést keltenék a bizottsági tagokban és főképp Tanár Úrban.

Legyen szabad ezt reménylenem és ebben a reményben ajánlom magamat Nagyságos Tanár Úrnak régi jóindulatába és hathatós pártfogásába.

Hálás tisztelője

Debreczenben 1910. okt. 20.

Kardos Albert

Rombauer Emil Goldziher Ignácnak
GIL/36/01/15

Kedves Barátom!

Tegnap végre nyilvánvalóvá lett, hogy régi bristolbeli barátaidat miért nézed le és hanyagolod el annyira! Megérezted az idők járását, és új méltósággal nehezen tartottad összeegyeztethetőnek a szegény tekintetekkel való további érintkezést!

Ez az, ez az, kisütöttem.

De szeretetünk megnyilatkozásától úgy sem szabadulsz meg, ha Te megvetéssel fordulsz is el tőlünk, mi tovább is szeretünk s ha nem adsz rá alkalmat, hogy személyesen gratulálhassunk, hát meg tesszük legalább levélben!

De – Te nem érted mindég a tréfát – s talán ez az alkalom nem is egészen alkalmas a tréfálkozásra, bár az udvari tanácsosi méltóság majdnem annyi rossz tréfa kiinduló pontja, mint ahányszor a „Dom” – de már megint az alkalomhoz nem méltó hangulatban vagyok.

Szó ami szó. Ha mindenki, aki udvari tanácsos lett eddig Magyarországon, oly érdemek fejében kapta volna a kitüntetést és megkapta volna dacára annak, hogy annyira nem járt utána, mint ahogyan Te nem tetted, – akkor Magyarország egy tudósokban és pedig szerény és a tudományért lelkesedő tudósokban gazdag ország lenne, szóval boldogabb lenne a magyar, – vagy: Te volnál az egyedüli m.

¹⁷ Gördül, körbe-körbe forog. (A volvo latin igéből.)

¹⁸ Apponyi Albert, 1906 és 1910 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

¹⁹ Barkóczy Sándor, jogász, 1904-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium középiskolai ügyosztályának a vezetője.

²⁰ Kardos Albert (1861–1945) irodalomtörténész, 1891-től a debreceni állami főreáliskola magyar-német-latin szakos tanára, majd 1913-tól igazgatója.

királyi udvari tanácsos, és így is, úgy is e kitüntetés kerek e világon a legnagyobb díszek egyike volna. Így megfordítva áll a dolog, nem neked dísz a cím és méltóság, de a kissé megviselt udvari tanácsos-ságnak egy kis fényt kölcsönöz legújabb adeptusa, akit tartson meg családjának, a hazájának, no meg barátainak is a jó Isten soká. De hát aztán arra kérünk méltóságos urunk, hogy ismét látogass el néha-néha a Bristolba is.

*Kézsókom a méltóságos asszonynak.
Mindég malitiósus barátod*

Bpest 1910 december hó 16.

Rombauer Emil

**Khuen-Héderváry Károly²¹ Goldziher Ignácnak
GIL/21/14/01**

Igen Tisztelt Tanár Úr!

Tudomásomra jutott, hogy Fuad Ahmed herceg itteni tartózkodása alatt Nagyságoddal oly célból kereste az összeköttetést, hogy Nagyságodat megnyerje egy, az egyiptomi egyetemen tartandó félévi kurzusra.

Ő Fensége, elutazása előtt, hozzám is fordult, járjak közbe Nagyságodnál, hogy ezen meghívást elfogadni szíveskedjék.

Anélkül, hogy Nagyságodat ebben a kizárólag saját elhatározásától függő ügyében befolyásolni kívánnám, mégsem mulaszthatom el annak a kiemelését, hogy a magyar tudománynak, valamint a budapesti egyetemnek csak dicsőségére szolgálna, ha a szóbanlévő ajánlatot elfogadni méltóztatnék, amiért is az ilyen értelemben való döntését a magam részéről is csak örömmel üdvözölhetném.

Fogadja Nagyságod kiváló tiszteletem őszinte kifejezését.

Budapest, 1911. október 16.

Khuen-Héderváry Károly

**Goldziher Ignác Khuen-Héderváry Károlynak²²
GIL/21/14/01**

Nagyméltóságu Ministerelnök Úr!

Mély hálámat fejezvé ki Excellenciád f. hó 16.án kelt kegyelmes leirataért, egyuttal bocsánatot kell kérnem, amiért személyes körülményeim nem teszik lehetővé, hogy a kairói egyetem engem kitüntető meghívását ez idő szerint kövessem. Folytonos megfontolásom tárgya, hogy a jövőben kedvezőbb állást foglalhatok-e a meghívás irányában. Alkalmam volt Ő Fensége Ahmed Fuád Pasa herczegnek [a kérésére nézve fenforgó helyzetnek már a múlt nyár folytán levélben és mult heti közvetlen találkozásunk alkalmával élőszóban előadni.

Ismételve legmélyebb hálámat kifejezve maradok]

**Varga Zsigmond²³ Goldziher Ignácnak
GIL/44/14/03**

Méltóságos Uram!

Alig néhány heti távozás után máris új nagy szívessegre kérem. Eleinte úgy gondolám, hogy eddigi sok jóságát sem tudván eléggé meghálálni, nem alkalmatlankodom tovább, de meggondolván azt is, hogy az ügy talán csak Méltóságod magas párfogása mellett dől el sikeresen, ezért újra bátorságot vettem a Méltóságodhoz való fordulásra. Úgy hiszem, nem haragszik meg Méltóságos Uram ezért. Arról van szó ugyanis, hogy a Nm. Vallás és Közokt. Ministeriumtól kértem 1912-re egy 2000 koronás tanulmányi ösztöndíjat, amellyel kimennék már 1912 januárjában ismételten külföldre ott muzeumokban és könyvtár archivumokban kutatni, de félek, hogy a Nm. V. és K. Min. kérésemet esetleg elutasítja, bár okmányokkal jól felszereltem és Pokoly József, kolozsvári ref. theol. tanár, illetőleg megválasztott debreczeni egyetemi tanár becses pártfogásában Balogh államtitkár²⁴ Ő Méltóságának a figyelme az ügyre föl van híva, mindazonáltal, ha Méltóságod volna oly kegyes egy pár sort írni a legilletékesebbnek megvilágítván az ügyet, hogy itt nem hiú pénzköltögetésről, hanem egy szerény és szegény fiatalember buzgóságáról van szó, úgy megvolnék nyugodva és kérésem sorsát biztosítottak

²¹ Magyarország miniszterelnöke 1910 és 1912 között.

²² El nem küldött levéltervezet.

²³ Varga Zsigmond (1886–1956) teológus, szumirológus, 1911-től a kolozsvári teológia, 1915-től a debreceni egyetem teológiai karának a tanára.

²⁴ Balogh Jenő 1910-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára.

látnám. Nagyon kérem tehát Méltóságodat, ha valamelyes ok vissza nem tartja, legyen kegyes e szívesseget megtenni érdekemben, biztosítom, hogy támogatására nem leszek érdemetlen és amennyire tehetem, hálátlan sem. Kérésemet decz. 1-én már beküldöttem s lehető gyors elintézését kértem.

A theol. m. tanári vizsga nov. 6-án nagyon szépen sikerült s remény van rá, hogy nem is sok idő múlva itt vagy amott a papi palástot fölcserélhetem a tudós kathedrájával.

Méltóságos Uram szíves támogatását újólág kérve vagyok a legmélyebb tisztelettel

igaz szolgálja:

Kolozsvár, 1911 dec. 2.

Varga Zsigmond

Teleki Pál Goldziher Ignácnak

GIL/43/05/09

Igen tisztelt Professzor Úr,
Méltóságos Uram,

Bocsásson meg, hogy egy bizalmas kéréssel zárom. Osztern Salamon P.²⁵ úr járt nálam és több tudományos ügyben támogatásomat és közbenjárásomat kérte. Mivel én őt és munkásságát absolute nem ismerem, másrészt öndicsérte tagadhatatlanul rossz benyomást tett reám, engedje meg, hogy felvilágosítást kérjek O. S. P. tud. múltjáról, munkásságáról és ha méltóztatik azt ismerni, Korán-fordításáról és az azt bevezető kötetéről, amely most kerül sajtó alá. – Szabad egyben kérni, mivel Osztern címét nem közölte velem, ezen levél kegyes továbbíttatására? És most ezer bocsánatot kérek szerénytelen alkalmatlankodásomért s maradok mélyen tisztelő híve

[1912] VI/23.

Teleki Pál

Nagy Lajos²⁶ Goldziher Ignácnak

GIL/30/18/01

Méltóságos Uram!

Ha Nagytiszteletű Raffay Sándor bpesti ev. lelkész úr – kinek szeretetét nagyrabecsülésem kapcsán van szerencsém bírni – betegsége miatt ez időszere nem a Semmeringen tartózkodna, úgy az ő révén bátorokodnám Méltóságos uramat megkeresni az alábbi ügyre vonatkozólag. Ám betegségében nem óhajtom igénybe venni jóakaró készségét, direktbe vagyok bátor fölkeresni Méltóságos uramat. Fölbátorítva érzem magamat erre nemcsak Raffay nagytiszteletű úrra való hivatkozással, de Méltóságodnak ama szíves, leereszkedő magatartásánál fogva is, amelyben pár évvel ezelőtt, budapesti valástanárkodásom alatt egyetemi polgár is lévén, Méltóságos uramnál is beiratkoztam „Az izlam és intézményei” hallgatására, s indexem lezárásakor b. lakásán fogadva, engem részesíteni kegyes volt. Akkor esett szó úgy Raffay mint Hornyánszky²⁷ lelkész illetve tanár urakról, akiknek mindkettőjüknek tanítványa voltam.

A kérdéses ügy a következő: Horváth Ferencz, ászári tanító rokonom a bpesti izr. hitközséghez pályázatot nyújtott be a Wechseltmann-féle tanítói nyugdíjsegély járulékért. Ismerve működését is, becsületes lelkiismeretességgel merem mondani, hogy a segélyre annál is inkább rászorul, mert anyagi körülményei is olyanok, hogy kis fizetéséből nagy családját csak nagy áldozatok árán tudja fenntartani. Hozzá fordult ügye támogatásául, ki évekig működtem Bpsten, mint esperességi s. lelkész és valástanár, bízva összeköttetéseimben. Én kérésének eleget tenni óhajtván, Méltóságos uramra gondoltam, aki ez ügyben – ha kérésemet meghallgatni kegyes volna – eredménnyel közre járhatna az izr. hitközségnél. Méltóságos uramra nagyrabecsülésünkön s megkülönböztetett tisztöletünkön kívül még egy szegény tanítói család áldása is szállna, akik ismeretlenül is áldva gondolnának Méltóságodra. A pályázat f. hó 15-én járt le, így a segélyosztás bizonyára a közeljövőben fog eszközöltetni.

Abban a hitben, hogy eme megkereséssel Méltóságos uramat kellemetlenül nem érintettem, s megkeresésemet tolazkodásnak nem fogja tekinteni, kérésemet s Horváth Ferencz tanító ügyét magas jóindulatába ajánlván, Méltóságos uramnak vagyok kiváló tisztelettel

Készséges szolgálja

Gyúró 1914 nov. 23.

Nagy Lajos
evang. lelkész

²⁵ Osztern Salamon Pál (1879–1944) orientalista, a Pester Lloyd munkatársa, jászberényi, ceglédi, valamint budapesti gimnáziumokban tanított.

²⁶ Nagy Lajos (1883–1970) gyúrói evangélikus lelkész, költő, 1918 októberében a Nemzeti Tanács tagja.

²⁷ Hornyánszky Gyula, klasszika-filológus, a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tanára.

Varga Zsigmond Goldziher Ignácnak
GIL/44/14/11

Méltóságos Uram!

Szives elnézését kérem, hogy szerény soraimmal zavarni bátorkodom, de e tényhez bátorságot merítetek annak a célnak a szolgálatából, melyre elkötelezve érzem csekély magamat. E hó 26-án Pesten tartózkodván, fogom venni magamnak azt a bátorságot is, hogy Méltóságos Uramnál személyesen tiszteletmet tegyem és néhány tudományos kérdésben szíves és nagybecsű tanácsát kikérjem. Ugyanakkor föl fogom ajánlani s kegyes elfogadását szeretném kérni egy szerény legújabb munkámnak, melyet „Az ókori keleti népek művelődéstörténete különös tekintettel a Bibliára” címen az Országos Református Egyházi Könyvtár adott ki, I. kötetében már megjelent s II.-ikában most van nyomás alatt. – Végtelenül szeretném, ha e szerény munka szellemi erőfeszítése s úgy gondolom még tévedéseiben és fogyatkozásaiban is méltánylást érdemlő kísérlete alapján közelebbi tudományos kapcsolatba kerülhetnék a budapesti egyetem világhírű két orientalistájával: Méltóságos Urammal és Mahler E.²⁸ professzor úrral, kinek ez ügyben szintén írtam, s így nyerném meg szigorú és objektív kritika útján azt az autorizációt, mely csekélységemet a theologiai szakkelemben meghagyva, óriási mértékben közelebb vinne céltom elérése felé. Óhajomásom azon benső megnyugtató lelkiismereti tudaton alapul, hogy amire a mi viszonyaink között ifjú ember vállalkozhatott, azt igyekeztem komolysággal, hűséggel, a munka őszinte és igaz szeretetével elérni s így, ha szerény tudományos törekvéseimben vannak is pontok, melyek eltérő megítélésre adhatnak okot, ezek semmi esetre sem lehetnek éppen természetüknél fogva olyan jellegűek, hogy a kölcsönös megértést és az objektív méltánylást befolyásolhatnák.

Minden egyéb részletkérdés megbeszélését személyes tisztelgéseim idejére tartván fenn, Méltóságos Uramnak addig is vagyok a legőszintébb és legmélyebb tisztelettel

hálás szolgálja:

Debrecen, 1915. nov. 23.

Varga Zsigmond

Szász Károly²⁹ Goldziher Ignácnak
GIL/42/34/02

Méltóságos Uram!

Egyik unokaöcsém mellé – aki III. gimn. osztálybeli tanuló a Ferencz József intézetben, de aki betegsége miatt a tanév hátralévő részét otthon kell hogy töltsen, egy veszprémmegyei puszta – szülei jóra való nevelőt keresnek, aki a fiút a tanév végére előkészítené a vizsgálatra. A nevelő teljes ellátásban (és pedig igen jóban) – s a megállapítandó tiszteletdíjban részesülne.

Miután a család részéről felkértem, hogy a nevelőkeresés nem könnyű munkájában segítségükre leszek, bátorkodom Méltóságodhoz, mint a bölcsészeti kar dékánjához fordulni, hogy – talán a bölcsészethallgatók segélyegylete vezetőségének meghallgatásával – kegyeskedjék nekem, ha lehetséges, a mondott célra megfelelő egyént ajánlani. Az illető – azt hiszem – a hónap közepén foglalhatná el helyét; akkorra remélhetőleg felgyógyul a szobán forgó fiú, aki most esett át tüdőgyulladásra.

Igen lekötelné Méltóságod, ha kegyeskednék az ügynek kissé utána nézni, s nagyon örülnék, ha e megbízható uton rokonaim alkalmas nevelőhöz jutnának.

Abban a reményben, hogy alkalmatlankodásomért megneheztelni nem fog Méltóságod – őszinte nagyrabecsüléssel maradok

híve

Budapest, 1918. I/3

Szász Károly

Osztern Salamon Pál Goldziher Ignácnak
GIL/31/37/12

Méltóságos Uram!

Mély tisztelettel bátorkodom értesíteni, hogy az V. ker. főgimn.-nál viselt állásom alól, másik három kollegámmal egyetemben, kiknek az eseményekhez közünk alig volt, felfüggesztettek. A felfüggesztés „felebarátaink” kimondott kívánságára történt. Így állítják legalább a minisztériumban. Ha Méltóságod tehet valamit érdekemben, igen kérem, tegye meg.

²⁸ Mahler Ede, orientalista, egyiptológus, csillagász, 1914-től a budapesti egyetem ny. r. tanára.

²⁹ Ifj. Szász Károly (1865–1950), irodalomtörténész, író, 1910-től kormánypárti képviselő, 1917–1918-ban a képviselőház elnöke.

Legalázatosabb tisztelettel tanítványa

1919. aug. 23.

Oszttern

Lóczy Lajos³⁰ Goldziher Ignácnak
GIL/26/02/13

Nagyrabecsült Kedves Barátom!³¹

Szeptember hó utolsó napjaiban kelt nagybecsű leveledre azért nem válaszoltam eddig, mert hallomás szerint azóta Budapesttől távol – Bécsben ?? – tartózkodtál, ahova még most sem megy el a levél.

Szíves soraidra illőnek tartom a magam repulciójára válaszolni.

Mindenek előtt sajnálattal tapasztalom, hogy az én dialektikai fogyatkozásom következtében nem tudom magamat jól megértetni; e miatt legjobb intenczióim rosszul sülnek el.

Mi volt az én szept. 27-ki felszólalásom indító oka? Az aminek ellenkezője a M. T. A. mostani igazoló összes ülésein engemet legkevésbé sem elégitett ki. Nem volt méltó az egész akció az Akadémiához! Azt javasoltam akkor Pekár Gyulának nagy lelkesedéssel elfogadott javaslata után, hogy hallassa az Akadémia mérséklő szavát a művelt közvélemény tudományos fórumai előtt olyan értelemben, hogy ne ítéljen kegyetlenül olyanok felett, akik a tanácsköztársaság előtt akár megfélemlítésből, akár anyagi kényszerűségből, akár pedig diszciplinájuk iránti szeretetből, sőt még azok is, akik utópista ideális gondolkodással a szovjetkormányoknak tett nyilatkozattal behódoltak, azonban gonosz cselekedetet el nem követtek. Nehogy elveszítse tudomány gárdánk hasznos munkásait!

Mindaz, amit megelőzőleg mondtam és ami Téged mód felett elkeserített, az mint antithézis akart szolgálni felszólalásom támogatásához.

A szovjet kormányban és a terroristák között a zsidóság vitt destruktív főszerepet az kétségtelen. Érthető, hogy a közvélemény most a zsidóság ellen fordult. Ebben van bizonyos jogosultság, de több benne az igazságtalanság – nemde így van?! Nem csak igazságtalanság, de oktalanság ez.

Én a zsidóságot soha nem néztem felekezethez, hanem a Földön élő nyugati mivelődésű lakosság/nemzetek aránylag legtisztább fájának vagy leszármazási tagjának. A kikeresztelkedett zsidót sem szüntem meg zsidónak tekinteni a szentírás szerinti több iziglend leszármazásáig, azonban az ősi vallásához hív maradottat többre becsültem és becsülöm, mint a hitehagyottat, különösen ha érdek volt a motívuma.

Bizonyos, hogy a zsidóságban több a szorgalom, igyekezet, összetartás és ezeknek gyümölcse az anyagi és szellemi felsőbbség, mint a magy[ar] fajban vagy társadalomban (melybe az örmény, görög, ruthén, szerb, német stb. beletartozik). A lassúbb előhaladás és gyarapodást 45 éve már amióta külföldről hazajöttem és a földkerekségen is kissé körülnéztem sajnálkozva látom.

Mi elszegényedünk, a zsidóság rohamosan gazdagodik!

Az a nagy és túltengő térfoglalás, mellyel a zsidóság tudományos köreinkben elhelyezkedett (iskola, főiskola, akadémia) nem arányos a népesség létszámával. Nem zsidó és zsidó lakosság úgy aránylik egymáshoz mint 20 : 1½. A térfoglalásban intellektuális nevelő és vezető szereplésben azonban legalábbis mint 20 : 5–6. Ez nincs javára a zsidóságnak; a mi tradícióink és jellegünk fenntartására és nemesítésére pedig káros.

³⁰ Lóczy Lajos (1849–1920), geológus, geográfus, 1908-tól a Földtani Intézet igazgatója, 1889 és 1919 között a budapesti tudományegyetem földrajzi tanszékének vezetője. (A Goldzihernek írt levele fejlécén a „Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája. Elnök: Lóczy Lajos.” szerepelt.)

³¹ E levél előzménye az Akadémia 1919. augusztus 18-án tartott üléséig nyúlik vissza, ahol Pekár Gyula író (a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára) bizottságok felállítását indítványozta a tagság Tanácsköztársaság idején tanúsított „aktív és passzív” magatartásának, illetve „nemzethűségének” vizsgálatára. Az indítványhoz, mások mellett, Lóczy Lajos és Goldziher Ignác szolt hozzá, melyek pontos szövegét nem, csupán interpretációit ismerjük. Bánóczi József, aki jelen volt az ülésen, 1921-ben, a Goldziherről írt bensőséges nekrológiájában úgy emlékezett, hogy Lóczy azt fejegette, hogy „a zsidókat a hozzá való tehetségük miatt, ne riasszák el a tudomány magyar nyelven való művelésétől, de Akadémiában, egyetemen sem választás, sem kinevezés útján erkölcsi elismerésben ne legyen részük,

mert a zsidó mindig idegen faj marad. – Goldziher állott fel védelmünkre s nyugodt méltósággal, de határozott hangon reklámalta a zsidók magyar voltát, amiből magukat kizárni nem engedte. Legközelebbi találkozásunkkor közölte velem, hogy Lóczy hozzá írt levelében kijelentette, hogy őt igenis elfogadja magyarnak.” *Egyenlőség*, 1921. november 19. 4. Az orientalista tiltakozásképp osztályelnöki tisztségéről is lemondott és naplójában köntörfalazás nélkül fogalmazott: „Augusztus elsején vad antiszemitizmus kezdődött, amely, igen barbár módon, kiterjedt az egyetemre és az Akadémiára is. Augusztus 18-án az Akadémián rögtönzött válaszbeszédet kellett mondanom Lóczy Lajos antiszemita nyilatkozata ellen. Aug. 30-án benyújtottam lemondásomat az egyébként engem illető prodékánságról. Ezzel egy kellemtelen hajszának akartam elejét venni, amelyet nyilván ellenem is megindítottak volna.” Goldziher 1984: 375–376. Lóczy az akadémiai ülés után két további levelet írt Goldzihernek (augusztus 19-én és december 19-én), az előbbire válasz is született, melynek tervezete (vázlata) ismert (GIL/26/02/10, GIL/26/02/11, GIL/26/02/12).

Ezen tapasztalat és felfogás hatása alatt követtem az én elvitathatatlanul munkás és nagyon szerény anyagi körülményeim között is mindig független, igazmondó életemben azt az elhatározásomat, hogy csak fajombelinek adok alkalmat tudományos felsőbb kiképzéshez és a *venia legendi*³² vagy rk. tanári kinevezésekben is *ceteris paribus* a magam fajombelieket pártoltam. Volt eset, hogy (nem tudásból) kivételt tettem [...] Neveket nem írok le, szóval nem tagadom el.

Soha nem vettem rossz néven zsidó kollegáimnak, ha ők a maguk köréből pártolták és nyomták előre a fiatalokat. Ez természetes kötelességük volt!

Kérdezlek azonban, hogy tetszésedre van e miszerint a magyar nyelv, történelem és matematika felsőbb tanítása úgyszólván nem magyar származású, mondjuk zsidó tudósok kezén van.

Ha nem is támogattam a *venia legendi* osztása közben a zsidókat, azt nem tagadhatja senki közülük, hogy irányukban igazságos nem voltam, és ott, ahol helyükön voltak, őszintén és melegen pártoltam őket. Az egyetemtől megválasztott és a felségtől kinevezett kollegák iránt pedig a karba lépésük percétől kezdve őszinte, kollegiális viszonyt tápláltam, minden igaz ügyükben szóval és tettel pártoltam őket.

Már most ami a Te veled szemben fennforgó félreértéseket illeti, kérek ne vedd össze magad és ne sorozd magad ideális törekvéseiddel egész általánosságban kifogásolt zsidó származású társainkkal és közéjük! Amikor én az egyetemre kerültem, már régóta magántanár voltál, 1894-ben pedig teljes jogú cz. ny. r. tanárrá neveztetél ki. Már csak ezzel szemben sem lehetett nekem semmi ellenvetésem valószínű ny. r. tanárrá történt kineveztetésed ellen [...] Mint európai és világszerte hírneves férfiúra kétségtelenül reád esett volna szavazatom.

Olyan férfiak, mint Goldziher Ignác és Stein Aurél a magyar kultúra díszai, Stein Aurél meghívására is minden tőlem telhetőt megtettem! Én csak a kezdő és nem befejezett törekedők túltengését igyekeztem háttérbe szorítani!

Kérlek nézd meg annak a kari ülésnek jegyzőkönyvét, amelyen bejelentettem kineveztetésedet 1905-ben.³³ Jól emlékszem lelkesen és örömmel tettem ezt az ülést, és mint a kar díszét üdvözöltelek.

Hálával valék eltelve irántad a Nesztorianus emléktábla szíriai feliratai körül tett szíves támogatásért!

Akadémiai felszólalásomban nemcsak a Te egyéniséged, hanem több más társunk ügye is lebeggett előttem. A tegnapi személyes szavazások igazolják jóakaratomat és felszólalásom igazságát.

Nagyra veszem, hogy a küldött füzetet szívesen vetted könyvtárad számára. Legyen szabad ennek járulékaiként a francia kiadást és mindkettőnek magyar eredetijét tiszteletem jeléül elküldeni. Kérlek fogadd ezeket tőlem jószívvel.

Őszinte nagyrabecsüléssel

készséges híved

Budapest, 1919. XII. 4.

Lóczy Lajos

**Ifjabb Lóczy Lajos³⁴ Goldziher Ignácnak
GIL/26/03/01**

Méltóságos Uram!

Engedje meg, hogy én is csatlakozzam tisztelői nagy számához, akik Méltóságodat 70ik születése napja alkalmával köszöntik és őszinte érzelmekkel üdvözölköznek jubileuma alkalmával.

Méltóságodat világraszóló kutatásai és mindenki által elismert önzetlen lángoló hazaszeretete hazánk első büszkeségei közé emelik; adja az Isten, hogy még sokáig jó egészségben munkálkodhasson és alkothasson.

Méltóságodhoz szerénységetem hála fűzi, mert midőn 1916ban Schveizből hazakerültem és Papp professzor³⁵ mellett asszisztensi állást nyertem, mint Dékán, megválasztásom ellenzőivel szemben erős támaszom volt.

Mély tisztelettel maradok

készséges híve:

Balaton Arács 1920. VI. 20.

iff. Lóczy Lajos

³² Egyetemi előadások tartásának a joga.

³³ Lóczy Lajos 1905-ben a budapesti tudományegyetem bölcsészkarának dékánja volt, Goldziher ekkor kapta ny. r. tanári kinevezését a sémi filológiai tanszék élére, aki a naplójában erről a következőket jegyezte meg: „Vita nélkül, egyhangúlag jelöltek, 33 titkos szavazattal. Az antiszemitizmus, mint már oly sokszor az életben, megtorpant előttem. Aki a kari gépezetet ismeri,

elképzelheti, a bizalomnak milyen megnyilvánulása ez: titkos szavazáson egyhangú jelölés.” Goldziher 1984: 285.

³⁴ Ifj. Lóczy Lajos (1891–1980), geológus, a budapesti tudományegyetem földtani tanszékének tanársegédje, majd 1932-től a Földtani Intézet igazgatója (Lóczy Lajos fia).

³⁵ Papp Károly (1873–1963), geológus, 1915-től a budapesti tudományegyetem földtani tanszékének vezetője.

Berzeviczy Albert³⁶ Goldziher Ignácnak
GIL/04/20/05

*Nagyon nagy súlyt helyeznék arra, hogy –
amennyiben egészséged megengedi – a hétfői ele-
gyes ülésre megjelenni és Balogh Jenő jelöltségét³⁷
támogatni méltóztatnál. Tisztelő híved*

Bpest 920. december 17.

Berzeviczy Albert

Felhasznált irodalom

- Becker, Hans-Jürgen–Dévényi, Kinga–Günther, Sebastian–Schmidtke, Sabine (szerk.) 2024: *Building Bridges: Ignaz Goldziher and His Correspondents. Islamic and Jewish Studies around the Turn of Twentieth Century*. Brill, Leiden.
- Dévényi Kinga 2018: Egy levelezés újraéled: adalékok Goldziher Ignác levelezésének történetéhez. *Keletkutatás* (45.) ősz. 85–98.
- Dévényi, Kinga–Schmidtke, Sabine 2024: The Published Correspondence of Ignaz Goldziher. A Bibliographical Guide. In: Becker, Hans-Jürgen–Dévényi, Kinga–Günther, Sebastian–Schmidtke, Sabine (szerk.): *Building Bridges: Ignaz Goldziher and His Correspondents. Islamic and Jewish Studies around the Turn of Twentieth Century*. Brill, Leiden, 413–427.
- Goldziher Ignác 1984: *Napló*. Válogatta Scheiber Sándor. Magvető, Budapest.
- Simon, Róbert 1986: *Ignaz Goldziher. His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*. Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Van Koningsveld, Sjoerd 1985: *Scholarship and friendship in early Islamwissenschaft. The letters of C. Snouck Hurgronje to I. Goldziher*. Faculteit der Godgeleerdheid, Rijksuniversiteit, Leiden.

³⁶ Berzeviczy Albert (1853–1936) történétíró, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1903–1905), a képviselőház elnöke (1910–1911), 1905 és 1936 között a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. (A Goldzihernek szóló üzenetet, megszólítás nélkül, a vizitkártyáján küldte el.)

³⁷ Az Akadémia főttkári posztjáról van szó. Balogh Jenő (1864–1953) jogász, igazságügyi miniszter (1913–1917), 1912-től az Akadémia rendes tagja. (Vö. 24. jegyzet.)

„EGY MÁNIÁKUS NÁCI” – SZTÓJAY DÖME ÉS AZ AMERIKAI MAGYARSÁG

Sziszkoszné Halász Dorottya

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros

dorottya.szne.halasz@uni-miskolc.hu

Az 1944-es esztendő sorsfordítónak bizonyult a szövetségesek második világháborús küzdelmében, és – bár ellentétes előjellel – sorsfordító volt a magyarországi zsidóság történetében is. Miközben a június 6-i D-nap eseményeivel kezdetét vette a tengelyhatalmak ellen harcoló erők sikeres normandiai inváziója, a május közepétől zajló deportálásokkal megkezdődött a magyar vidék zsidóságának elpusztítása. Az 1944 tavaszáig viszonylagos biztonságban élő magyarországi közösség sorsa március 19-én, a német katonaság bevonulásával¹ és az ennek nyomán bekövetkező kormányváltással megpecsételődött.

A Kállay Miklóst váltó Sztójay Döme (1883–1946) 1944. március 22-én nyert miniszterelnöki és külügyminiszteri kinevezést, mely hivatalokat ugyanezen év augusztusának 29. napjáig viselte. Megbízásában kiemelt jelentőséggel bírt, hogy a hitleri Németország az új magyar kormányfő személyében saját szempontjából megbízható politikust, egy elkötelezett antiszemitát nyert. Erről a német vezetők közvetlen tapasztalattal rendelkeztek, hiszen a pályafutását az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében kezdő Sztójay 1920-tól Horthy Miklós Nemzeti Hadseregében vállalt vezető szerepet, öt évvel később pedig már berlini katonai attaséként teljesített szolgálatot. Rövid, két évig tartó magyarországi távollétet követően, 1935-ben tért

vissza az immáron Adolf Hitler által uralt Németországba rendkívüli követként és meghatalmazott miniszterként, mely tisztséget miniszterelnöki kinevezéséig töltötte be.²

Sztójay kormányfői tevékenysége idején, az 1944. május 15. és július 8. között gőzerővel folyó deportálások következtében került sor a hazai zsidóság jelentős részének megsemmisítésére,³ mely tragédia a külföld, többek között az Egyesült Államok magyarságának⁴ figyelmét is magára vonta. A szövetséges hatalmakat erősítő tengerentúli ország magyar származású – zsidó és keresztény – lakosai döbbenetben szemlélték az óhazai eseményeket, s a tiltakozás változatos formáival reagáltak.⁵ Július 7-én Gabriel A. Wechsler, az üldözött zsidók érdekében fáradozó egyik legfőbb amerikai szervezet, a Válságbizottság az Európai Zsidóság Megmentéséért (*Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe*) titkára levelet szövegezett John W. Pehle-hez, az USA év elején alapított mentőszervének, a Háborús Menekültügyi Hivatalnak (*War Refugee Board*) a vezetőjéhez. A megkeresés célja Pehle tájékoztatása volt egy tanácskozásról, mely a Válságbizottság égisze alatt, magyar származású keresztény amerikaiak részvételével valósult meg. A június 17-én megrendezett eseményen több szöveg elfogadásra került, köztük egy a magyar miniszterelnök számára.⁶

¹ A magyarországi zsidókérdés „végső megoldására” a német katonai alakulatokkal együtt megérkezett Budapestre Adolf Eichmann különleges osztaga, mely kidolgozta és irányította a megsemmisítést célzó gettósítás és deportálás folyamatát. Braham 2003: 52–53.

² Érdekes adalék Sztójay pályafutásához, hogy a Nemzeti Hadsereghez való csatlakozása előtt szerepet vállalt az 1918-as polgári demokratikus forradalomban, majd 1919-ben a Tanácsköztársaság idején is. Karsai – Molnár (szerk.) 2004: 13., 22–23.

³ Az említett periódusban közel 440 000 zsidónak minősített gyermeket, nőt és férfit deportáltak a magyar és német hatóságok, akiknek túlnyomó többsége az auschwitz–birkenau-i koncentrációs és megsemmisítő táborban vesztette életét. Braham

2003: 225.

⁴ A tanulmányban a magyar származású lakossággal összefüggésben használt „amerikai” és „tengerentúli” jelzők minden esetben az Amerikai Egyesült Államokra utalnak.

⁵ Lásd Sz. Halász 2015: 344–349.

⁶ A Sztójaynak címzett üzenet mellett további három felhívást fogadott el a konferencia, melyek az óhazai keresztény papságnak, XII. Piusz pápának és az amerikai népnek szóltak. FDRL, WRB Box 7. Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe: Wechsler Pehle-nek, 1944. július 7.; Zaar 1954: 92–93.

A Sztójaynak szóló üzenet előzményeként a kormányfő 1944. május 21-i, az Egyesült Államok nemzsidó magyarjait a kor keresztény-nemzeti kánonja szellemében megszólító beszéde szolgált, melyet a berlini rádió magyar nyelvű adása közvetített.⁷ A tengerentúli közösség a sajtóból szerzett információt arról, hogy a kormány első parlamenti ülésén a miniszterelnök, kormányprogramja ismertetésekor bejelentette: „törekedni fog a magyarság támogatását megnyerni Amerikában.”⁸ E politika részeként, májusi üzenetében Sztójay, a századelőn még hazátlan bitangoknak⁹ is nevezett emigránsok segítségét kérte a Harmadik Birodalommal szövetségben, a bolsevizmus és zsidó „szálláscsinálói” ellen vívott „európai szabadságharcban”.¹⁰ A címzetek néhány héttel később megfogalmazott válaszukban határozott, sőt fölényes, minden tiszteletadást nélkülöző hangnemben reagáltak, és két alapvető szempontból kritizálták a Sztójay-vezette Quisling-kormány működését: a zsidóság elleni halálos támadás mellett az ország antidemokratikus igazgatását bíralták. Világos különbséget téve a szülőföldjükön és választott hazájukban uralkodó viszonyok között, érvelésükben az Egyesült Államok alapelveire támaszkodtak, s így módon az irántuk való elköteleződésüket is egyértelműsítették.¹¹

A tanácskozás résztvevői között egyházi és világi személyek, illetve szervezetek egyaránt szerepeltek, és jelen voltak a magyar diplomáciai kar ko-

rábban – Magyarország külpolitikai orientációja elteni tiltakozásként – lemondott tagjai: Pelényi János, volt washingtoni magyar követ és Balásy Antal, volt londoni követségi első tanácsos is. Az amerikai magyarság befolyásos szervezeteit képviselte Tóth Lajos elnök a New York-i Magyar Amerikai Győzelem Tanács (*Hungarian American Victory Council*) részéről, Bencze János elnök a Verhovay Segélyegyletből (*Verhovay Association*), de részt vettek a konferencián a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének (*American Federation of Democratic Hungarians*) és az amerikai magyarság legnagyobb napilapjának, a clevelandi *Szabadság*-nak a képviselői is.¹² Az egyházak részéről jelen volt Eördögh Elemér pápai prelátus, a magyar származású amerikai katolikusok vezetője, Vincze Károly, az Amerikai Magyar Protestánsok Szövetségének (*American Hungarian Ministerial Protestant Association*) elnöke, Takaró Géza református esperes, Dienes Barnabás, az Evangélikus és Református Egyházszövetség (*Evangelical and Reformed Church Association*) alelnöke, továbbá számos lelképásztor a római és görög katolikus, valamint református és evangélikus felekezetek képviselőiben.¹³ A magyar gyökerekkel rendelkező keresztény amerikaiak nevében felszólaló tanácskoztók e körének Sztójayhoz intézett angol nyelvű válaszüzenete és e tanulmány szerzője által készített fordítása, a magyar nyelvű miniszterelnöki rádióbeszéd átiratát követően olvasható.

⁷ *Magyar Jövő*, 1944. június 7. 6. Ugyanitt közölték Sztójay rádióbeszédének egy rövid részletét is.

⁸ *Magyar Jövő*, 1944. június 3. 1. Az említett parlamenti ülésre május 24-én, tehát valójában az amerikai magyarokhoz intézett rádióbeszéd után került sor. Továbbá a sajtóhírben foglaltakkal ellentétben Sztójay miniszterelnök nem tett explicit utalást az amerikai magyarságra, általánosabban fogalmazott: „Határainkon kívül élő véreink sorsát különös gonddal fogja a kormány figyelemmel kísérni. [...] Érezniük és tudniuk kell e testvéreinknek, hogy a magyarság életének e súlyos óráiban nem szűnik meg irántuk testvéri szeretetünk és ha a háború megpróbáltatásai nehéz terheket rónak az ő vállakra is, vegyék ezt a magyar sors rendelkezésére, amit a jobb jövő reményében a nemzet minden tagja ma készséggel vállal, bárhol is éljen e világon.” *Képviselőházi Napló*, XIX. 1944. május 24. 245.

⁹ Puskás 1982: 326.

¹⁰ Sztójay miniszterelnök rádióbeszéde az amerikai magyarsághoz, 1944. május 23. 20.

¹¹ FDRL, WRB Box 7. Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe: Wechsler Pehle-nek, 1944. július 7. Válasz Sztójaynak [Answer to Sztójay].

¹² Pelényi ekkor a Dartmouth College professzora, Balásy a washingtoni Kongresszusi Könyvtár könyvtárosa, míg Tóth a Cor-

nell University professzora volt. FDRL, WRB Box 7. Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe: Wechsler Pehle-nek, 1944. július 7.; *Magyar Jövő*, 1943. január 26. 4. A fent említett szervezetekről további részleteket közöl Várdy 2000 és Puskás 1982.

¹³ Nagy László plébános a római katolikus Magyarországi Szent István Egyházközséget (*St. Stephen of Hungary Church*, Allentown, Pennsylvania) képviselte, Kovaliczky Viktor parókus a New York-i görög katolikus Szent Kereszt Egyházközséget (*Holy Cross Church*), és jelen volt a tanácskozáson számos református lelkész: Dobay Raymond (Magyar Evangélikus és Református Egyházközség – *Hungarian Evangelical and Reformed Church* – Milwaukee, Wisconsin), Szabó Antal (Perth Amboy, New Jersey), Laky Zsigmond (Trenton, New Jersey), Urbán József (New York City), Egry László (Woodbridge, New Jersey). FDRL, WRB Box 7. Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe: Wechsler Pehle-nek, 1944. július 7. A lelképásztorokról és egyházközségeikről további részletek olvashatók: Saint Stephen of Hungary 2024; Szász 1922: 275.; Wisconsin Historical Society; Encyclopedia of Milwaukee 2016; Calvin Hungarian Reformed Church; *Magyar Jövő*, 1944. április 27. 1.; *Magyar Jövő*, 1945. szeptember 11. 4.; *Magyar Jövő*, 1945. szeptember 29. 3.

Forrásközlés

1.¹⁴

A szerkesztésért felelős:
Zimmer Ferenc főszerkesztő
A kiadásért felelős:
Hézszer Zoltán

M.T.I.
Magyar Távirati Iroda

Kiadótulajdonos:
Magyar Távirati Iroda rt.
Budapest, VIII, Sándor-utca 5–
7. szám
Telefon: 145-510

Minden jog fenntartásával Kéziratnak tekintendő Házi sokszorosítás

20. kiadás

1944. május 23 13 óra 35 perc.

36. Sztójay miniszterelnök rádióbeszéde az amerikai magyarsághoz.¹⁵

Hae/P7

A Magyar Távirati Iroda¹⁶ jelenti:

Sztójay Döme miniszterelnök vasárnap este a rádió hullámain a következő beszédet intézte az amerikai magyarsághoz:

– Amerikai magyar testvéreim! Amikor először szólok hozzátok; szeretném, ha szavaim nem a megszűnésből jövő beszédként hatnának, hanem érezzétek belőlük az anyaország aggodásának és szeretetének közvetlen hangját. Idegenben, távolban éltek és ma nemcsak az óceán választ el bennünket egymástól, hanem a szörnyű világegés is, amely házakat, értékeket, emberéleteket pusztít s lángja már az emberiség örök eszményeit is kikezdi. Más-más földrészen élünk és ezért most, amikor az érintkezés közöttünk szinte teljesen megszűnt, kétszeresen vi-

gáznunk kell, nehogy szétagoltságunk lelki hasadást okozzon az óhazában és Amerikában élő magyarok között. Ezért szólok hozzátok.

– A magyar nemzet ma ismét a maga élet-halálküzdelmét vívja abban az európai szabadságharcban, amely a szovjet bolsevizmus halálos ölelésétől akarja megvédeni civilizációnkat és eszményeinket. Ezt a küzdelmet határainkért és a magyar élet megvédéséért vállaltuk és vállaljuk, fegyvertársi közösségben a Német Birodalommal,¹⁷ amely a történelem során oly sokszor védte velünk együtt Európát a Kelet veszedelmeivel szemben. Azzal a Harmadik Birodalommal, amely kivezetett bennünket a trianoni esztendő gyászából és hozzásegítette nemzetünket a magyarságot ért igazságtalanságok jóvátételéhez.¹⁸

– Most, amikor a magyar honvéd felvonult a Kárpátokra és szembeszáll a vörös hadsereggel, gondolatok arra, hogy ez a szovjet sereg nemcsak a magyar földet, apáitok földjét akarja hatalmába keríteni, de el akarja rabolni lelkiünket is; megmételezni és kiirtani akarja mindazt, amit ezer éven keresztül a magyar génusz a keresztény és európai civilizáció szellemében a Kárpátok tövében alkotott.

¹⁴ Sztójay miniszterelnök rádióbeszéde az amerikai magyarsághoz, 1944. május 23. 20–21. A Magyar Távirati Iroda által közreadott beszéd eredeti helyesírással olvasható.

¹⁵ A miniszterelnök az amerikai magyarság keresztény csoportjait kívánta megszólítani, akik a közösség túlnyomó többségét alkották. Az 1920-as népszámlálás adatai szerint az Egyesült Államok magyar anyanyelvű lakosainak száma 473 538 volt, s közülük 47 969-en vallották magukat zsidónak. A keresztények és zsidók aránya 1944-ig, a rádióbeszéd időpontjáig lényegesen nem változott, mivel az 1921 és 1940 közötti esztendőkből mindössze 38 541 volt az USA-ba belépő magyarok száma. Papp 1981.

¹⁶ A Magyar Távirati Iroda 1939–1945 közötti működésére vonatkozóan lásd Andreides 2011.

¹⁷ Magyarország 1940. november 20-án csatlakozott a Háromhatalmi Egyezményhez, majd 1941. június 27-én deklarálta a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval. Az Egyesült Államoknak az 1941. december 7-i Pearl Harbor elleni japán támadást követően, december 13-án üzent hadat, amit az USA csak fél év elteltével, 1942. június 5-én viszonzott.

¹⁸ Magyarország német támogatással és jóváhagyással 1938 és 1941 között visszaszerezte a Felvidék, Kárpátalja, Erdély és a Délvidék jelentős területeit.

Ezeknek az örök magyar és európai értékeknek pusztulása pedig nemcsak az óhaza magyarságának, de a magyar nemzet szerte e világon élő minden fiának eszményeit is megsemmisitené.

– Nem agyrem ez, hiszen a spanyol nemzeten kívül a magyar volt az egyetlen európai nép, amely átélte a bolsevizmus véres valóságát.¹⁹ Kun Béla uralma 1919-ben négyévesfél hónapon keresztül örök lelkét adott a magyarságnak és megtanított bennünket arra, hogy lelkünket és nemzeti létünket csak úgy tarthatjuk meg, ha késhegyig menő harcot folytatunk e tőlünk idegen világ ellen. Ezért küzdünk fegyverrel a szovjet sereg ellen és ezért távolítjuk el a bolsevizmus szálláscsinálót, a zsidókat a magyar közéletből, a nemzetgazdaságból és a magyar föld birtoklásából. Keserű tapasztalatokat szereztünk erre 1918/19-ben, amikor az ő mételyző befolyásuk meg tudta törni a nemzet lelkét és megásta trianoni sirunkat.²⁰ De nemcsak a trianoni sors vádolja őket; vádolja őket a tengerentul élő magyarság milliós tömege is, amelynek rátermettsége, munkakészsége és vállalkozási kedve semmiben sem maradt a zsidóké mögött és mégse tudta boldogulását őseink földjén megtalálni, hanem új életet volt kénytelen kezdeni a tengeren.²¹

/Folytatása következik./

21. kiadás 1944. május 23 13 óra 40 perc

36. folyt./ Sztójay miniszterelnök rádióbeszéde az amerikai magyarsághoz, folytatás./

¹⁹ Valótlanúságot állít Sztójay, mivel Spanyolországban nem zajlott szovjet típusú forradalom és nem alakult tanácsköztársaság, ellenben elhallgatja például 1918–1919 fordulójának németországi forradalmi eseményeit, köztük a Bajor Tanácsköztársaság létrejöttét.

²⁰ Az első világháború után Németországban született törődősfellegenda magyar adaptációjának példája Sztójay érvelése, miszerint 1918–1919 fordulójának belpolitikai (háterszági) történései okozták (hátrá döfessel) a külpolitikai tragédiákat: a háborús vereséget és az országcsönkítő békét. Az elmélet német hívei az 1918. novemberi forradalmat és a nyomában felemelkedő Weimari Köztársaságot tették felelőssé a katonai kudarcért és a versailles-i békeszerződésért, míg Magyarországon az őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság vezetőit (mindenekelőtt Kun Bélát) vádolták a harcéri és politikai összeomlásért, valamint Trianonért. Helyszíntől függetlenül, a forradalmi események irányítóiként – s így, végső soron, az említett tragédiák felelőseként – a zsidóságot jelölték meg. (A legenda hazai működéséhez lásd Turbucz 2020: 196–198.) A Horthy-korszakban uralkodó keresztény-nemzeti gondolat részét képezte a bolsevikok és zsidók azonosságának nézete, mely Sztójay beszédének is fontos eleme, s a miniszterelnöksége alatt megszaporodó zsidóellenes jogfosztó rendeletek magyarázataként szolgál.

²¹ Sztójay figyelmen kívül hagyja a tényt, hogy a Trianon utáni kivándorlás töredékét jelentette (lásd 15. sz. l.) a 19–20. század

– A Székelyföld, a Tiszántul, az Alföld és a Dunántul magyar népe szerteszórodott a világban, helyére pedig betört a Kelet zsidósága.²² Csak a magyar faj ősi jogait védelmezzük és akarjuk visszaállítani tehát, amikor kiszorítjuk a zsidókat azokról a területekről, ahova beszüremlettek és azt akarjuk, hogy a magyar föld, a magyar bánya, a magyar üzem – magyarok kezében magyar érdekeket szolgáljon, fiaink pedig ne legyenek kénytelenek a jövőben külföldön keresni boldogulásukat.

– Azt akarjuk, hogy a megújódott és a bolsevizmustól felszabadított Európában megtisztult és szociális Magyarország várja vissza fiait. Ezért küzdünk mi és ezért kell a tengerentul magyarságának is legalább lelkileg résztvennie ebben a harcban. A magyarság küzdelme azt kívánja tőletek, hogy vérteteket fel magatokat a Benes²³ szolgálatában álló álmagyar propaganda rágalmaival szemben, amelyek ócsárolják és becsmérlik Magyarország Kormányzóját, a magyar kormányt, a magyar közállapotokat és ezen keresztül mindazt, ami magyar. Ne engedjétek lelketekhez férközni azokat a „világmegváltó” új eszméket sem, amelyekkel az angolszász propaganda voltaképpen a Szovjetnek akarja kiszorítani Európát és Magyarországot is! Mert amint 1918-ban a wilsoni elvek Magyarország megcsönkítését jelentették, úgy ma az Atlanti Charta, ha megvalósulna, Magyarországnak még a trianoninál

fordulóján jellemző hullámnak, amikor egyedül a csúcsevben, 1907-ben, az Egyesült Államokba kivándoroltak száma körülbelül 200 000 volt. Ezt követően, az első világháború idején szünetelt az emigráció, majd az 1920-as években az új amerikai bevándorlási kvóták korlátozták, végül az évtized végén kezdődő gazdasági válság hatott negatívan. Az 1921-es első kvótatörvény Magyarországnak mindössze 5747 fős, az 1924-es második pedig csupán évi 473 fős kvótát engedélyezett. Emellett megjegyzendő, hogy a Horthy-korszak kivándorlói között épp a periódus antiszemitizmusa következtében a zsidók váltak meghatározóvá. Frank 2012: 145., 191.; Szondi – Seres 2011: 172.

²² A bolsevikoknak a zsidókkal való azonosítása mellett a korszak keresztény-nemzeti diskurzusának központi eleme volt a keletről érkező galíciai zsidók („galiciánerek”) beözönlésének nézete, amit alátámasztani látszott a tény, hogy az első világháború éveiben nagy létszámban érkeztek az ottani frontharcok és az orosz hadsereg kegyetlenkedései elől menekülő (ortodox) zsidók Magyarországra. Lásd a témáról részletesen Stark 2023.

²³ Edvard Benes (1884–1948) cseh politikus volt az első világháború végén életre hívott Csehszlovákia egyik megteremtője, külügyminisztere, majd második elnöke. Következétesen magyarellenes politikáját a második világháború után ismét megszerzett elnöki működése során is gyakorolta. A csehszlovákiai magyarságot jogaitól (pl. állampolgárságától) megfosztó 1945-ös dekrétumok az ő nevét viselik.

is keserűbb sorsot, a Szovjet érdekszférájában a megsemmisülést hozná.²⁴

– A magyar sors e sulyos óráiban arra kérlek benneteket amerikai magyar testvéreim, hogy a magyar haza érdekeit ne idegen szemmel nézzétek, hanem magyar lelkiismeretek szerint ítéljétek meg és legyetek velünk lelkileg abban a harcban, amelyet hazánk és nemzetünk jobb és igazságosabb jövődjéért folytatunk.

2.²⁵

Answer to Sztojaj

We have received your appeal to us, Americans of Hungarian birth. Some of us, individually or in groups, have already answered you. This is the answer of Christian Hungarian Americans gathered in a meeting to express our sympathy with the Jewish citizens of our motherland.

Much of your appeal to us is a repetition of familiar Nazi propaganda. That part of your message is too old and worn-out to require a reply. But we must point out to you certain basic facts which you do not seem to understand.

We came to the United States of our own free will, in search for a better land in which to make our homes and raise our children. Your assertion that we had to leave Hungary because of the Jews is too childish to deserve an answer. We know the reason for our leaving our motherland better than you do. And we can tell you that we did not leave because of the Jews.

We had asked to be accepted as citizens of this country of our own free will and we had deeply appreciated the privilege when we had been given the opportunity to take an oath, without any mental reservation, that we would uphold and defend the Constitution of these United States. We shall be always true to that oath.

Our sons are fighting and dying in Italy and in Normandy. They are fighting and dying for our safety, and for the future of our country which – you should always remember – is their mother country.

And you should always remember that every soldier you send against our Allies releases a German soldier to fight against our sons. And our sons are our first concern; we want them to come back to us, to their young wives, to their little children, to their motherland, safe and sound. Anyone who fights against them, and anyone who helps those who fight against them, is our mortal enemy and we shall not stop this war until all our enemies will suffer utter and crushing defeat.

You should also bear in mind that we became citizens of these United States because with all our hearts and souls we believe in the principles on which this country of ours was founded, principles which were expressed in these immortal words: "We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness."

Yes, we, God-fearing Christian citizens of this great democracy believe that all men, Christians and Jews alike, are created equal and that the Jews of Hungary are endowed by their Creator with the rights to Life, Liberty, and the pursuit of Happiness. And we, as Christians, firmly believe that when mere man robs his fellow man of the rights given him by his Creator, he commits a crime that brands him a pagan and a barbarian.

We particularly resent that part of your message in which you told us that you are exterminating the Jews of Hungary in order to have enough room for us when we return to our motherland.

We are not returning to our motherland because we found a better land, a better home, a freer country here, where people are not being robbed and murdered because of their race or religion. We are not coming back to homes, farms, factories, and mines spattered with the blood of the Jewish friends we left behind when we departed from Hungary. The horrible thought that any civilized American would return to take a place made for him by robbery and murder, could have been born only in the depraved mind of a Nazi maniac.

²⁴ Thomas Woodrow Wilson amerikai elnök 1918. január 8-án ismertette híressé vált 14 pontját, amivel célja az első világháború igazságos lezárása és a tartós béke biztosítása volt. Ezek egyik garanciájaként elképzelései között szerepelt a népek önrendelkezési jogának érvényesítése, azonban éppen ennek jegyében – a csehszlovák, román és szerb–horvát–szlovén „nemzetállamok” megeremtése következtében – rekedt több millió magyar a trianoni határok túloldalán. Az Atlanti Charta nyilatkozatot országai képviselőit, 1941. augusztus 12-én Franklin

D. Roosevelttel amerikai elnök és Winston Churchill brit miniszterelnök tették. Több vonatkozásban a wilsoni pontokhoz hasonló elveket fogalmaztak meg, ám – Sztojaj vádjával ellentétben – az országok érdekszférákba sorolása nem szerepelt köztük.
²⁵ FDRL, WRB Box 7. Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe: Wechsler Pehle-nek, 1944. július 7. Válasz Sztojajnak [Answer to Sztojaj]. Az amerikai keresztény magyarokat képviselők tanácskozása 1944. június 17-én zajlott. Szövegmagyarázatok alább, a magyar nyelvű fordításhoz kapcsolódóan olvashatók.

And we are not coming back to a country dominated by friends like you who do not hesitate to take property and human life on any flimsy pretext. Today you are robbing and murdering people because they are Jews; tomorrow you may decide to rob and murder people because at one time they emigrated to America. No, when you are dealing with the Hungarians of America, you are not dealing with fools.

We want you to know, and we want the people of Hungary to know, that we shall always have a deep affection for our motherland and for its people, but at the same time we want you to remember that we are loyal citizens of a country that gave us prosperity, freedom, and a happy home, a country which is the motherland of our children.

And we want you to know, and we want the people of Hungary to know, that there is no danger that the spiritual ties between us and the honest and traditionally liberal people of Hungary will ever break. But at the same time we want you to know, and we want the people of Hungary to know, that there never was and there never can be any spiritual or any other ties between us and traitors like you and your government who have betrayed every Hungarian tradition, who are trying to corrupt and to sell the soul of the people of Hungary, and who are now standing before the public opinion of the Hungarians of America, and before the public opinion of all the civilized world, as the most repulsive examples of robbers, murderers, and pagan barbarians.

And, finally, we want you to know, and we want the people of Hungary to know, that we, God-fearing, Christian Hungarian Americans, are praying to our Almighty Father for the deliverance of our Jewish brethren from your bloody hands.

3.²⁶

Válasz Sztójaynak

Megkaptuk a hozzánk, magyar származású amerikaiakhoz intézett felhívását. Néhányan közülünk, egyénileg vagy csoportosan, már válaszoltunk Önnek. Ez a keresztény amerikai magyarok válasza, kik

tanácskozássra gyűltünk össze, hogy kifejezzük együttérzésünket szülőföldünk zsidó polgáraival.

Hozzánk intézett felhívásának nagy része a jól ismert náci propaganda megismétlése. Üzenetének ez a része túlságosan ósdi és elcsépett ahhoz, hogy válaszra szoruljon. De fel kell hívnunk a figyelmét bizonyos alapvető tényekre, melyeket, úgy tűnik, nem ért.

Szabad akaratunkból jöttünk az Egyesült Államokba, egy jobb földet keresve, ahol otthont teremthetünk és felnevelhetjük gyermekeinket. Az az állítása, hogy a zsidók miatt kellett elhagynunk Magyarországot, túlságosan gyerekes ahhoz, hogy választ érdemeljen. Mi Önnél jobban ismerjük az okot, amiért elhagytuk a szülőföldünket. És elmondhatjuk, hogy nem a zsidók miatt távoztunk.²⁷

Szabad akaratunkból kértük, hogy fogadjanak bennünket ennek az országnak az állampolgáraivá, és nagyra értékeltük a kiváltságot, amikor lehetőséget kaptunk, hogy letegyük az esküt – minden fenntartás nélkül – arra, hogy megtartjuk és megóvjuk eme Egyesült Államok alkotmányát. Ehhez az eskühöz mindig hűek leszünk.

Fiaink Olaszországban és Normandiában harcolnak és halnak meg.²⁸ A mi biztonságunkért és országunk jövőjéért harcolnak és halnak meg, amely – soha ne feledje – az ő szülőhazájuk.

És mindig emlékezzen rá, hogy minden egyes katonát, akit a szövetségeseink ellen küld, szabaddá tesz egy német katonát, hogy a fiaink ellen harcoljon. És a fiaink az első számú aggodalmunk; azt akarjuk, hogy épségben és egészségesen térjenek vissza hozzánk, fiatal feleségeikhez, kisgyermekükhöz, szülőföldjükhöz. Bárki, aki ellenük harcol, és bárki, aki segíti azokat, akik ellenük harcolnak, halálos ellenségünk, és addig nem fejezzük be ezt a háborút, amíg minden ellenségünk teljes és megsemmisítő vereséget nem szenved.

Azt sem szabad elfelejtenie, hogy azért lettünk az Egyesült Államok állampolgárai, mert teljes szívünkkel és lelkünkkel hiszünk azokban az elvekben, amelyekre ez az ország épült, elvekben, melyeket ezek a halhatatlan szavak fejeznek ki: „Magától értetődőnek tartjuk ezeket az igazságokat, hogy minden ember egyenlőnek teremtett, hogy Teremtője

²⁶ A 2. sz. dokumentum Szerző általi fordítása.

²⁷ Sztójay állításával ellentétben, a 19–20. század fordulójának emigrációs hullámaival érkezők – mintegy 650 000–700 000 fő, köztük kb. 100 000 zsidó – túlnyomórészt gazdasági megfontolásból, a jobb megélhetés reményében utaztak az Egyesült Államokba. A keresztények többsége család nélkül, a vagyongyűjtés utáni hazatérés szándékával indult útnak, míg a zsidók körében

jellemzőbb volt a letelepedést célzó családi emigráció. A világháborúk közötti periódusban viszont éppen a fokozódó magyarországi antiszemitizmus késztetett sokakat távozásra, kik döntően zsidó értelmiségiek voltak. Várdy – Várdy Huszár 2005: 15–16.; Perlman 1991: 120., 129., 203.; Frank 2012: 191.

²⁸ Nagyjából 50 000-re tehető a szolgálatot teljesített magyar származású amerikai katonák – köztük nők – száma a második világháborúban. Papp 1981; *Magyar Jövő*, 1944. január 8. 4.

bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel őket, hogy ezek között van az Élet, a Szabadság és a Boldogságra való törekvés.”²⁹

Igen, mi, e nagyszerű demokrácia istenfélő keresztény polgárai hisszük, hogy minden ember, keresztény és zsidó egyaránt, egyenlőnek teremtett, és hogy a magyarországi zsidókat Teremtőjük felruházta az Élet, a Szabadság és a Boldogságra való törekvés jogával. És mi, keresztényként, szilárdan hisszük, hogy amikor egy egyszerű ember megfosztja embertársát a Teremtője által adott jogaitól, akkor olyan bünt követ el, ami a pogányság és barbárság bélyegét súti rá.

Különösen nehezményezzük üzenetének azt a részét, amelyben azt mondta nekünk, hogy azért írta ki a magyarországi zsidókat, hogy legyen elég hely számunkra, amikor visszatérünk szülőföldünkre.

Nem térünk vissza a szülőföldünkre, mert itt egy jobb földet, egy jobb otthont, egy szabadabb országot találtunk, ahol az embereket nem fosztják ki és gyilkolják meg fajuk vagy vallásuk miatt.³⁰ Nem megyünk vissza olyan otthonokba, gazdaságokba, gyárakba és bányákba, amelyeket a Magyarországról való távozásunkkor hátrahagyott zsidó barátaink vére szennyez. Az a szörnyű gondolat, hogy bármely civilizált amerikai visszatérne, hogy elfoglalja a helyet, amit rablással és gyilkossággal teremtettek számára, csak egy mániákus náci elborult elméjében születhetett meg.

És mi nem térünk vissza egy olyan országba, amelyet olyan barátok uralnak, mint ön, aki nem habozik bármilyen gyarló ürüggyel elvenni vagyont és emberi életet. Ma azért foszt ki és gyilkol meg embereket, mert zsidók; holnap talán úgy dönt, hogy azért foszt ki és gyilkol meg embereket, mert egykor Amerikába emigráltak. Nem, amikor az amerikai magyarokkal van dolga, nem bolondokkal van dolga.

Azt akarjuk, hogy tudja, és azt akarjuk, hogy Magyarország népe is tudja, hogy mindig mély ragaszkodással leszünk szülőföldünk és népe iránt, de ugyanakkor azt akarjuk, hogy emlékezzen rá, hűséges polgárai vagyunk egy országnak, amely jólétet, szabadságot és boldog otthont adott nekünk, egy országnak, amely gyermekeink szülőföldje.

És azt akarjuk, hogy tudja, és azt akarjuk, hogy Magyarország népe is tudja, hogy nem áll fenn a veszélye annak, hogy a köztünk és Magyarország becsületes és hagyományosan liberális népe között

lévő lelki kötelék valaha is megszakadjon. De ugyanakkor azt is akarjuk, hogy tudja, és azt akarjuk, hogy Magyarország népe is tudja, hogy soha nem volt és soha nem is lehet semmilyen lelki vagy egyéb kötelék köztünk és az olyan árulók között, mint ön és a kormánya, akik elárultak minden magyar hagyományt, akik megpróbálják megrontani és eladni Magyarország népének lelkét, és akik most úgy állnak az amerikai magyarok közvéleménye és az egész civilizált világ közvéleménye előtt, mint a rablók, gyilkosok és pogány barbárok legvisszatasztálhatóbb példái.

És végül azt akarjuk, hogy tudja, és azt akarjuk, hogy Magyarország népe is tudja, hogy mi, istenfélő, keresztény magyar amerikaiak, imádkozunk Mindenható Atyánkhoz zsidó testvéreink szabadulásiért az Ön véres kezeiből.

Források

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIX. kötet.

1944. Budapest.

Calvin Hungarian Reformed Church: Ministers in the Service of the Lord in the Hungarian Reformed Church of Woodbridge, New Jersey.

(<https://calvinhungarianreformedchurch.org/former-pastors/> – Letöltés:

2024. október 18.)

Calvin Hungarian Reformed Church: Ministers in the Service of the Lord in the John Calvin Magyar Reformed Church in Perth Amboy, New Jersey. (<https://calvinhungarianreformedchurch.org/former-pastors/> – Letöltés:

2024. október 18.)

Franklin Delano Roosevelt Library (FDRL), Records of the War Refugee Board, 1944–1945 (WRB), Box 7. Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe: Wechsler Pehlenek, 1944. július 7.

Magyar Jövő (*Hungarian Daily Journal*) 1943. január, 1944. január, 1944. április, 1944. június, 1945. szeptember.

Sztójay miniszterelnök rádióbeszéde az amerikai magyarsághoz. 1944. május 23. 20–21. Nemzeti Archívum. Sajtóarchívum. MTI hírek.

NEWS-273546, NEWS-273547. (https://nemzetiarchivum.hu/news_archive – Letöltés:

2024. október 18.)

²⁹ Az idézet az Egyesült Államok 1776. július 4-én elfogadott Függetlenségi Nyilatkozatából származik.

³⁰ A keresztény magyar amerikaiak eme kijelentése elkendőzte az Egyesült Államokban is jelenlévő antiszemitizmust és egyéb

visszásságokat, különösen az afroamerikai lakossággal szemben elkövetett, akár halálos kimenetelű atrocitásokat, illetve a második világháború idején a japán származású amerikaiakkal szemben érvényesített jogfosztó politikát.

Wisconsin Historical Society, Wisconsin Architecture and History Inventory, Evangelische Christus Gemeinde (Christ Evang. Church), Milwaukee, Wisconsin, 104229, (<https://www.wisconsinhistory.org/Records/Property/HI104229> – Letöltés: 2024. október 18.)

Felhasznált irodalom

Andreides Gábor 2011: A Magyar Távirati Iroda története a második világháború alatt. *Médiakutató* 2011 nyár. (https://mediakutato.hu/cikk/2011_02_nyar/08_mti_tortenete – Letöltés: 2024. szeptember 8.)

Braham, Randolph L. 2003: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. Budapest.

Encyclopedia of Milwaukee 2016: Hungarians. (<https://emke.uwm.edu/entry/hungarians/> – Letöltés: 2024. október 18.)

Frank Tibor 2012: *Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York, 1919–1945*. Budapest.

Karsai László – Molnár Judit (szerk.) 2004: *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíráóság előtt*. Budapest.

Papp, Susan M. 1981: *Hungarian Americans and Their Communities of Cleveland*. Cleveland (Ohio). (<https://press-books.ulib.csuohio.edu/hungarian-americans-and-their-communities-of-cleveland/> – Letöltés: 2024. szeptember 12.)

Perlman, Robert 1991: *Bridging Three Worlds. Hungarian–Jewish Americans, 1848–1914*. Amherst (Massachusetts).

Puskás Julianna 1982: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*. Budapest.

Saint Stephen of Hungary 2024: The Concise History of Our Parish. (<https://allentowncatholic.org/history/> – Letöltés: 2024. október 18.)

Stark Tamás 2023: *Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz*. Budapest.

Szász József 1922: A magyarság Amerikában. *Közgazdasági Szemle* (46.) 1–3. 225–288.

Sz. Halász Dorottya 2015: Amerikai magyar reakciók a magyar holokauszt idején. In: Horváth Zita – Sz. Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában. Interpretációk egy témára*. Miskolc, 340–354.

Szondi Ildikó – Seres Alíz Ivett 2011: Tengerentúli magyarok. *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio politico-juridica* (1.) 2. 169–200.

Turbucz Dávid 2020: Horthy Miklós beszédei 1919 és 1923 között. *Századok* (154.) 1. 183–208.

Várdy Béla [Steven Béla Várdy] 2000: *Magyarok az újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. [Hungarians In the New World]. Budapest.

Várdy Béla – Várdy Huszár Ágnes 2005: *Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarok élete és az óhaza*. Budapest.

Zaar, Isaac 1954: *Rescue and Liberation. America's Part in the Birth of Israel*. New York.